

М. Т. Жыркевіч

ПАДРУЧНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Частка

I

ФАНЕТЫКА І
МАРФАЛОГІЯ

*Для 5 і 6 класаў
сярэдняй школы*

МІНСК - 1961

М. І. ЖЫРКЕВІЧ

ПАДРУЧНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ЧАСТКА I

ФАНЕТЫКА І МАРФАЛОГІЯ

ДЛЯ 5 І 6 КЛАСАЎ
СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЫ

ЗАЦВЕРДЖАНЫ
МІНІСТЭРСТВАМ АСВЕТЫ БССР

ВЫДААННЕ СЕМАЕ

ДЗЯРЖАЎНАЕ
ВУЧЭБНА-ПЕДАГАГІЧНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
МІНІСТЭРСТВА АСВЕТЫ БССР
МІНСК 1961

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ.

Астр. — А. Астрэйка
Б-ч. — М. Багдановіч
М. Б. — М. Бажан
Д. Б. — Д. Бедны
Бр. — П. Броўка
Я. Б. — Я. Брыль
К. Б. — К. Буйла
Бяд. — З. Бядуля
Вагн. — Н. Вагнер
Вад. — М. Ваданосаў
Вал. — Э. Валасевіч
В. В. — В. Вітка
Вар. — М. Варанкоў
П. В. — П. Варанько
В. — В. Вольскі
А. Г. — А. Гайдар
Гам. — М. Гамолка
Гаўр. — А. Гаўрылюк
Гл. — П. Глебка
Гог. — М. Гогаль
М. Г. — М. Горкі
Г. — А. Гурло
12 п. — Дванаццаць песень
Жар. — А. Жараў
Ж. — М. Жэсцёў
Заб. — Л. Забашта
З. — К. Залатоўскі
Зар. — А. Зарышкі
Іс. — М. Ісакоўскі
П. К. — П. Кавалёў
М. К. — М. Калачынскі
У. К. — У. Караленка
Карп. — М. Карпенка
Кір. — К. Кірэенка
К-с. — Я. Колас
Кр. — К. Крапіва
У. К. — У. Краўчанка
Крл. — І. Крылоў
К. — А. Куляшоў
Куп. — Я. Купала
Л.-К. — В. Лебедзеў-Кумач
Лерм. — М. Лермантаў
М. Л. — М. Лужанін
Лыньк. — М. Лынькоў

Мал. — А. Малышка
Марш. — С. Маршак
Я. М. — Я. Маўр
Маш. — М. Машара
Маяк. — У. Маякоўскі
Мел. — І. Мележ
С. М. — С. Міхалкоў
Нар. тв. — Народная творчасць
Н — М. Някрасаў
Нях. — Р. Няхай
Панч. — П. Панчанка
Пасл. — М. Паслядовіч
І. П. — І. Паўлаў
П. — П. Пестрак
Підс. — А. Підсуха
Прк. — Прыказка
Пр. — П. Прыходзька
П-н. — А. Пушкін
Р. — А. Русак
М. Р. — М. Рыльскі
Саб. — Р. Сабаленка
С. — Э. Самуйлёнак
Сас. — У. Сасюра
С.-М. — І. Сокалаў-Мікітаў
Ст. — А. Стаховіч
Сурк. — А. Суркоў
Л. Т. — Л. Талстой
М. Т. — М. Танк
Т. — Н. Тарас
Тв. — А. Твардоўскі
Тр. — П. Трус
Трг. — І. Тургенеў
Усп. — Л. Успенік
Ф. — А. Фадзееў
Фурм. — Д. Фурманаў
Хадк. — Т. Хадкевіч
Чарн. — А. Чарнышэвіч
Ч. — А. Чэхаў
К. Ч. — К. Чорны
Шам. — І. Шамякін
Шашк. — А. Шашкоў
Шол. — М. Шолахаў
Юшч. — А. Юшчанка
Як. — А. Якімовіч

ФАНЕТЫКА.

Фанетыка вивучае гукі мовы і іх змяненні.

§ 1. Гукі мовы.

Сказы складаюцца са слоў. Словы складаюцца з гукаў. Так, напрыклад, у слове *дубы* чатыры гукі (*д-у-б-ы*), у слове *сасна* пяць гукаў (*с-а-с-н-а*).

Гукі беларускай мовы дзеляцца на галосныя і зычныя. Галосныя гукі ўтвараюцца пры дапамозе голасу; пры вымаўленні іх паветра свабодна праходзіць праз поласць рота, напрыклад: *а, э, о*.

Галосных гукаў шэсць: *і, э, ы, а, о, у*.

У беларускай мове ёсць гукі *й* і *ў*. У адрозненне ад гукаў *і* і *у*, якія вымаўляюцца працяжна, *й* і *ў* вымаўляюцца коратка, не на поўны голас і не ўтвараюць склада. Таму яны і называюцца кароткімі, або нескладовымі; параўнайце: *рай—рой, увага—заўвага*.

Пры вымаўленні зычных струмень паветра сустракае розныя перашкоды з боку моўных органаў: языка (*ж, з, с, ш*), губ (*б, п*) і інш.

Паветра разрывае гэтыя перашкоды або выходзіць плаўна, тручыся аб няшчыльна самкнутыя органы мовы, таму пры вымаўленні зычных атрымліваецца ў той ці іншай меры шум. Адны зычныя гукі складаюцца з голасу і шуму, напрыклад: *б, г, д, з*, іншыя — толькі з шуму, напрыклад: *п, х, т, с*.

Зычных гукаў у беларускай мове дваццаць адзін: *б, в, г, д, дж, дз, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш*.

Практыкаванне 1. Спішыце словы і вызначце ў іх галосныя і зычныя гукі.

Школа, сад, жыта, кніга, дубок, дрозд, экскаватар, тэатр, рыбакі, капуста.

Практыкаванне 2. Прачытайце выразна словы і спішыце іх; падкрэсліце *й* адной рыскай, а *ў* — дзвіюма.

Трамвай, праўда, зайцы, здароўе, салаўі, траўка, паўметра, верабей, шоўк, пайсці.

Практыкаванне 3. Выразна прачытайце і адкажыце, якімі галоснымі гукамі адрозніваюцца словы:

дом, дым, дам; вол, вал; грам, гром; крык, крук, крок; сам, сом, сум; ток, так; суд, сад.

Практыкаванне 4. Выразна прачытайце і адкажыце, якімі зычнымі гукамі адрозніваюцца дадзеныя словы:

бор, бот, бок; нара, зара, карá; каток, калок; маліна, каліна, галіна; молат, молад; мыла, шыла, жы́ла.

§ 2. Літары. Алфавіт.

На пісьме гукі мовы перадаюцца пры дапамозе знакаў, якія называюцца літарамі. Літары мы бачым і пішам, а гукі чуем і вымаўляем.

Не заўсёды гукі і літары ў словах адпавядаюць адзін другому.

Іншы раз мы пішам не так, як вымаўляем. Напрыклад у слове *мёд* пішам *д*, а вымаўляем *т*, у слове *касьба* пішам *с*, а вымаўляем *з*.

Усяго літар у беларускай мове 32. Усе літары, размешчаныя ў пэўным парадку, называюцца алфавітам, або азбукай.

Беларускі алфавіт і назвы літар.

Аа,	Бб,	Вв,	Гг,	Дд,	(Ддж,	Дздз),	Ее,	Ёё,	Жж,	Зз,
а	бэ	вэ	гэ	дэ	джэ	дзэ	е	ё	жэ	зэ
Іі,	Йй,	Кк,	Лл,	Мм,	Нн,	Оо,	Пп,	Рр,	Сс,	Тт. Уу, Ўў,
і	і карот- кае	ка	эль	эм	эн	о	пэ	эр	эс	тэ у у ка- рогкае
Фф,	Хх,	Цц,	Чч,	Шш,	ы,	ь,	Ээ,	Юю,	Яя.	
эф	ха	цэ	чэ	ша	ы	мяккі знак	э	ю	я	

Алфавіт трэба ведаць, каб хутка знахсдзіць неабходныя словы ў слоўніках, умець складаць спісы людзей, кніг і інш.

Дзесяць літар называюцца галоснымі: *а, е, ё, і, о, у, ы, э, ю, я*; дзве — паўгалоснымі: *й, ў*.

Дзевятнаццаць літар: *б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш* — называюцца зычнымі. Спалучэннем дзвюх літар *д + ж, д + з* абазначаюцца гукі *дж, дз*.

Літара *ь* (мяккі знак) гука не абазначае.

Апостраф (') — надрадкавы знак, ён літарай не з'яўляецца.

Літары *е, ё, ю, я* ў пачатку слова, у сярэдзіне і ў канцы слова пасля галосных, а таксама пасля апострафа і мяккага знака абазначаюць два гукі: *я — йа* (ягады — йагады,

свая — свайа, аб'ява — аб'ява); **е — ёэ** (ем — ёэм, лье — лыйэ, п'е — п'йэ); **ё — ёо** (маё — майо, раён — район, аб'ём — аб'ёом); **ю — йу** (даю — дайу, лью — лыйу). У такім становішчы яны называюцца ё та в ы м і.

Пасля зычных літары **е, ё, ю, я** абазначаюць гукі **э, о, у, а** і мяккасць папярэдняга зычнага: **зямля** (з'амля), **поле** (по-льэ), **лёд** (льод), **зязюля** (з'язьульа).

Практыкаванне 5. Запішыце ў алфавітным парадку прозвішчы вядомых вам пісьменнікаў, творы якіх вы вывучаеце. Пры напісанні прозвішчаў прымайце пад увагу не толькі першую літару слова, але і другую і трэцюю.

Практыкаванне 6. Спішыце ў алфавітным парадку словы, прымаючы пад увагу, акрамя першай літары слова, другую і трэцюю.

Трактар, жалеза, пчала, надвор'е, школа, частакол, мір, агарод, флот, дарога, экскурсія, авангард, ячмень, орган, насенне, кіламетр, бор, юнацтва, цэлы, іголка, рака, лічэнне, хадзіць, машына, дрэва, ездзіць, вокны, гарадскі, садоўнік, зязюля.

Практыкаванне 7. Прачытайце словы, правільна называючы літары. Скажыце, з якіх поўных слоў утвораны гэтыя словы:

КПСС, СССР, УССР, БССР, РВК.

Практыкаванне 8. Выразна прачытайце словы і вызначце, колькі ў кожным з іх гукаў і літар.

Ярына, мурог, аб'ём, зялёная, пшаніца, ёлка, пісьменны, аб'ява, радасць, юнацтва, піянер, Ілья, просьба, вельмі, цень, сад, баян, мёд, кляновы, вазьмі, малацьба, конь.

Практыкаванне 9. Спішыце верш. Падкрэсліце галосныя **е, ё, ю, я** дзвюма рыскамі, калі яны абазначаюць два гукі; адной рыскай, калі яны абазначаюць адзін гук.

УРАЧЫСТАЕ АБЯЦАННЕ.

Перад слаўнай піянерскаю дружнай,
Што мяне прымае ў дружную сям'ю,
Перад сцягам, перад роднаю краінай
Абяцанне я ўрачыстае даю:

Добра вучыцца, крочыць светлаю дарогай,
Па якой да камунізма ідзе народ,
Берагчы сцяг нашай славы, перамогі,
Быць адважным, не баяцца перашкод.

Памагаць краіне ў слаўнай адбудове,
Каб жыццё квітнела наша, быццам сад,
Быць прыкладным і заўсёды быць гатовым,
Роднай партыі каб выканаць загад.

(М. Танк.)

§ 3. Вялікія літары.

3 вялікай літары пачынаюць пісаць.

3 вялікай літары пішацца першае слова кожнага сказа пасля кропкі, пыталніка і клічніка, напрыклад: *Быў ліпень. Быццам мора, на палях шумела збожжа. Ліпы зацвіталі. (Зар.)*

3 вялікай літары пішуцца ўласныя імёны:

1. Імёны людзей, імёны па бацьку, прозвішчы: *Леў Мікалаевіч Талстой, Канстанцін Сяргеевіч Заслонаў.*

2. Клічкі жывёл: карова *Красуля*, кошка *Мурка*, сабака *Жучок*.

3. Назвы дзяржаў, гарадоў, вёсак, акіянаў, мораў, рэк, гор; назвы вуліц, плошчаў, завулкаў: *Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, Мінск, Эльбрус, вёска Лясная, плошча Перамогі, Паўночны завулак.*

4. Ганаровыя званні СССР: *Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы.*

5. Скарачаныя назвы, утвораныя з пачатковых літар ад уласных і агульных назваў: *КПСС* (Камуністычная партыя Савецкага Саюза), *БССР* (Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка), *РВК* (раённы выканаўчы камітэт).

6. Назвы гістарычных падзей, рэвалюцыйных свят і памятных дзён: *Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя, Вялікая Айчынная вайна, Першае мая (1 Мая), Міжнародны жаночы дзень.*

7. Назвы ордэнаў: *ордэн Леніна, ордэн Чырвонага Сцяга, ордэн Сувова 1 ступені.*

8. Назвы літаратурных і музычных твораў, газет, часопісаў. Гэтыя назвы бяруцца ў двукоссе: апо-весць *«Дрыгва»*, газета *«Звязда»*, опера *«Дзяўчына з Палесся»*.

Практыкаванне 10. Спішыце прыклады і растлумачце, чаму пішацца вялікай літара ў выдзеленых словах.

1) Над Нёманам горад стаіць з прыгожаю назваю Гродна. (*Маш.*)
2) Адной сям'ёю баявой з часоў Хмяльніцкага Багдана быў родны Кіеў наш з Масквой навекі дружбаю з'яднаны. (*Усп.*) 3) Горад Аньшань, які знаходзіцца на паўночным усходзе Кітая, называюць горадам сталі. Тут знаходзіцца буйнейшы ў Кітайскай Народнай Рэспубліцы металургічны камбінат. 4) Заўжды стаіць на варце міру Савецкай Арміі салдат. (*Карп.*) 5) Вялікі рускі пісьменнік Антон Паўлавіч Чэхаў — наша гордасць, наша слава.

Практыкаванне 11. Складзіце і запішыце сказы з наступнымі ўласнымі назвамі.

У зор. Янка Купала — народны паэт БССР.

Аляксей Максімавіч Горкі, Мікалай Францавіч Гастэла, Масква, Якуб Колас, ордэн «Знак Пашаны».

Практыкаванне 12. Адкажыце на пастаўленыя пытанні, адказы запішыце ў сшыткі.

У з о р. *Куды ўпадае рака Днепр? — Рака Днепр упадае ў Чорнае мора.*

1) Хто напісаў твор «Міколка-паравоз»? 2) Якія газеты вы чытаеце? 3) Які горад з'яўляецца сталіцай Украінскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі? 4) На якой рацэ стаіць горад Сталінград? 5) Хто напісаў твор «Як гартавалася сталь»? 6) Якія вялікія рэкі працякаюць праз Беларусь? 7) У якое мора ўпадае рака Дон? 8) Дзе вы нарадзіліся?

§ 4. Склад.

Словы можна падзяляць на склады. Колькі ў слове галосных, столькі ў ім і складоў, напрыклад: *бор* (1 склад), *за-вод* (2 склады), *га-ва-ру* (3 склады).

Гукі *й* і *ў* складаў не ўтвараюць; напрыклад у словах *крайні*, *даўні* гукі *й*, *ў* вымаўляюцца ў першым складзе (*край-ні*, *даў-ні*), а ў словах *ручай*, *Пятроў* — у другім складзе (*ру-чай*, *Пя-троў*).

Па колькасці складоў словы бываюць аднаскладовыя: *мы*, *дзень*, *край*; двухскладовыя: *сця-на*, *ва-да*, *кні-га*; трохскладовыя: *трак-та-рыст*, *за-да-ча*, *вя-лі-кі*; шматскладовыя: *бе-ла-рус-кі*, *не-па-хіс-ны* і г. д.

Практыкаванне 13. Спішыце тэкст і скажыце, колькі складоў у кожным слове.

Іван Уладзіміравіч Мічурын марыў, каб у нашай краіне ўсюды раслі пладовыя дрэвы і ягаднікі. Сваю мару Іван Уладзіміравіч завяшчаў маладому пакаленню. І тысячы юных мічурынцаў працягваюць высакародную справу вялікага садавода.

Практыкаванне 14. Спішыце тэкст, падзяліце словы на склады. Склады з *й* і *ў* падкрэсліце рыскай.

У полі ўжо стракаталі жняўкі, раўлі маторы камбайнаў. Зяранты збажыны, нібы наліўшыся праменнямі сонца, набылі залацісты колер. Упала прозалаць і на лён. Нельга было бавіцца з уборкай. Вольгіна звяно высыпала дружным калектывам на поле. Сэрца радавалася, як залацістыя жмені цяжка расціраліся ў радкі. За восем дзён звяно выцерабіла, абабіла і разаслала ўвесь ураджай ільну.

(Р. Сабаленка.)

Практыкаванне 15. Выпішыце спачатку аднаскладовыя, потым двухскладовыя, трохскладовыя словы і г. д. Падзяліце словы на склады.

Будаўніцтва, вучнёўскі, арыфметыка, жнівень, трамвай, трактарны, радзіма, рэспубліка, выкарыстоўванне, геаграфія, кукуруза, сад, яблыня, верш, гай, сліва, нізіна, зайцы, літаратура, рускі.

Практыкаванне 16. Спішыце, падкрэсліце дзейнік адной рыскай, а выказнік — дзвюма і вызначце ў іх колькасць складоў.

1) Туман на возера лёг нізка. (К-с.) 2) Наставала раніца. За акном зацята зашчабяталі ластаўкі. (Лыньк.) 3) Мы стаім за мір. 4) Стэп ляжыць паміж дарог без канца і краю. (Пр.) 5) Патрэскалі яловыя сухія лапкі. (Лыньк.) 6) Магутныя сосны шчыльнай сцяной падступалі да самай ракі. (Шам.) 7) Хлопчык весела патузваў лейцы. (К. Ч.)

§ 5. Націск.

Калі ў слове два і больш складоў, тады адзін з іх вымаўляецца гучней і працяжней, чым іншыя. Інакш кажучы, гэты склад вымаўляецца з большай сілай; напрыклад у слове *радзіма* з большай сілай вымаўляецца другі склад (-дзі-).

Такое вымаўленне аднаго са складоў слова з большай сілай называецца націскам.

Склад, на які падае націск, называецца націскным, а астатнія склады — ненаціскнымі.

Калі патрэбна, націск на пісьме (напрыклад, у слоўніках) абазначаецца знакам ', які ставіцца над галоснай літарай: *ста́нцыя, партфе́ль, літа́рату́ра*.

Літара *ѣ* бывае толькі ў націскных складах, і знак націску над гэтай літарай не ставіцца: *жыццѣ, зялѣны*.

Змена націску часта цягне за сабой змену значэння слова: *пла́чу — плачу́; па́ра — парá; ка́ра — кара́; ста́лы — сталы́; за́мкі — замкі́; па́дае — падае́*.

Практыкаванне 17. Прачытайце тэкст, вызначце націскныя склады ў словах.

Надыходзіць канец лета. На палях скончана жніво. Ідзе абмалот і здача збожжа дзяржаве. У садах спеюць яблыкі, грушы, слівы. У прыродзе адчуваецца набліжэнне восені. Лісце на дрэвах пачынае жаўцець, набываючы розныя колеры і адценні. Яркая чырванеюць сярод зялёных і жоўтых лістоў ягады рабіны.

У ясным і празрыстым, як шкло, паветры плывуць тонкія павуцінкі з маленькімі павучкамі-вандроўнікамі. Сонечныя праменні ўжо не такія гарачыя. Яны цяпер толькі грэюць, а не пякуць, як у ліпені. Ночы робяцца цямнейшымі і даўжэйшымі.

Практыкаванне 18. Спішыце сказы, у выдзеленых словах пастаўце націскі.

1) Хмаркі кучаравіліся, але ветру яшчэ не было. За ракой шчацінкай стаяла зялёнае жыта, якое ўжо згортвалася ў трубку, і пахла свежай зелянінай і цветам. (Л. Т.) 2) Мы працаю ўзімім за горадам горад, зялёнаю рунню засцелем палі. (Бр.) 3) Горда ішлі камсамольцы калонай паходнай. (К.) 4) Яшчэ трымалася цеплыня над зямлёй,

але чуліся блізкія халады. (К. Ч.) 5) Скора пухлаю пярынай ляжа белая зіма. (Тр.) 6) Пачынала світаць. Паружавелі вяршыні прыдарожных бяроз. (Лыньк.) 7) Моцна прыгравала сонца, кружыў галаву смалісты пах бярвяна. (Лыньк.) 8) Шуміць вясновы вецярок у зелені галля. (Тв.)

Практыкаванне 19. Прачытайце ўголос наступныя словы, перапішыце ў алфавітным парадку і навучыцеся пры вымаўленні правільна выдзяляць у іх націскны склад.

Квартáл, кінó, рамáн, гектáр, працэ́нт, магазíн, стáтуя, інструмéнт, дакумéнт, кіламéтр, цыгáн, сантымéтр, партэ́р, тавáрыш, партфё́ль, прэзі́дыум, катастрóфа, гúсеніца, сі́лас, дагавóр.

§ 6. Гукі й, ў.

Гук **й** (нескладовы) бывае ў сярэдзіне слова пасля галоснага перад зычным або ў канцы слова пасля галоснага, напрыклад: *зайцы, лейцы, хвойны, мой, май, рой*.

Гук **ў** утвараецца з гука **в**:

а) у пачатку і ў сярэдзіне слова пасля галоснага перад зычным, а таксама ў канцы слова пасля галоснага: *за ўнукам, трава — траўка, Пятрова — Пятроў, садоў*;

б) калі **в** з'яўляецца прыназоўнікам і стаіць пасля галоснага: *Зазялі зоркі ў небе*.

Гук **ў** утвараецца з гука **л** (цвёрдага):

а) у сярэдзіне слова пасля галоснага перад зычным: *шоўк, воўк, жоўты, доўга*;

б) у канцы слова пасля галоснага ў дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду: *гаварыў, пісаў, насіў*.

Заўвага. Гук **л** не пераходзіць у **ў** у наступных словах: *палка, пілка, іголка, касілка, веялка, полк, вол, кол, арол, бусел, гулкі, колкі* і інш.

Гук **ў** утвараецца з **у** (складовага) у становішчы пасля галоснага перад зычным: *удзел — пры ўдзеле, участак — на ўчастку*.

Практыкаванне 20. Ад дадзеных слоў утварыце новыя, каб **в** або **л** перайшлі ў **ў**.

У зор: а) галава — галоўка; б) будаваць — будаўніцтва, апрацаваць — апрацоўка; в) лівень — ліўні; кравец — крайцы; г) гаварылі — гаварыў.

- а) канава, карова, трава, атава, лава;
- б) афарбаваць, раскарчаваць, кіраваць;
- в) певень, човен, галавень, бівень, шавец, прадавец;
- г) спявалі, казалі, пільнавалі, пачыналі, збіралі, вывучалі.

§ 7. Правапіс *i — й, у — ў*.

Літара *i* пішацца тады, калі абазначае складаўтваральны гук: *зім-ні, кра-і-на, га-і, на Ір-тышы*.

Літара *й* пішацца пасля галоснай у канцы склада — у сярэдзіне ці на канцы слова: *бай-ка, ру-чай*.

Заўвага. Злучнік *i* заўсёды перадаецца на пісьме літарай *i*: *сшыткі i кнігі, вясна i лета*.

Літара *у* пішацца:

1. Пасля знакаў прыпынку, а таксама пасля зычных і паўгалосных (*й, ў*), напрыклад: 1) *Верасень. У школе пачаліся заняткі.* 2) *Савецкая ўлада — улада працоўных.* 3) *Блішчыць у небе месца нарог. (М. Т.)* 4) *Працуй усюды старанна.* 5) *Запісвай у сшытак.*

2. У пачатку ўласных назваў: *пра Уладзіміра, ва Уладзівастоку, ва Ульянаўску, на Украіне.*

3. У словах іншамоўнага паходжання пасля галосных, калі абазначае складаўтваральны гук: *каля універсітэта, прэзідыум, кансіліум, радыус.*

Літара *ў* пішацца ў пачатку, у сярэдзіне, а таксама ў канцы слова пасля галосных: 1) *Месяц схіліўся ўжо нізка і асвятляў жытнёвыя палаткі. (Чарн.)* 2) *Аздоблен квас быў і грыбамі, выключна ўсё баравікамі. (К-с.)*

Калі прыназоўнік *у* стаіць пасля слова, якое канчаецца на галосную, то замест *у* пішацца *ў*: 1) *Вецер сагнаў хмары ў адно месца. (К. Ч.)* 2) *Невысокія ўзгоркі за рачулкай пераходзілі ў раўніну. (Хадк.)* 3) *Вучні працавалі ў садзе.*

Заўвагі. 1. Пасля злучка, калі папярэдняе слова канчаецца на галосны гук, пішацца *ў* (нескладовае): *нізіна-ўпадзіна, рыба-ўюн.*

2. Для захавання рытму ў вершах часам сустракаецца напісанне *ў і й* (нескладовых) там, дзе згодна з беларускім правапісам павінны пісацца *у* або *і* (складовыя): 1) *Да нас у госці май прыходзіць, як не прыходзіў у вяках — спявае песні аб свабодзе на полі, ў моры, ў рудніках. (Куп.)* 2) *Дзівіўся дзядзька тут нямала, йдучы тунелем да вакзала. (К-с.)*

Практыкаванне 21. Выразна прачытайце верш, спішыце яго, падкрэсліце літары *ў і й* і растлумачце іх правапіс.

КАМУНІСТЫ.

Камуністы прайшлі недасяжныя горы,
Здабываючы ўпарта ў баях перамогу,
Над зямлёю ўзнялі пяцікрылыя зоры,
Пракладаюць удаль камунізму дарогу.

Камуністы аблічча краіны змяняюць,
Упрыгожваюць гарадамі, садамі,
Небывалыя ў полі расцяць ураджаі,
Азараюць зямлю залатымі агнямі.

Камуністы наперадзе ўсюды, заўсёды —
На франтах будаўніцтва, ў баі, у змаганні;
На ўсім свеце яны — сцяганосцы свабоды,
Важакі пераможных народных паўстанняў.

Камуністы — магутная сіла Радзімы,
У агні, быццам сталь, яны загартаваны,
І таму гэта мужнае гордае імя
Вымаўляюць народы з любоўю, з пашанай.

(М. Танк.)

Практыкаванне 22. Спішыце сказы і замест кропак пастаўце *й* або *і*.

- 1) Жыві, Савецкая А...чына, выконва... Леніна завет! (Іс.)
2) У нас, у Савецка... дзяржаве, чалавек славен сваё... праца...
3) Халодныя хвал... ўздымае лавіна... шырокае Чорнае мора.
(Жар.) 4) Вецер выў з тако... люта... выразнасцю, што здаваўся
жывым. (П-н.) 5) Салаве... спявае ў цішы начэ... (П-н.) 6) Там,
дзе з пуцёўка... пра...шоў камсамалец, бу...ным калоссем прастор
завз...ніць. (Пр.) 7) Звіняць над ліпа... пчолы, і пахне свежы
мёд. (Маш.) 8) Сонца за...грала на рэдкіх ран...шніх хмурын-
ках. (Лыньк.) 9) Камба...н, як карабель, праплыў па ўзгорку,
павярнуўся і па...шоў назад. (Шам.)

Практыкаванне 23. Спішыце сказы і замест кропак пастаўце *ў* або *у*.

- 1) У раскошнай аправе прамення... з'явілася сонца. (С.)
2) Вецер дзьму... з гор, а хмара рухалася неяк на...скасяк. (С.)
3) Лес наступа... і расступа...ся, лужком зялёным разрыва...
ся. (К-с.) 4) Сінь неба была чорнаю і густою. Усё больш ...зні-
ма...ся вецер. (К. Ч.) 5) Калгаснае поле, як мора, ... хвалях зя-
лёных ...сё. Вітаем радзімы прасторы і по...нае шчасцем жыц-
цё. (Маш.) 6) Заяц пераскочы... цераз дарогу, падышо... да сваёй
старой нары, выбра... вышэйшае месцейка, раскапа... снег, лёг
... новую нару, пакла... на спіну вушы і засну... з адкрытымі
вачамі. (Л. Т.) 7) Багата ...раджаем зямля расквітнела, ... будуч-
насць людзі ...зіраюцца смела. (Куп.) 8) Ляжыць зямля ...
адзенні белым, і дрэвы ... шэрані стаяць. (К-с.) 9) Вецер ...змац-
ня...ся. Над хатамі хісталіся гнуткія высокія таполі. 10) У нашай
школе ёсць аквары...м. 11) З мяккім посвістам крылля... пранес-
лася над лазнякамі ... напрамку да ракі чародка качак. (Лыньк.)

Практыкаванне 24. Ад прыведзеных слоў утварыце новыя словы, каб у іх гукі *i, л, в* перайшлі ў *й, ў*.

Узор. *Раі* — *рой*, *галава* — *галоўка*, *чыталі* — *чытаў*, *падрыхтаваць* — *падрыхтоўка*

Краі, забава, трава, гаі, апрацаваць, атава, ручаі, паплавок, астравок, вывучалі.

§ 8. Перавапіс галосных *о, э*.

У беларускай мове галосныя *о, э* выразна чуюцца толькі пад націскам. Не пад націскам *о, э* пераходзяць у *а*, напрыклад: *гoры* — *гара́*, *цэ́ны* — *цана́*.

Ненаціскае *о* перадаецца на пісьме праз *а* незалежна ад паходжання слова, напрыклад: *нага́*, *галава́*, *арганіза́цыя*, *сацыялі́зм*, *каму́нізм*, *Во́лхаў*, *Талсто́й*, *Маскв́а*.

Таксама ненаціскае *о* перадаецца на пісьме праз *а*:

а) у пачатку ўласных імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў: *Аста́н*, *Але́г*, *Арло́ў*, *Асмало́ўскі*, *Адэ́са*, *Асіно́вічы*, *Аро́л*, *Ака́*;

б) на канцы нязменных слоў:

дына́ма, *фо́та*, *магне́та*, *бру́та*, *не́та*;

в) на канцы ўласных імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў: *Бро́ўка*, *Лысе́нка*, *Маладзё́чна*, *Гро́дна*, *Чыка́га*, *Осла́*.

Заўвага. Пасля галоснага канцавае ненаціскае *о* захоўваецца: *трыо́*, *Мао́*, *То́кіо*, *Анто́ніо*, але *радыё́*.

У імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах ненаціскае *э* перадаецца праз *а*: *Шаўчэ́нка*, *Чарнышо́ў*, *Шча́дрын*, *Чара́навец*, *Чарна́рычча*.

Заўвага 1. У некаторых імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах ненаціскае *э* захоўваецца, напрыклад: *Ге́рцэ́н*, *Шэ́кспі́р*, *Э́зоп*, *Э́льбру́с*, *Э́стэ́нія* і інш.

Заўвага 2. У некаторых словах ненацісканыя склады *-ро-*, *-ло-* пераходзяць у *-ры-*, *-лы-*: *гро́м* — *гры́міць* — *гры́моты*; *гло́тка* — *глы́таць* — *праглы́нуць*.

Ненаціскае *э* захоўваецца ў словах іншамоўнага паходжання: *дэ́путат*, *рэспу́бліка*, *ка́тэ́р*, *тэ́атр*.

У даўно запазычаных іншамоўных словах ненаціскае *э* перадаецца на пісьме праз *а*: *сакра́тар*, *ха́ра́ктар*, *да́ліка́тны*, *рамо́нт*.

У словах *інжыне́р* і *канцыля́рыя* пішацца *ы*.

Практыкаванне 25. Дадзеныя словы змяніце або ўтварыце ад іх новыя, каб *о, э* сталі не пад націскам; пастаўце націск.

Узор. *Го́лас* — *гала́сы*, *сустрэ́ча* — *сустрака́ць*.

Колас, рэчка, дровы, дом, жэрдка, чорны, цэгла, корм, кроў, шэрсць, шоўк, брод, рэдкі, голас, волас, холад, поўны, грэчка, поле.

Практыкаванне 26. Спішыце сказы і замест кропак устаўце *э, о* або *а*.

- 1) Мар...э ударыў. Рады мы прыемным забаўкам зімы. (*П-н.*)
2) Скідае лес уб...р зім...вы. (*К-с.*) 3) Пасля сухіх с...нечных дзён прайшлі цёплыя д...жджы. На п...ўную сілу дыхала зямля. (*Шам.*) 4) Ш...рага зайца называюць ш...раком. 5) Г...спадарнаму саўгасу ёсць чым пахв...ліцца: у ім будынкi ў два п...верхі, клуб, як у ст...ліцы. (*Куп.*) 6) Цячэ р...чка з-пад явару. (*Тр.*) 7) Усё перам...жа юнацкая воля: х...лодныя ночы, г...рачыя дні. (*Пр.*) 8) У к...лоссі спелым шол...х заводзіць кар...год. 9) Зап...хла поле зноў раллёю; гракі, в...роны чар...дою за свежай х...дзяць б...разною. (*К-с.*) 10) Шум і г...ман у ст...ліцы, сцяг ля сцяга ўецца. (*Куп.*) 11) Усё зав...рушылася, пр...чнулася, заспявала, зашумела, заг...маніла. (*Трг.*)

Практыкаванне 27. Замест кропак устаўце *о, э* або *а* і растлумачце іх напісанне.

- 1) Я шчаслівы, што я разам пяю песні з к...мсамолам. (*Куп.*)
2) Украіна, цвеце любы чараўнічай сілы, р...в...люцыя з Усходу цябе абудзіла. (*Куп.*) 3) Хай пышным цветам расцвітае с...вецкі родны мой прастор! (*К-с.*) 4) У дні вайны, ў часіны ліхалецця перамагла с...вецкая сям'я, бо нас вяла мудрэйшая на свеце партыя К...муністычная мая! (*Вал.*) 5) Шмат чаго зрабілі к...мунары ўжо: выраслі будынкi над балот мяжой. (*Куп.*) 6) Краіна С...ветаў паўстала над светам, як новае сонца зямлі. (*К-с.*) 7) Мікалай Гаўрылавіч Ч...рнышэўскі быў вялікі рускі вучоны, пісьменнік і р...в...люцыянер. 8) А на рэчцы на Арэсе растуць ...кцябраты, піянеры, к...мсамольцы — з б...льш...віцкім гартам. (*Куп.*) 9) На д...манстрацыі сцягі неслі перадавыя людзі заводаў, фабрык, устаноў.

Практыкаванне 28. Спішыце, устаўляючы замест кропак патрэбныя літары. Растлумачце іх правапіс.

Ге...графія, мат...рыял, літ...ратура, т...атр, д...манстрацыя, адр...с, т...леграма, р...петыцыя, р...прадуктар.

Практыкаванне 29. Прачытайце сказы і разбярыце іх па членах сказа.

- 1) Між лоз купчастых дрэмле срэбны Нёман. (*Астр.*)
2) Звонкае рэха панесла па лесе трэск. (*С.*) 3) Цёплы вецярок ласкава цалуе твар. (*Шам.*) 4) Дзьмуў вільготны прадранішні ветрык. (*Шам.*) 5) Поўны месяц высока стаіць над палямі. (*Я. Б.*)

§ 9. Праваніс галосных *ѣ, е, я*.

Літара *ѣ* пішацца толькі пад націскам: *палѣт, зялѣны, лёд*.

Ненаціскныя *е, ѣ* ў першым складзе перад націскам перадаюцца на пісьме праз *я*:

сцѣны — сцяна́, зѣмлі — зямля́, дзѣнь — дзянёк, лён — ляно́к, нѣс — нясу́. Выключэннем з'яўляюцца словы: *дзевяць — дзевяты, дзесяць — дзесяты, семнаццаць — семнаццаты, васемнаццаць — васемнаццаты*.

Ва ўсіх іншых складах асновы як перад націскам, так і пасля націску пішацца *е*: *нерухомы, зеленава́ты, вóсень, пóезд, вóзера*.

У імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах ненаціскное *е* ў першым складзе перад націскам перадаецца на пісьме праз *я*: *Сярге́й, Аляксе́й, Бялі́нскі, Бяду́ля, Нява́*.

За ўвага. У некаторых імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах ненаціскное *е* захоўваецца, напрыклад: *Герасі́м, Еўро́па, Егі́пет, Напале́* і інш.

Не і без, калі яны стаяць асобна, заўсёды пішуцца праз *е*: *не была́, без меры́*.

Пры злітным напісанні *не і без* становяцца часткаю асновы і падпарадкоўваюцца агульнаму правілу аб пераходзе *е* ў *я*: *нялё́гкі, невялі́кі, бяспрэ́чны, безупы́нны*.

У словах іншамоўнага паходжання *е* ў *я* ў першым складзе перад націскам не пераходзіць: *сезо́н, бето́н, меда́ль, бензі́н, артыле́рыст, перо́н* і інш.

Карэннае *я* захоўваецца на пісьме незалежна ад націску: *я́р — я́равы — я́рына́, мя́ккі — мя́ккава́ты, ця́жкі — ця́жкава́ты — цяжа́р*.

Практыкаванне 30. Змяніце словы так, каб *е, ѣ* перайшлі ў *я*; па-стаўце націск, галосную ў першым складзе перад націскам падкрэсліце.

У зор. *След — сляды́, вёдры — вядро́*.

Землі, сёстры, снег, селянін, леснікі, цецерукі, сцены, сем'і, вёсны, мёд, песняры, мётлы, цесляры, вербы.

Практыкаванне 31. Спішыце словы і замест кропак устаўце прапушчаныя літары *е, ѣ* або *я*. У кожным слове пастаўце націск.

С...ло, с...льскі, с...л...нін, с...ляне, перас...ленне, зас...ленне; вы...зд, по...зд, за...зд, пера...зны, аб'...здчык, з'...зд, пад'...зджаць; в...сна, в...сенні, в...сnavы, прадв...сне, в...снянкі; п...сня, п...ю, п...сняр, сп...вы, сп...вак, сп...ваць, сп...вакі; з...мля, з...мляны, з...млі, з...мельны; пал...т, л...цець, выл...т, выл...цець, л...тчык, выл...таць; св...т, св...тло, высв...тліць, асв...тленне, св...тліца, св...тавы.

Практыкаванне 32. Спішыце ў слоўнікі словы ў алфавітным парадку, пастаўце ў іх націскі. Запомніце напісанне гэтых слоў.

Яравы, ярына, яравізацыя, сеялка, веялка, сувязь, завязь, дробязь, боязь, мяккаваты, пояс, заяц, дзевяць, дзесяць, месяц, тысяча, дзеянне, погляд, догляд, памяць, Прыпянь, выцягнуць.

Практыкаванне 33. Спішыце сказы і замест кропак устаўце прапушчаныя літары *е* або *я*.

1) Жыты ў полі стаялі сц...ной. Набіраліся сілы аўсы, ячм...ні. (*Лыньк.*) 2) Хоць вец...р быў і н... вельмі моцны, але воз...ра хвал...валася. (*Гам.*) 3) Ц...рушыў рэдкі сн...жок. Пушыстыя сн...жынкi павольна, нібы танулі, спускаліся на з...млю. (*Шам.*) 4) Аб новым Палессі складаць будучыя песні склада на п...сн...ры. (*Куп.*) 5) Мы ў дружбе светлай н...разлучны, адно мы мора-акіяны. Н...хай жыве наш н...ўміручы саюз рабочых і с...лян. (*Астр.*) 6) Раніца была цудоўная, сонца асв...тляла в...ршыні ліп, пажайцелых пад свежым дыханнем вос...ні. (*П-н.*) 7) Н...яркая, маленькая в...сёлка ўкруг мес...ца ледзь бачна зіхаціць. (*Б-ч.*) 8) Замерзла рэчка між л...самі, б...розы голымі сукамі спл...ліся з вольхамі над ёю. (*К-с.*) 9) Сц...ной стаіць пшаніца залатая абапал вузкай сцежкі пал...вой. (*Іс.*)

Практыкаванне 34. З дадзенымі словамі складзіце сказы. Падкрэсліце ў іншамовных словах галосную ў першым складзе перад націскам.

Гербарый, зямля, метрычныя, вясна, секунда, сям'я, мяцеліца, элеватар, вядро, кавалерыст, ляснік, артылерысты.

Практыкаванне 35. Спішыце сказы і ўстаўце замест кропак *е* або *я*.

1) Ноч была цёмная, цёплая і б...з ветру. (*Л. Т.*) 2) Па-над Прып...ццю між л...соў, п...скоў і балот туліцца н...в...лічкая вёсачка. (*К-с.*) 3) На п...роне было многа народу: праводзілі ад...зджаючых на цалінныя землі. 4) Акалічны народ гуслі знаў гусл...ра. (*Куп.*) 5) Савецкія п...хацінцы і кавал...рысты, артыл...рысты і танкісты, лётчыкі і маракі пакрылі с...бе н...ўміручай славай. 6) Ракоча трактар, зноў раскрываючы ўлонне з...млі для з...рнят. (*Бр.*) 7) Каля пасады л...сніковай ц...гнуўся гожаю падковай стары, высокі лес ц...ністы. (*К-с.*) 8) Устал...валася вясна! Дубы з...лёны плашч адзелі, і зарунела ...рына. (*К-с.*) 9) Як люблю я задумлівы шэл...ст б...роз, хвалі жыта, св...тло перадранішніх рос! (*Панч.*)

Практикаванне 36. Спішыце і замест кропак устаўце прапушчаныя літары.

УРАЧЫСТАЕ АБЯЦАННЕ ЮНАГА ПІЯНЕРА С...ВЕЦКАГА С...ЮЗА.

Я, юны піянер С...вецкага С...юза, перад тварам сваіх т...ва-рышаў урачыста аб...цаю: гарача любіць сваю С...вецкую Р...дзіму, жыць, вучыцца і зм...гацца, як зав...шчаў в...лікі Ленін, як вучыць К...муністычная партыя.

§ 10. Правапіс злучэнняў іё (ыё), ія (ыя), іе (ые) у словах іншамоўнага паходжання.

У словах іншамоўнага паходжання злучэнне **іо (ыо)** пад націскам перадаецца праз **іё (ыё)**: *біёлаг, патрыёт, Рыён*, а не пад націскам праз **ія (ыя)**: *патрыятычны, біялогія, бібліятэка*. Злучэнне **іа (ыа)** заўсёды перадаецца праз **ія (ыя)**: *геніяльны, сацыялізм, спецыяльны*.

Злучэнне **іе (ые)** перадаецца нязменна: *гігіенічны, арыенціроўка*.

У іншых злучэннях галосныя не змяняюцца: *паэт, тэатр, геаметрыя*, але *акіян*.

Практикаванне 37. Спішыце ў алфавітным парадку ў свае слоўнікі словы іншамоўнага паходжання, падкрэсліце выдзеленыя злучэнні.

Інтернацыянальны, авіяцыя, біёлаг, індустрыялізацыя, філіял, патрыятычны, гігіенічны, акіян, сацыялістычны, матэрыял, тэатральны, энтузіязм, стадыён, меліяратары, дыяграма, геаграфія.

Практикаванне 38. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары.

1) Камуністычная партыя няспынна клапаціцца аб задавальненні растурых матэры...льных і культурных патрэб народа. 2) Савецкі Саюз — магутная сацы...лістычная дзяржава. 3) У сэрцы кожнага патры...та жыве светлы вобраз Міхаіла Іванавіча Калініна. 4) Пры нашай біблі...тэцы адкрыта чытальная зала. 5) Заўсёды выконвайце правілы гігі...ны. 6) Ды...лог — гэта гутарка паміж двюма або некалькімі асобамі. 7) На стады...не адбыліся спаборніцтвы лёгкаатлетаў. 8) Мы былі ў кіно на першым се...нсе.

§ 11. Звонкія і глухія зычныя.

Зычныя гукі падзяляюцца на звонкія і глухія.

Звонкія зычныя ўтвараюцца пры ўдзеле голасу і шуму. Да звонкіх зычных адносяцца: **б, в, г, д, дж, дз, ж, з, л, м, н, р**.

Глухія зычныя ўтвараюцца толькі з удзелам шуму. Да глухіх зычных адносяцца: **к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш**.

Усе звонкія зычныя, апрача **в, л, м, н, р**, маюць адпаведныя глухія. Глухі зычны **ф** не мае адпаведнага звонкага.

Адпаведнасць звонкіх і глухіх зычных бачна з наступнай табліцы:

Звонкія зычныя:	б	г	г*	д	дж	дз	ж	з	в	—	л	р	м	н
Глухія зычныя:	п	х	к	т	ч	ц	ш	с	—	ф	—	—	—	—

* За ўвага. Выбухны гук *г* неўласцівы беларускай мове, але сустракаецца ў такіх словах: *гузік, ганак, мазгі, газа, бразгаць* і інш.

Зычныя *ж, ш, ч, дж* называюцца шыпячымі; зычныя *з, с, ц, дз* — свісцячымі.

Практыкаванне 39. Прачытайце выразна ўрываек верша, назаўважце звонкія і глухія зычныя.

Каля шырокіх волжскіх вод
Устануць новыя сады,
Заводы, сёлы, гарады
І гідрастанцыі, якіх
Святло нам будзе ззяць вякі,
Гарэць нягаснучай зарой
Па-над абноўленай зямлёй.

(М. Танк.)

§ 12. Цвёрдыя, мяккія і зацвярдзелыя зычныя.

Большасць зычных гукаў беларускай мовы бывае і цвёрдымі, і мяккімі. Напрыклад у словах *стол, вагон, колас* зычныя *л, н, с* цвёрдыя, а ў словах *столь, агонь, лось* гэтыя ж зычныя мяккія.

На пісьме мяккія зычныя абазначаюцца тымі ж літарамі, што і цвёрдыя. Выключэнне складаюць *д* і *т*. Пры змякчэнні *д* пераходзіць у *дз*: *вада* — у *вадзе*, *два* — *дзве*, а *т* — у *ц*: *пліта* — на *пліце*, *хата* — у *хаце*.

Такі пераход называецца дзеканнем і цеканнем.

Гукі *ж, дж, ч, ш, р* і *ц* (калі *ц* не з мяккага *т*) ніколі мяккімі не бываюць, вымаўляюцца заўсёды цвёрда і называюцца зацвярдзелымі (*жыта, рэпа, шосты, ца-на* і інш.).

Практыкаванне 40. Спішыце тэкст. Падкрэсліце *дз* і *ц* (мяккае) адной рыскай, а зацвярдзелыя зычныя — дзвюма.

У пачатку ліпеня цвіце ліпа, адсюль і паходзіць назва гэтага месяца. Руплівыя пчолы дбайна напаўняюць свае соты духмяным і светлым ліпавым мёдам. З гэтага часу пачынаецца другая палова лета.

Цвіце грэчка. У мясцовасцях, багатых на грэчку, пераважае мёд цяжнейшага колеру.

У лесе кормяцца салодкімі, сакавітымі ягадамі малыя цецёркі. Яны падраслі, змянілі пух на пер'е і могуць цяпер пералятаць з месца на месца, але яшчэ пакуль ходзяць за маткай. І мядзведзь частуецца ягадамі, асабліва лясной малінай, да якой ён вельмі ласы таксама, як і да мёду.

§ 13. Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных.

Звонкія зычныя перад глухімі, а таксама ў канцы слова вымаўляюцца, як глухія, напрыклад: *лыжка* (*ж* перад *к* вымаўляецца, як *ш*), *грыб* (*б* у канцы слова вымаўляецца, як *п*).

Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца звонка, напрыклад: *просьба* (замест *сь* перад звонкім *б* чуецца *зь*).

Свісцячыя зычныя перад шыпячымі вымаўляюцца, як шыпячыя, і, наадварот, шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца, як свісцячыя, напрыклад: *перапісчык* (*с* перад *ч* вымаўляецца, як *ш*); *у бочцы* (*ч* перад *ц* вымаўляецца, як *ц*). У гэтых выпадках напісанне разыходзіцца з вымаўленнем.

Каб не памыліцца, які зычны трэба пісаць (звонкі ці глухі, свісцячы ці шыпячы), неабходна слова змяніць так, каб гэты зычны стаў перад галосным або перад *л*, *м*, *н*, *р*, напрыклад: *воз* — *вазіць*, *малацьба* — *малаціць*, *загадка* — *загадаць*, *просьба* — *прасіць*, *разносчык* — *разносіць*, *мог* — *маглі*.

Заўвага. У словах *шчасце*, *рошчына*, *нішчымны* пішацца *ш* згодна з вымаўленнем.

Практыкаванне 41. Наступныя словы змяніце так, каб пасля выдзеленых зычных гукі стаў галосны гук. Практыкаванне спішыце.

У з о р. *Зуб* — *зубы*, *лыжка* — *лыжак*.

Казка, горад, касьба, гладкі, просьба, лодка, кніжка, бераг, молат, рэзька, рэзкі, дарожка, дождж, медзь, парог, лёд, рыбка, молад, стужка, нізкі, перавозчык.

Практыкаванне 42. Спішыце сказы і ўстаўце прапушчаныя літары.

1) Мы ішлі па пя...чанай даро...цы. 2) Ха...ьба на лыжах была ця...кай, сне... быў глыбокі і сы...кі. (*Л. Т.*) 3) Звінелі над пшаніцай мо...кі, трашчалі на ржышчы конікі. (*К. Ч.*) 4) Некалькі дзён быў дождж..., а сёння свеціць сонца. (*Я. Б.*) 5) Паміж коп залацістай саломы ток калгасны гудзе мала...ьбой. На заня...кі па сце...цы знаёмай дзеці ў школу ідуць грамадой. (*Іс.*) 6) І бяжыць, бяжыць даро...ка, ціхі вечар свеж і чыст. (*Іс.*) 7) Лебе...ь і лябё...ка плавалі на возеры. 8) Мы ішлі па кла...цы праз ручай. 9) Бяро...кі схіліліся над рэчкай. 10) Пераво...чык узяўся пераве...ці нас на другі бераг у невялікай ло...цы. 11) Ка...ьба была ў поўным разгары. 12) На прастор, на шырокі разло... выхадзі, мой наро..., грамадою: многа новых, ...часлівых даро... расцілае жыццё прад табою. (*К-с.*) 13) Узяўся за гу... — не гавары, што не ду... . (*Прк.*)

Практикаванне 43. Ад дадзеных слоў утварыце новыя пры дапамозе суфікса **-чык**, падкрэсліце зычную перад суфіксам **-чык** і растлумачце напісанне яе.

У з о р. *Перапісваць — перапісчык.*

Грузіць, вазіць, падносіць, разведваць, падпісваць, расказваць, змазваць, загадваць, разносіць, абходзіць.

§ 14. Перапіс галосных пасля зацвярдзелых зычных.

Пасля зацвярдзелых зычных **ж, дж, ч, ш, р і ц** (калі **ц** не ўтварылася з мяккага **т**) заўсёды пішуцца літары **ы, э, о, а, у**, а не пішуцца **і, е, ё, я, ю, ё**: *жыццё, цэлы, шырокі, ноч, бяроза, дажджы, Бранск, брашура.*

Практикаванне 44. Спішыце і пастаўце пасля зацвярдзелых зычных патрэбныя галосныя.

I. Вер...сень ліч...цца па календар... перш...м месяц...м восені.

Сады і лясы пач...наюць змяняць сваю летнюю зялёную вопратку на ж...ўтае асенняе ўбранне. Сяр...д цёмнай, адвечна зялёнай хвоі зіхаціць залатое лісце бя...з, ліп, клёнаў, вольхі, ар...шніку.

У садах паспелі яблыкі, груш... .

У высокім сінім небе не чуваць уж... над полем звонкага спеву жаваранка. Не відаць у садах ні бер...сцянікі, ні ч...ж...ка, ні шпакоў. Даўно ўж... няма салаўя. Па каменных каля р...чкі не скачуць жававыя пліскі. Любімыя наш... птушкі паляцелі на поўдзень, і мы іх не ўбач...м да наступнай вясны.

II. 1) Са звычайным р...вам і грукатам з-за павароту вылецеў хуткі поезд. І хлопч...кі ветліва замахалі яму рукамі і кр...кнулі «шчаслівай дарогі» яго незнаёмым пасаж...рам. (А. Г.) 2) Маш...на ідзе за маш...най, кладуцца каналы, рунее зямля. (Зар.) 3) З вулля аж...ўш...га пч...ла лятаць на поле пач...ла. (П-н.) 4) Век ж...ві, век вучыся. (Прк.) 5) Забуйла яр...на, паднялося ледзь не ў рост ч...лавека ж...та. (Шам.) 6) Паспявала гр...чка. Сціхлі разнастайныя птуш...ныя песні. Адны толькі шпакі, павыводзіўш... дзяцей, зляталіся ў веліч...зныя гурты. (К-с.)

Практикаванне 45. Прыведзеныя ніжэй словы пастаўце ў множным ліку.

У з о р. *Трактар — трактары.*

Ноч, токар, нож, вецер, дождж, піянер, печ, камсамалец, верш, камбайнер, таварыш, абруч, вуж.

Практикаванне 46. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце назоўнікі, якія б адказвалі на пытанне *што?*

У з о р. *Тлумачыць — тлумачэнне.*

Здарыцца, вучыць, рашыць, абвастрыць, знізіць, палепшыць, лічыць, тармазіць, вылучыць, прызначыць, выключыць.

Практикаванне 47. Складзіце сказы з дадзенымі словамі.

Дажджы, шоўк, рэчка, цэх, чатыры, вершы, дысцыпліна, цаліна.

§ 15. Правапіс мяккіх зычных.

Мяккасць зычных на канцы слова або ў сярэдзіне перад цвёрдым зычным абазначаецца літарай **ь**: *кінь, радасць, касьба, цьма*.

Мяккасць зычных перад галоснымі абазначаецца літарамі **е, я, ё, ю, і**: *поле, зямля, вёдры, люблю, зіма*.

Літара **ь** пішацца:

1. На канцы слова пасля мяккага зычнага: *мядзведзь, ячмень, лось, пях, мазь*.

2. У сярэдзіне слова пасля мяккага зычнага, калі за ім ідзе цвёрды зычны, напрыклад: *пісьмо, вазьму, малацьба, дзьму, цьма*.

Заўвага. Літара **ь** застаецца і тады, калі пры змене слова гэты цвёрды зычны змякчаецца, напрыклад: *пісьмо — на пісьме, вазьму — вазьмі, малацьба — малацьбе, дзьму — дзьме, цьма — цьме*.

3. Пасля мяккага **л**: *пальцы, толькі, гульні, пільчык, вугаль*.

Не пішацца **ь**:

1. Пасля зацвярдзелых зычных **ж, дж, ч, ш, р, ц**: *ноч, Сібір, мыш, дождж*.

2. Пасля зычных **б, п, м, в, ф**: *голуб, верф, Кем*.

3. Пасля **н** перад **ш**: *меншы, іншы*.

4. У падваенні зычных: *заданне, жыццё, калоссе*.

Практикаванне 48. Спішыце і ў наступных парах слоў знайдзіце адпаведныя цвёрдыя і мяккія зычныя і падкрэсліце іх.

Мел — мель, стол — столь, брат — браць, вугал — вугаль, колкі — колькі, рыс — рысь, стан — стань, Волга — Вольга.

Практикаванне 49. Спішыце словы і падкрэсліце ў іх зычныя, паміж якімі стаіць **ь**.

Бацькі — бацьку — бацькам, малацьбе — малацьба — малацьбу, рэдзькі — рэдзька — рэдзьку, просьбе — просьба — просьбу, Вязьме — Вязьма — Вязьму, вазьмі — вазьму — возьме, барацьбе — барацьба — барацьбу.

Практикаванне 50. Спішыце сказы і, дзе патрэбна, замест кропак пастаўце **ь**.

1) Віл...гаць ішла з лясоў і туманамі асядала на голую зямлю. Перад світан...нем маўчала поле. (К. Ч.) 2) Вечер с...ціхаў, і с...вежы халадок пачынаў пранікаць у вінаграднікі. (Л. Т.) 3) У працы ас...ветлена славай савецкая наша зямля. (Тв.)

- 4) Сонця паліла нязносна, і з раніцы дз...муў цёплы вецер. (Л. Т.)
 5) Краіна наша, нібы сад, красуе, жыц...цё бурліць працоўнае, як вір. Народ савецкі твораць і будзе, народ савецкі — барац...біт за мір. (Юш.) 6) За ракою с...вяціліся ц...мяныя агенчыкі вёскі, у якой паступова с...ціхаў вячэрні гоман. (Шам.)
 7) У зімні марозны дзен... воз...мем кан...кі і пойдзем на рэчку.
 8) Мядз...ведзь вел...мі любіць мёд. 9) На стале стаяў новы піс...мовы прыбор. 10) Вецер гнаў з сасон...ніку гарачы пах смалы і з...мешваў яго з хмел...ным пахам с...пелай збажыны. (Шам.) 11) Чорнае крыло хмары загасіла ц...мяны прамень туманенага сонца. (С.)

§ 16. Апостраф і раздзяляльны мяккі знак і іх правапіс.

У словах *сям'я, палью* гукі **м, л** вымаўляюцца з наступнымі галоснымі **я, ю** раздзельна, а ў словах *семя, палю* — злітна.

Раздзельнае вымаўленне зычнага з наступным галосным на пісьме абазначаецца апострафам або мяккім знакам.

Апостраф пішацца:

а) пасля прыставак, якія канчаюцца на зычны, перад **е, ё, ю, я** і націскным **і**, напрыклад: *пад'езд, аб'ём, раз'юшаны, аб'ява, аб'інец*;

б) у сярэдзіне слова перад тымі ж галоснымі: *бар'ер, В'етнам, куп'ё, вераб'і, Лук'янаў, Грыгор'еў, сям'я, саф'ян*.

Заўвага. Пасля **ў** (нескладовага) перад літарамі **е, ё, ю, я, і** апостраф не пішацца: *саўе, саўю; салаўём, салаўі*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца:

а) пасля зычных **л, с, ц, дз** і непрыставачных **н і з** перад **е, ё, і, ю, я** ў словах іншамоўнага паходжання: *рэльеф, мільён, канферансье, парцеры, мадзьяры*;

б) у імёнах па бацьку, прозвішчах і геаграфічных назвах, утвораных ад імён на **-ій (-ый)**, пасля зычных **л, н, с, ц, дз, з** перад суфіксам **-еў (-ев-)**: *Васільеў, Васільевіч, Васільеўка, Васільеўскі востраў; Афанасьеў, Афанасьевіч; Аркадзеў, Аркадзевіч*.

Пасля **г, к, х** і збегу зычных, акрамя **нц**, перад суфіксам **-еў (-ев-)** пішацца **і (ы)**: *Георгіеў, Георгіевіч, Яўціхіеў, Яўціхіевіч, Ануфрыеў, Ануфрыевіч, але: Вікенцьеў, Вікенцевіч, Лайўрэнцьеў, Лайўрэнцевіч і інш.*

Практыкаванне 51. Спішыце словы і растлумачце правапіс апострафа і ъ.

Пад'ём, куп'ё, аб'ездчык, паштальён, аб'ява, ад'езд, батальён, уз'яднанне, мільярд, вераб'і, з'ява, медальён, Кандрацьеў, Пракоф'еў.

Практыкаванне 52. Спішыце словы і пастаўце, дзе патрэбна, апостраф або **ь**.

Паштал...ён, бар...ер, Ул...янаўск, аб...ехаць, Мар...я, кап...ё, здароў...е, павіл...ён, наў...ючваць, сям...я, Іл...я, пагалоў...е, Арсен...евіч, Юр...евіч.

Практыкаванне 53. Спішыце сказы і пастаўце, дзе патрэбна, замест кропак апостраф або **ь**.

1) Іл...я Яфімавіч Рэпін — вялікі рускі мастак. 2) Мінулася грозная бура, а мора дасюль яшчэ б...ецца. (Б-ч.) 3) Людзі дружнаю сям...ёю выйшлі дружна працаваць. (Бр.) 4) Маладыя сады расцвілі, салаў...і заспявалі пад вечар. (Карп.) 5) Надвечар асталеўвацца пачало надвор...е. (К. Ч.) 6) Грукнуць пяруны, і дождж разал...ецца, вырасце густа і соку нап...ецца лён валакністы, лён шаўкавісты. (Р.) 7) У вялікай сям...і, пад сур...ем ты цвіцеш, Украіна. (М. Т.) 8) Сур...ёзныя поспехі дасягнуты нашай краінай у галіне сельскай гаспадаркі. 9) Як крыніца, л...ецца, рвецца в сэрца песня ў свет. (Куп.) 10) З...яднаны мы клятвай і воляй адзінай, жывём мы адзінай сям...ёй. (М. Б.) 11) Маці Іл...юшы была самай лепшай агародніцай у калгасе. Яна любіла сваю справу, і за гэта яе паважалі. І сам Іл...юша марыў стаць аграномам. (Ж.)

Практыкаванне 54. Спішыце і падкрэсліце аднародныя члены сказа. Першы сказ разбярыце па членах сказа.

1) У майстэрні кіпела работа. Хлопцы рэзалі, стругалі, клеілі, дзесяткі разоў правяралі разлікі. (Як.) 2) Ходзіць дзед белабароды полем, лесам, пералескам, засцілае рэчкі лёдам, брыльянцістым снежным блескам. (К-с.)

§ 17. Правапіс **д**, **т**, **дз**, **ц**.

Гукі **д** і **т** у беларускай мове заўсёды цвёрдыя: *дровы, дом, тапор, торф*.

У становішчы перад галоснымі **е, ё, я, ю, і** зычныя **д, т** змякчаюцца і пераходзяць: **д** у **дз**, а **т** у **ц** (мяккае): *агарод — у агародзе, вада — у вадзе, вяду — вядзеш, карта — на карце, мятлу — мяцеш*.

Змякчаюцца **д** і **т** і перад мяккім **в**: *дзве, подзвіг, цвёрды, бацвінне*.

Прыставачнае **д** і суфіксальнае **т** перад мяккім **в** пішуцца нязменна: *адведзены, адвесці, у таварыстве, у грамадстве, клятве, брытве*.

У словах іншамоўнага паходжання, акрамя імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў, **д** і **т** не змякчаюцца: *дэлегат, дэман-*

страцыя, апладысменты, матэрыял, інстытут, тэхніка, тэатр.

Аднак перад суфіксамі *-ін-, -ір-, -ёр-, -еец-, -ейск-*, а таксама перад памяншальным суфіксам *-ік-* у словах іншамоўнага паходжання *д і т* вымаўляюцца мякка і на пісьме перадаюцца праз *дз і ц*: *каранцін, плаціна, лацінскі, камандзіроўка, манцёр, білецік, індзеец, індзейскі*, але: *латынь*.

Д і т вымаўляюцца мякка і на пісьме перадаюцца праз *дз і ц* у некаторых словах, запазычаных з іншых моў, напрыклад: *дзюна, бардзюр, цір, цюль, уверцюра, эцюд* і інш.

У імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах *дз, ц* або *д, т* пішуцца ў залежнасці ад беларускага літаратурнага вымаўлення: *Дзяніс, Дзмітрыёў, Ціханаў, Уладзімір, Уладзівасток, Церак, Закарпацце*, але: *Тэلمان, Тэкля, Атэла, Дэфо* і інш.

Практыкаванне 55. Спішыце, устаўляючы замест кропак *д* або *дз, т* або *ц*.

Ме...ычына, сту...энці, дзя...інства, ма...эрыя, лей...энант, апла...ысменты, каман...ір, калек...ыў, ра...іма, ін...ейцы, біле...ёр, інс...ытут, гвар...ейскі, універсі...эт, ман...ёр, Бара...іно, Хрыс...іна.

Практыкаванне 56. Змяніце словы так, каб *д* перайшло ў *дз*, а *т* — у *ц*, і складзіце сказы з гэтымі словамі, ужываючы адзін з прыназоўнікаў *на, пры, у, аб, па*.

Газета, сход, работа, завод, карта, з'езд, самалёт, горад, хата, усход, шахта, інтэрнат, парад, лёд.

Практыкаванне 57. Спішыце і замест кропак устаўце прапушчаныя літары.

1) У недасяглай вышыні заміг...елі першыя зоры. (Лыньк.)
2) Наша краіна — ра...іма першага камбайна. 3) Хо...яць трактары нашы па прасторах зямных. (Бр.) 4) Ліпень месяц — гэта сярэ...іна лета. 5) Лес пасвятлеў, пабялеў і скінуў сваю хмурую панурасць пад белаю чыс...юткай пас...ілкай. (К-с.) 6) Чырвоныя каман...іры прынялі дзеда ў сваю сям'ю іменна як каман...іра і свайго чалавека. (К-с.) 7) У са...е зашчабяталі птушкі. (С.) 8) Мі...ынг скончыўся кля...ваю біцца да канца з панамі, біцца за вызваленне працоўных. (К-с.) 9) Праз хвіліну хлопцы ся...елі каля агню. (Я. М.) 10) Сонца ўжо зайшло, але яшчэ цэлую га...іну трымаўся шэры змрок. (Я. М.) 11) Д...легаты з'езду гарача віталі герояў працы. 12) Мала...ік малады, рог залаты.

§ 18. Падоўжаныя зычныя і іх правапіс.

Зычныя *ж, з, дз, л, н, с, ц, ч, ш* у становішчы паміж дзвюма галоснымі могуць вымаўляцца падоўжана.

Падоўжанае вымаўленне зычных на пісьме перадаецца падвойным напісаннем іх, напрыклад: *збожжжа, палоззе, Аксіння, ралля, Залессе, вецце, зацішша*, але: *Ільіч, Ільін, Ульянаў, Касьян*, а таксама вытворныя ад слова *ліць*: *лье, льецца, налью* і інш.

Падоўжанае *дз* на пісьме перадаецца праз *ддз*: *суддзя, разводдзе*.

Зычныя *б, п, в, м, ф, р, г, к, х* ніколі падоўжанымі не бываюць.

У словах іншамовнага паходжання падвойныя зычныя не пішуцца: *апарат, праграма, клас, група*, але: *манна, ванна*.

Практыкаванне 58. Спішыце і пастаўце, дзе патрэбна, падвойныя зычныя.

1) Вецер даносіў з-за ўзгорка гудзе...е трактара. (*Шам.*)
2) Над стрэхамі і го...ем дрэў пабліскаюць на сонцы кры...і галубоў. (*Я. Б.*) 3) Калгасны свіран, ну, як сонца, святлее бе...ю сваіх сцен. (*К-с.*) 4) Шэпчуцца ціха асака з чаротам над гла...ю люстраной вады. (*А. Г.*) 5) На ўзбярэ...ы крымскіх вод у неба сінь глядзіць Ай-Петры. (*Куп.*) 6) Блішчаць на сонцы ста...ю косы, з травы зганяюць срэбра росаў. (*Г.*) 7) Люстра-ней моднага паркета за...яла рэчка, у лёд адзета. (*П-н.*) 8) Тонкае паніклае ве...е звисала кучаравай наві...ю. (*Лыньк.*) 9) Каршчок склаў кры...і і каменем упаў у зараслі. (*С.*)

Практыкаванне 59. Утварыце ад дадзеных слоў новыя або змяніце іх так, каб у іх былі падоўжаныя зычныя

У з о р. *Полаз — палоззе, мазь — маззю.*

Брус, колас, кол, прамень, жыць, корань, галіна, адзец, звяно, булькаць, павуціна, дыхаць.

§ 19. Правапіс некаторых злучэнняў зычных.

Зычныя *д* і *т*, якія пішуцца ў рускай мове ў злучэннях *здн, рдн, рдц, стл, стн*, і зычны *л* у злучэнні *лнц* у беларускай мове не вымаўляюцца і на пісьме не перадаюцца, напрыклад: *сардэчны — сэрца, вобласць — абласны, пераезд — пераезны, радасць — радасны, шчасце — шчаслівы, сонца — сонечны*.

Практыкаванне 60. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце прыметнікі пры дапамозе суфіксаў *-н-, -лів-* і складзіце з імі сказы.

Радасць, поезд, колькасць, капуста, якасць, скорасць, шчасце, клопат.

Практыкаванне 61. Спішыце сказы і падкрэсліце ў словах злучэнні *зн, рн, рц, сн, сл, нц*.

- 1) Сэрца радасцю буйнаю дыша і цвіце, бы чырвоны мак. (*Іс.*)
- 2) Мы рашалі вусныя задачы. 3) У познюю восень бываюць дажджы. 4) Па нізіне слаўся туман. 5) Жыццё ідзе. Спяшаюцца са школы дзеці. І свеціць сонца, і шуміць трава. (*Іс.*)
- 6) Сонца неміласэрна пякло, і ўсё мела ад гарачыні. 7) Наладзіў струны лес маўклівы на лад вясёлы і шчаслівы. (*К-с.*)
- 8) З-за гаю, гаю позна над крыніцай коціцца зарніца. (*Тр.*)
- 9) Паміж хмарамі і морам горда кружыць буравеснік. (*М. Г.*)
- 10) Вайсковая служба ў Савецкай Арміі з'яўляецца пачэсным абавязкам грамадзян СССР.

Практыкаванне 62. Спішыце і расстаўце знакі прыпынку.

- 1) Сіняя далеч гарызонта была яснай сонца лагодна грэла зямлю. (*С.*)
 - 2) Рослыя дрэвы стаялі нерухома буйныя кроплі расы блішчалі на кустах. (*С.*)
 - 3) Паміж соснаў бялелі бярозы дзе-нідзе трапляліся магутныя дубы. (*Шам.*)
 - 4) Спачатку сочныя суніцы заружавелі па лясах за імі следам і чарніцы закрасавалі ў верасах. (*Гл.*)
 - 5) Ідзем мы вернаю дарогай ірдзяцца зоры нашых дзён. (*К-с.*)
-

МАРФАЛОГІЯ.

Марфалогія вызначае правілы змянення і ўтварэння слоў у мове.

СКЛАД СЛОВА.

§ 20. Аснова і канчатак.

У мове адны словы, спалучаючыся з іншымі, змяняюцца, другія не змяняюцца, напрыклад: *Сярэдняя школа. Я хаджу ў сярэднюю школу. Я вучуся ў сярэдняй школе.*

У выдзеленых словах зменная частка служыць для сувязі з іншымі словамі.

Частка слова, якая змяняецца і служыць для сувязі слоў у сказе, называецца канчаткам.

Каб знайсці канчатак, патрэбна змяніць слова ў родзе, праскланяць або праспрагаць яго, напрыклад: *зялёны, зялёная, зялёнае; стол, стала, сталу; бяру, бярэш, бярэ і г. д.*

Частка слова, якая застаецца, калі адкінуць канчатак, называецца асновай.

У аснове заключана галова (асноўнае) значэнне слова. Напрыклад: у слове *школ-а* — аснова *школ-*; у словах *добр-ы, добр-ая, добр-ае* — аснова *добр-*; у словах *важ-у, важ-ыш, важ-ыць* — аснова *важ-*.

Некаторыя словы складаюцца толькі з асновы. Гэта словы з чыстай асновай, напрыклад: *сад, вол, завод, пераплетчык.*

Практыкаванне 63. Спішыце ўрывак верша, замест кропак дапішыце прапушчаныя канчаткі. Скажыце, з якімі словамі звязаны словы, у якіх прапушчаны канчаткі.

Як толькі выходн... дзянёк настане,
Ён вуды і снасці збіра... свае,
І досвітк... раннім на бераг ідзе,
І ціха спускаецца к цёмн... вадзе.
Стаіўшыся ў дзік..., густ... лазняку,
Ён вуды сва... закідае ў раку.
А там, адліваючы срэбнай луской,
Бліскучыя рыбы ід... чарадой. (Гл.)

Практыкаванне 64. Складзіце з дадзеных слоў сказы. Запішыце гэтыя сказы і падкрэсліце канчаткі ў тых словах, якія вамі зменены. Дзейнік падкрэсліце адной рыскай, выказнік — дзвюма.

1. Моцна, сонца, прыграваць, летні.
2. Высока, над, зямля, плыць, хмарка, белы.
3. Па, раўніна, неагляды, мора, ісці, зыбкі, хвалі.
4. Бегчы, па, дарога, ручай, гаманлівы, вада, мутная.

§ 21. Корань, суфікс, прыстаўка.

Параўноўваючы асновы слоў, блізкія па значэнню і па гучанню, мы знаходзім у іх агульную, непадзельную частку і часткі, якімі яны адрозніваюцца, напрыклад: **воз, прывоз, возчык, завозіць**. Агульная частка асноў — **воз**, часткі, якімі асновы адрозніваюцца, — **пры-, -чык, за-, -іць**.

Агульная, непадзельная частка асновы блізкіх па значэнню слоў называецца **коранем**.

Словы аднаго кораня называюцца аднакарэннымі, напрыклад: **садок, пасадка, садоўнік, прысады**.

Частка асновы, якая стаіць перад коранем і служыць для ўтварэння слоў, называецца прыстаўкай: **прывоз, завоз, падвоз, перавоз**.

Частка асновы, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння слоў, называецца суфіксам: **лётчык, пералётны; дворык, знадворны, дворнік**.

Аснова, якая супадае з коранем, называецца невытворнай, напрыклад: **май, лес, нясу, кажа**.

Аснова, у якой, апрача кораня, ёсць прыстаўкі або суфіксы, называецца вытворнай, напрыклад: **пера-воз-чык, пры-воз-ны; пера-каз-чык, каз-к-а, рас-каз-чык**.

Практыкаванне 65. Спішыце і ў кожнай групе слоў падкрэсліце корань.

- 1) Даць, даю, прадаваць, выдаю, выдавецтва, заданне.
- 2) Вар, навар, повар, варэнне, варэнік, варыць.
- 3) Дом, домік, дамашні, дамішча.
- 4) Рука, ручны, падручнік, ручнік, даручыць, падручны.
- 5) Сад, садок, садоўнік, прысады, высадкі, садавіна, пера-садка.
- 6) Рака, рачны, зарэчны, рэчанька.

Практыкаванне 66. Спішыце дадзеныя словы ў слупкі так, каб у кожным слупку былі аднакарэнныя словы.

Двор, пасведчанне, захад, выпечка, прылёт, ход, запечак, дваровы, выхад, пералётныя, сведка, дворнік, выхадны, падпечак, печ, прыход, знадворны, палёт, лётчык, пераходны, паведаміць, перапечка, веды, дворык, выпечаны, пералёт, заходні.

Практыкаванне 67. Падбярэце да наступных слоў аднакарэнныя і запішыце іх у слупок.

У з о р. Вада, вадкі, вадкасць, паводка, вадзяны.

Лес, сяло, сад, дом, стол, калгас, горад, плата, снег, год, луг.

Практыкаванне 68. Спішыце тэкст і падкрэсліце прыстаўкі ў словах.

Увечары, як на захадзе схавалася сонца, з-за ляска трактарнага пасёлка выплыў месяц. Над соснамі і будынкамі завода неба спачатку было пацягнута ружовым туманам. Але вось яркі шырокі дыск узыходзіў вышэй і вышэй і, нарэшце, узняўся над зямлёю.

З ганка школы, пабудаванай на ўзгорку, віднелася шаша, па якой на аўтазавод ішлі з запаленымі фарамі аўтобусы. І раптам пырснулі агні ўсюды. Засвяціліся ліхтары на трактарным, на веласіпедным. Быццам месяц сыпнуў іх на зямлю.

(Паводле І. Грамовіча.)

Практыкаванне 69. Пры дапамозе прыставак *на-, за-, ад-, вы-, па-, пад-, пра-, да-, з-* ад дадзеных дзеясловаў утварыце новыя. Выкарыстайце тыя прыстаўкі, якія падыходзяць па сэнсу.

Палоць, вазіць, сеяць, пісаць, вучыць, ляцець, несці, працаваць, хадзіць, плыць, маляваць, клеіць, чытаць, баранаваць, веяць, шыць, гадаваць.

Практыкаванне 70. Ад наступных дзеясловаў утварыце назоўнікі пры дапамозе прыставак *пад-, над-, за-, вы-, на-*. Выкарыстайце прыстаўкі, якія падыходзяць па сэнсу.

У з о р. Пісаць — надпіс.

Ставіць, вазіць, насіць, будаваць, плыць, казаць, ездзіць, лятаць, хадзіць, бегавіць.

Практыкаванне 71. Да наступных дзеясловаў падбярэце дзеясловы з супрацьлеглым значэннем. Падкрэсліце прыстаўкі.

У з о р. Завязавіць мяшок — развязавіць мяшок.

1) Заклеіць канверт. 2) Аднесці сшытак. 3) Прыходзіць у школу. 4) Закрываць фортак. 5) Адчапіць ад поезда вагон. 6) Зайсці ў хату. 7) Загнаць жывёлу ў хлём.

Практыкаванне 72. Ад наступных слоў утварыце аднакарэнныя пры дапамозе суфіксаў *-ік, -ык; -ок, -ёк; -іц-, -ыц-; -еньк-, -эньк-, -аньк-*.

Дзень, вясёлы, конь, дуб, вада, сокал, нож, грыб, прыгожы, агонь, стары, брат, ліст, сястра, пень, дарагі, кот, стол, чыж, раса, бот, малады.

Практикаванне 73. Утварыце словы з новым значэннем пры дапамозе суфіксаў *-чык, -нік, -лів-, -ун, -ец*.

Падпіска, падвоз, пажар, перавоз, гаварыць, Ленінград, загадваць, крык, разнос, маўчаць, выкладаць, гоман, лятаць, Украіна, бяроза, груз.

Практикаванне 74. Утварыце новыя словы пры дапамозе суфіксаў *-ік, -ык, -еньк-, -аньк-, -ішч-, -ышч-*. Выкарыстайце тыя суфіксы, якія падыходзяць па сэнсу.

Стол, прыгожы, зорка, дом, воз, зялёны, дарога, рука, нос, вецер, мяч, жоўты.

Практикаванне 75. У кожным слове падкрэсліце корань. Растлумачце, як гэтыя словы ўтвораны і што абазначаюць.

Брыгадзір, чарніца, разносчык, маляр, ляснік, вучань, бульбіна, сілач, садоўнік, падасінавік, падручнік, рыжык, марак, падводнік, агароднік, чытач, пекар.

Практикаванне 76. Падзяліце словы на састаўныя часткі, пастаўце кожную частку слова ў адпаведную графу табліцы.

У з о р

АСНОВА			Канчатак
Прыстаўка	Корань	Суфікс	
<i>пера</i>	<i>мог</i>	—	<i>а</i>
<i>пад</i>	<i>трым</i>	<i>к</i>	<i>а</i>
—	<i>прац</i>	<i>аў-нік</i>	—

Перавыхаванне, паводка, апрацоўка, пад'езд, перавозка, пераабсталяваны, расказваць, разведчык, галіна, разгрузка, трактарыст, беленькі, столік, вучань.

§ 22. Чаргаванне зычных гукаў.

Пры ўтварэнні і змяненні слоў некаторыя зычныя гукі асновы могуць чаргавацца з іншымі зычнымі, напрыклад: *рука — руцэ* (*к* чаргуецца з *ц*), *нага — назе* (*г* чаргуецца з *з*), *касіць — кашу* (*с* чаргуецца з *ш*).

к-ц-ч:	шапка — шапцы — шапачка;
х-с-ш:	страха — страсе — стрэшка;
г-з-ж:	луг — на лузе — лужок;
з-ж:	казаць — кажэ, грузіць — гружу;
с-ш:	напісаць — напішу, скасіць — скашу;
к-ч:	пяку — пячэш, сяку — сячэш;
г-ж:	блягу — бляжэш, стрыгу — стрыжэш;
х-ш:	вуха — вушы, пух — пушысты;
д-дз-дж:	язда — ездзіць — едджу, ход — хадзіць — хаджу;
т-ц-ч:	свет — свяціць — свячу, метка — меціць — мечу;
д-с:	кладу — класці, вяду — весці;
т-с:	цвітуць — цвісці, мятуць — месці;
ц-ч:	сталіца — сталічны, крыніца — крынічны;
ск-шч:	пускаць — пушчу, трэск — трашчаць;
ст-сц-шч:	мост — масціць — майчу;
б-бл:	рабіць — раблю;
в-ўл:	мова — размаўляю, слава — слаўлю;
м-мл:	зламаць — ламлю, карміць — кармлю;
п-пл:	купіць — куплю, сыпаць — сыплю;
ф-фл:	графіць — графлю.

Практыкаванне 77. Да выдзеленых назоўнікаў падбярыце з практыкавання словы таго ж кораня. Зычныя, якія чаргуюцца, падкрэсліце.

У зор. *Муха — мусе — мушка.*

Муха, рука, кніга, бераг, мука, гарох, крыга, сцежка, мусе, ручка, кнізе, на беразе, руцэ, кніжка, мушка, беражок, муцэ, у гаросе, крызе, мучны, сцежцы, гарошак.

Практыкаванне 78. Да выдзеленых слоў падбярыце з практыкавання словы таго ж кораня. Зычныя, якія чаргуюцца, падкрэсліце.

У зор. *Насіць — нашу.*

Насіць, грузіць, вязаць, берагчы, вуда, гладкі, пусціць, купіць, любіць, разграфіць, сухі, лад, сцерагу, гружу, вуджу, вяжу, беражэш, нашу, гладжу, куплю, разграфлю, вудзіць, гладзь, пушчу, ладжу, люблю, сцеражэш, сушу.

Практыкаванне 79. Дадзеныя словы пастаўце ў давальным склоне адзіночнага ліку. Падкрэсліце гукі, якія чаргуюцца.

Булка, завіруха, кніга, шапка, хата, жняярка, ручка, хада, страха, рэчка, перамога, кніжка, горка, чыгунка, муха, вада.

Практыкаванне 80. Да дадзеных слоў падбярыце словы таго ж кораня, каб адбылося чаргаванне зычных.

У зор. *Парог — на парозе, вудзіць — вуджу*

Парог, вудзіць, дошка, спаць, разрэзаць, малаціць, сцежка, рэчка, масціць, старонка, вада, лыжка, ляпіць.

Практыкаванне 81. Прачытайце і адкажыце, з якімі зычнымі могуць чаргавацца выдзеленыя гукі.

1) Сонца зіхацела на траве і завівах ракі. 2) У канцы апавядальнага сказа ставіцца кропка. 3) Скошаная трава сохла на лузе. 4) Сыпле дробны дожджык. 5) Мы ездзілі ў сталіцу нашай Радзімы — Маскву. 6) Вясёлая песня плыве на змярканні ў вёску. (Я. Б.) 7) Беражы кнігу — крыніцу ведаў. 8) Закруціліся ў змрочным паветры белыя мухі, густа пайшоў снег. (С.) 9) Палеткі даюць буйны ўраджай. 10) Дзяцей шумлівы карагод канькамі гучна рэжа лёд. (П-н.)

§ 23. Чаргаванне галосных гукаў.

Пры ўтварэнні і змяненні слоў могуць чаргавацца і галосныя гукі асновы, напрыклад: *нёс — несці — ношка* (ё чаргуецца з *е і о*), *збор — збіраю* (о чаргуецца з *і*).

АСНОЎНЫЯ ВЫПАДКІ ЧАРГАВАННЯ ГАЛОСНЫХ (для даведак).

<i>е-ё-я:</i>	<i>весці — вёў — вяду, плесці — плёў — пляту;</i>
<i>о-а:</i>	<i>воз — вазіць, ношка — насіць;</i>
<i>е-о-і:</i>	<i>выберам — зборны — збіраю;</i>
<i>е-і:</i>	<i>цвет — цвісці;</i>
<i>о-у-ы:</i>	<i>сохнуць — сухі — прасыхаць;</i>
<i>ой-аі:</i>	<i>рой — раіцца, пойла — паіць.</i>

Практыкаванне 82. Спішыце словы і падкрэсліце ў іх галосныя, якія чаргуюцца.

Вёз — везці — вязу — воз, здзерці — здзіраць — здор, памерці — мор — заміраць, засохнуць — засыхаць, збор — збірацца, кроў — крывавы, нёс — несці — ношка — нясу.

Практыкаванне 83. Да выдзеленых слоў падбярыце з практыкавання словы таго ж кораня. Галосныя, якія чаргуюцца, падкрэсліце.

Кую, вяду, несці, вазіць, малоць, дзіця, глотка, расцерці, бляск, сухі, роў, воз, нясу, молаты, дзеці, глытаць, блішчаць, расціраць, рыць, сохнуць, коўкі, весці, везці.

Практикаванне 84. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары

1) Неба было ружовае, л...сы ч...рнелі пад ім, як сцены з чорнай сталі. (К. Ч.) 2) Лес напоўніўся птушынымі г...ласамі. Пачала абс...хаць раса на прыдарожным каменні. (Лыньк.) 3) Вельмі цікавы занятак — зб...ранне грыбоў. 4) Песнямі ўслаўлю сваімі наша жыццё м...ладое. (Куп.) 5) Шчодро сонца разл...вала бляск прыветны і ц...пло. (К-с.) 6) Шумяць з...лёныя прысады, рунеюць травы ў п...плавах. (К-с.) 7) Максім з радасным хвал...ваннем пад'...здажаў да хвойніку. (Шам.) 8) З...латыя горы р...с-туць у летнюю пору. (Копы.) 9) Мы з прыцелам сваім раніцой у клас б...жым. (С. М.) 10) З...лёны гай см...ецца пад блакі-там. (М. Л.) 11) Снег растаў. І раскатамі грому зазв...нелі зімовыя крыгі. (Тр.) 12) На палях шумела збожжа. Ліпы зацв...талі. (Зар.) 13) Раса абс...хала і збіралася кроплямі. (Л. Т.)

Практикаванне 85. Перапішыце пары слоў, падкрэсліце галосныя, якія чаргуюцца ў карані.

Выберу — выбіраю, расцялю — расцілаю, расцерці — расціраю, замерці — заміраю, адвезці — адвозіць, збіраю — збіраю, грэбці — грабу.

Практикаванне 86. Да дадзеных слоў падбярыце словы таго ж караня, у якіх адбылося чаргаванне галосных.

У зор. Везці — вязу, лёд — лядок.

Плесці, сохнуць, брод, мёд, след, роў, рэчка, насіць, шчэпка, стол, бляск, гром.

§ 24. Беглыя галосныя.

Галосныя **о** і **е** пры змяненні слова могуць выпадаць, інакш кажучы, чаргавацца з нулём гука. Такія галосныя называюцца беглымі, напрыклад: **сон** — **сну**, **дзень** — **дня**.

Беглыя галосныя бываюць у карані слова (**трохсот** — **трыста**, **пень** — **ння**), у суфіксе (**брусок** — **бруска**, **разумел** — **разумны**), у прыстаўцы (**падагнаць** — **падганю**).

Практикаванне 87. Ад дадзеных слоў утварыце словы таго ж караня, каб у іх выпалі беглыя галосныя.

У зор. Лён — ільну, паплавок — паплаўка.

Лён, хлопец, кусок, славен, вішань, леў, сясцёр, грозен, авёс, званочак, замок, падарунак, крэсел, лёд, канец.

Практикаванне 88. Падбярыце восем слоў, у якіх беглыя галосныя выпалі, і складзіце з гэтымі словамі сказы.

§ 25. Пристаўныя гукі і іх правапіс.

У беларускай мове бываюць пристаўныя гукі **в, а, і, г**, напрыклад: *восень, вуліца, аржаны, імгла, гэты*.

Прыстаўное **в** пішацца:

1. Перад націскным галосным **у** ў пачатку слова або ў сярэдзіне слова пасля галоснага: *вўда, вўчань, навўка, навўк*.

2. Перад ненаціскным галосным **у**, якое стаіць у пачатку слова або ў сярэдзіне слова пасля галоснага, калі гэта **у** не з'яўляецца прыставачным і не развілося з **в**: *вудзільна, вушдмі, навучыцца, павуціна*.

Заўвага. Прыстаўное **в** не пішацца перад **у**, якое або з'яўляецца прыставачным: *увязка (вязка), участак (частка)*, або развілося з **в**: *учора (вечар), унук (внук), уюцца (віць)*.

3. Прыстаўное **в** пішацца перад націскным галосным **о** ў пачатку слова або ў сярэдзіне слова пасля галоснага: *вўльха, вўзера, вўкны, вўбласць, завўчны, навўкал*.

Калі пачатковае ненаціскное **о** пераходзіць у **а**, тады прыстаўное **в** не пішацца: *вўльха — альхўвы, вўзера — азёры, вўкны — акўнны, вўсень — асўнні*.

Заўвага. У слове *вока* ва ўсіх яго формах, а таксама ў слове *востры* і вытворных ад яго словах незалежна ад націску захоўваецца прыстаўное **в**: *вўка — вўчэй, вўчамі, аб вўчэх; вўстры — вўстрыць, навастрыць*.

Прыстаўное **в** ніколі не пішацца перад **о, у** ў іншамойных словах, уласных імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах: *орган, ордэр, урна, універсітэт, Омск, Орша, Украіна, Уральск, Ульянаў*.

Заўвага. У займенніках, а іншы раз і ў выклічніках перад пачатковым **э** пішацца прыстаўное **г**: *гэты, гэтая, гэтае, гэтыя, гэтакі, гэтакая, гэтакія, гэі і г. д.*

Прыстаўныя галосныя **а, і** пішуцца перад збегам зычных, першым з якіх з'яўляецца **л, м** або **р**, напрыклад: *аржаны, ільдзіна, імкненне*.

Заўвага 1. Прыстаўныя галосныя **і, а** не пішуцца, калі слова пачынаецца са збегу зычных, першым з якіх з'яўляецца **р** або **л**, і папярэдняе слова канчаецца на галосны, напрыклад: 1. *У нашым калгасе пасеялі многа льну*. 2. *Кроплі расы блішчалі на ржэўніку*. 3. *З млына прывезлі ржаную муку*.

Заўвага 2. Пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія канчаюцца на галосную, прыстаўныя галосныя перад **р, л** і **м** не пішуцца, напрыклад: *зардэца, прымцаца, вокамгенна*.

Практыкаванне 89. Спішыце сказы. Словы, у якіх ёсць прыстаўныя гукі, падкрэсліце. Растлумачце правапіс прыстаўных гукаў.

- 1) Каля рэчкі ў празрыстай імгле туману крычаць драчы. (Пасл.)
2) Азалаціла восень поле ржышчам, дрэвы лісцем, гумны снапамі. (К. Ч.) 3) Растуць даходы калгасаў ад ільнаводства.
4) Каменны вугаль з'яўляецца добрым палівам. 5) Па вуліцы маленькага сялення імчалі шумлівыя ручаі. (С.) 6) Навука вочы адкрывае. (Прк.) 7) Поезд імчаў, рассякаючы снежнае мора. (К.)
8) Вада ў рэчцы была падобна колерам да расплаўленага волава. (М. Г.) 9) Пачулася рыканне статкаў, іржанне табуноў вясёлых. (Лерм.)

Практыкаванне 90. Спішыце прыклады. замест кропак, дзе патрэбна, напішыце прыстаўныя гукі.

- 1) У паветры, што заснула і ахутана было ...мглою, стаяла цішыня. (Ч.) 2) Дзьме халодны ...асенні вецер. 3) Паміж дрэў вілася ...узенькая сцежка. 4) Газета для людзіны, што ...акно для хаціны. (Нар. тв.) 5) Сосны і вязы, дубы і асіны вокала ...озера вартай пасталі. (Куп.) 6) ...облакі разышліся, і сонца пачало прыгваць. 7) Плывуць нагружаныя валакністым, се-рабрыстым ...льным аўтамашыны. (Саб.) 8) І ажывіліся ...мшары, запахла свежаю раллёю. (К-с.) 9) Па...уцінне вісела на рабіне, на ліпах, усцілала стрэхі. 10) Маленькае ...огнішча дагасала. (С.) 11) Парыўны вецер шпарка ...мчаўся мне насустрач цераз жоўты сухі ...ржэўнік. (Трг.) 12) Зара ўстае ў ...мгле халоднай. (П-н.)

Практыкаванне 91. Складзіце сказы з наступнымі словамі і растлумачце, чаму ў адных словах ёсць прыстаўныя гукі, а ў другіх няма.

Вулей, возера, абласны, вугаль, Об, ордэн, ураджай, удвух, аконныя, востраў, альховы, Уладзівасток.

§ 26. Правапіс прыставак.

Прыстаўкі **аб-, ад-, над-, пад-, перад- (прад-)** заўсёды пішуцца нязменна, незалежна ад таго, якім з'яўляецца наступны зычны, звонкім ці глухім: **абкапаць, аднесці, надпісаць, падкарміць, перадвыбарны.**

Некаторыя прыстаўкі маюць пасля сябе беглы галосны **а**. Гэта бывае тады, калі корань слова пачынаецца са збегу зычных або з зычнага з адасобленым пасля яго ётавым галосным **е, ё, ю, я**: **разаслаць, адарваць, абagnaць, разальецца, разаб'ецца.**

У прыстаўках **з-, уз-, раз-, без- (бяз-), цераз-** у вымаўленні і на пісьме з змяняецца на **с** перад глухімі зычнымі: **спісаць, ускласці, расказаць, бяскрайні, цераспалосіца**, а перад галоснымі і звонкімі зычнымі **з** захоўваецца без змен: **безаварыйны, збіць, узрадаваны, разгон.**

Іншы раз, акрамя прыстаўкі **з-**, ужываюцца прыстаўкі **с-** і **са-**: **сарганізаваць, сэканоміць, сыграць, сарваць, сагнаць.**

Практыкаванне 92. Спішыце і ўстаўце прапушчаныя літары з або с, прыстаўкі падкрэсліце.

Ра...будзіць, ...насіць, у...радавацца, бя...крайні, ...вязаць, ра...сыпаць, ...клеіць, у...арваны, бя...страшны, у...паміны, ра...сцілаца, ў...ходы, ...будаваць, ра...малоць, у...ехаць.

Практыкаванне 93. Ад наступных дзеясловаў утварыце дзеясловы з прыстаўкамі з- або с-.

Касіць, ціснуць, біць, рабіць, грузіць, вазіць, пець, клеіць, будаваць, казаць, кіснуть, сыпаць.

Практыкаванне 94. Ад наступных слоў утварыце новыя словы з прыстаўкамі без- (бяз-). Дзе патрэбна, змяніце з на с.

У з о р. Шум — *бясшумны*, дым — *бяздымны*.

Плата, лес, вада, дым, страшны, памылковы, турбота, сіла, воблака, снежны, падстава, зброя, загана, клопат, спрэчны, карысць.

Практыкаванне 95. Ад прыведзеных назоўнікаў з прыназоўнікамі ўтварыце прыметнікі з прыстаўкамі.

У з о р. Без памылак — *беспамылковы*.

Без страху, без вады, без сну, без меж, без шуму, без аварыі, без воблакаў, без меры, без гуку, без турбот, без карысці.

Практыкаванне 96. Спішыце сказы і ўстаўце прапушчаныя літары, прыстаўкі падкрэсліце.

1) Выходзяць на поле плугі, у...німаюць плугі дзірваны. (*Куп.*)
2) Мы ў...ходзім на тая вышыні, куды не ступаў чалавек. (*К-с.*) 3) З у...горка глядзіць на шырокі бальшак радыёвышкі высокі маяк. (*Бр.*) 4) Два высокія клёны каля гумна ...даваліся сінімі і мокрымі. (*К. Ч.*) 5) А ранак, свежы і духмяны, ра...носіць песню спевака. (*К-с.*) 6) Партыя родная нас акрыліла, шчасце сваё ...дабываць навучыла. (*Кір.*) 7) Сонца ...пускалася за лес. (*Я. М.*) 8) Прастор, як вокам кінучь, бя...концы, залаты. 9) Мінула ноч, і цемрадзь ра...плылася, ра...сунуўшы прасторы над зямлёй. Кусты лазы, як стаць на папасе, ра...кіданы прыгожа за ракой. 10) Кудлатыя нізкія хмары бя...концаю кудзеляю ра...сцілаліся па небе. (*К-с.*) 11) Ленін вучыў камуністаў бя...страшнасці і бе...заветнасці ў барацьбе. 12) На ў...горку ра...галісты дуб зелянее, ра...кінуўшы галлё шырока. (*Іс.*)

Практыкаванне 97. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары, і растлумачце іх напісанне.

- 1) А дарога ра...сцілаецца, і шумяць, шумяць жыты. (Іс.)
2) Сышло ра...воддзе шумна, дружна, раскошна ўмыліся лугі. (К-с.)
3) Наперадзе нас, за ...сечаным лесам, а...крылася даволі вялікая паляна. (Л. Т.) 4) Сыплюць спелыя арэхі тут арэшыны на дол. Лес рабінавыя вехі ра...стаўляе навакол. (Іс.) 5) А...дай жыцця свайго ўсе дні вялікай справе, камуніст! (Усп.) 6) Шырокі ра...ліў зары а...німаў увесь у...ход. (Хадк.) 7) У іскрах ...мяркання ружовага ззяння дзянёк на спакой а...ыходзіць. (К-с.)
8) Савецкія дзеці! Вам ясныя далі а...крыла навек дарагая Радзіма! 9) Пшаніца даспявае на палях. Заводы ра...сыпаюць звон сталёвы. (Нях.)

Практыкаванне 98. Ад дадзеных слоў пры дапамозе адной з прыставак **аб-, ад-, над-, пад-, раз-, уз-** утварыце новыя словы. Устаўце, дзе патрэбна, беглую галосную **а**.

У з о р. Несці — паднесці. гнуць — абагнуць

Несці, гнуць, сыпаць, грэць, класці, сеяць, меркаваць, слаць, тлумачыць, шыць, ільецца, казаць, б'ецца.

Практыкаванне 99. Спішыце сказы. Прыстаўкі, дадзеныя ў дужках, напішыце злітна са словамі, перад якімі яны стаяць. Дзе трэба, пасля прыстаўкі ўстаўце галосную **а**. Дужкі апусціце.

- 1) Лён быў (раз) сланы на лузе. 2) Сабака (аб) гнаў паляўнічых і пабег уперад. 3) Альпіністы (ўз) браліся на высокую гару. 4) Цёмны лес сцяной зялёнай цесна бераг (аб) ступаў. (К-с.) 5) Хутка вецер (раз) гнаў хмары. 6) Відаць былі толькі адны (аб) рысы дрэў ды цёмныя дахі будынкаў. (Ч.) 7) Падарожнікі (раз) грэлі страву на агні. 8) Рэчка (раз) рвала лядовыя аковы. 9) Добрая чвэрць стажка была ўжо (раз) брана. (К-с.) 10) Вучні павінны навучыцца правільна (раз) біраць сказы. 11) Луг (ад) зваўся гromу працяжна, лес (ад) гукнуўся стары. (К-с.)

§ 27. Літары **ы** і **й** пасля прыставак.

Калі прыстаўка канчаецца на зычны гук, а слова пачынаецца з **і**, то замест **і** вымаўляецца і пішацца **ы**, напрыклад: **абышоў, падышоў, сыграць, разыграць**.

Калі прыстаўка канчаецца на галосны гук, а слова пачынаецца з **і**, то гэта **і** пераходзіць у **й**, напрыклад: **выйсці, пайсці, зайграць, знайсці, выйшаў, прыйшоў**.

Пасля прыставак на галосны гук **і** захоўваецца, калі ўтварае самастойны склад: **зайнець, заікацца, заіскрыцца**.

Практыкаванне 100. Спішыце прыклады. Замест кропак устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1) Надвор'е было бязветранае, уз...шло сонца, пачало прыгравать. (Ф.) 2) За...гралі на небе рознакаляровыя воблачкі. (Я. М.) 3) Працавітаму лёгка пера...сці праз гору, гультаю цяжка паварушыць пальцам. (Прк.) 4) Уз...дзе месяц — за...скрыцца саяністая вада. (А. Г.) 5) Сонца ўжо выглянула з-за неба-схілу, калі Валодзя вы...шаў на дарогу. (Шашк.) 6) Піянеры пры...шлі ў лагер ранидай. 7) Кукавала зязюля ў зялёным лесе, не згадала матуля, што вы...дзе з Алесі. (Куп.) 8) Дзед Талаш і Мартын Рыль абгнулі балотца, што пад...ходзіла да самай вёскі. (К-с.) 9) Пра...шло некалькі год, і справы прывялі мяне на той самы тракт, у тыя мясціны. (П-н.) 10) Аб дні роз...грышу першынства па валейболу было аб'яўлена ў газеце.

Практыкаванне 101. Складзіце сказы, ужываючы дадзеныя ніжэй словы:

зайшлі, займеннікі, выйсці, заіскрыцца, сыграў, прайшлі, зайграў, падышоў, розыгрышы.

§ 28. Складаныя словы.

Словы, якія ўтвораны з дзвюх і больш асноў, называюцца складанымі, напрыклад: кілаграм, вадасховішча, двухсотметровы.

Складаныя словы ўтвараюцца пры дапамозе злучальных галосных **о, е**, якія ў залежнасці ад змены націску могуць пераходзіць у **а, я**, напрыклад: *стогадовы, землечарпалка, жалезабетон, земляроб.*

Некаторыя складаныя словы ўтвараюцца без злучальных галосных, напрыклад: *Сталінград, насценгазета, пайметра.* Да іх адносяцца і такія словы, у склад якіх уваходзіць лічэбнік, напрыклад: *пяцігадовы, саракамінутны, чатырохпавярховы* (першая частка гэтых слоў з'яўляецца лічэбнікам роднага склону).

Складаныя словы, акрамя асноўнага націску, могуць мець пабочны націск, напрыклад: *вагонарамонтны, свечасовы, сніпавязалка.* Тут асноўны націск падае на апошнюю частку складанага слова.

Практыкаванне 102. Прачытайце сказы і знайдзіце складаныя словы, растлумачце, з якіх слоў яны ўтвораны і якім чынам. Практыкаванне спішыце.

1) Выязджала сінім ранкам лесарубаў грамада. (Панч.) 2) Сенакос быў у поўным разгары. 3) Трэба заўсёды сеяць дабраякасным насеннем. 4) За здадзеную дзяржаве прадукцыю льнаводы атрымалі вялікі даход. 5) Землетрасенні часта

бываюць у Японіі. 6) Жалезабетон неабходзен для будаўніцтва. 7) Вастрасны човен шыбуе ўпоперак Прыпяці. (К-с.) 8) Бацька Міколка быў за машыніста на браняпоездзе. (Лыньк.) 9) Лесастэп вызначаецца нязначнаю лясістасцю і багатым чарназёмным грунтам. 10) На будаўніцтве працуюць бетонамашалкі, землечарпалкі, каменедрабілкі. 11) Дзень за днём вырастаюць шматпавярховыя дамы. 12) Мы былі на экскурсіі на электрастанцыі. 13) Ленінград, Сталінград, Севастопаль, Адэса — гарады-героі.

Практыкаванне 103. Спішыце дадзеныя ніжэй складаныя словы і падкрэсліце тыя з іх, якія маюць злучальную галосную.

Землякоп, паравоз, Ноўгарад, куродым, чарнавокі, раўнамерны, мінамёт, прыродазнаўства, кормазапартнік, ільнасемя, працадні, збожжанарыхтоўкі, аўтазавод, пяцігодка, кілаграм, двухматорны, вузкакалейка.

§ 29. Правапіс складаных слоў.

Складаныя словы з націскам на першым складзе другой часткі пішуцца, як простыя: *кіламетр, кінафільм, саламарэзка, палявод, скараход, разнастайны, чарнавокі, Навагрудак*.

Калі ў другой частцы складанага слова націск падае не на першы склад, тады ў першай частцы праяўляецца пабочны націск і пад ім аднаўляецца **о (ё)**: *тэрфараспрацоўкі, дэмакратыізму, тэнкасуконны, свабодны, жыццядарожны, лёгкаатлетычны*.

Заўвага 1. У першай частцы некаторых складаных слоў можа выразна праяўляцца пабочны націск і тады, калі асноўны націск падае на першы склад другой часткі. У такім выпадку пад пабочным націскам пішацца **о (ё)**: *збожжаўборка, тэрфаўборачны, вясёлы, фотаздымак, гросмайстар, мотаспорт, штомесечны* і інш.

Заўвага 2. Першая частка складаных прыметнікаў пішацца так, як і першая частка назоўнікаў, ад якіх гэтыя прыметнікі ўтварыліся: *марфалогія — марфалагічны; геаграфія — геаграфічны, заалогія — заалагічны*.

Заўвага 3. У складаных словах частка **ноў** (палавіна) пішацца з **о** толькі пад націскам: *ноўнач, ноўдзень*, але *ноўметра, ноўаркуша, паўгода* і інш.

У складаных словах пасля часткі **наў** перад вялікімі літарамі ставіцца злучок: *наў-Афрыкі, наў-Віцебска*.

Калі складаныя словы маюць у сваім саставе больш за дзве часткі, то кожная частка пішацца як асобна ўзятае слова: *паравозавагонбудавальны* (паравоз, вагон, будавальны); *авіямагбудаванне* (авія, матор, будаванне).

Ненаціскае **э** ў першай частцы складаных слоў захоўваецца без змены: *этазгодны, шэравокі, тэлебачанне*.

Практикаванне 104. Ад наступных слоў утварыце складаныя словы, ужываючы патрэбныя злучальныя галосныя.

Жывёла і гадаваць, сто год, сельская гаспадарка, машына і будаваць, многа струн, лён і мяць, зямля і чэрпаць, карабель і будаваць, чыста і пісаць, вада і падаць, агульная адукацыя, вада і лазіць, месца і знаходзіцца, абарона і здольнасць, прырода і знаць, роўна і мераць, дрэва і апрацоўваць, бура і ламаць.

Практикаванне 105. На пастаўленыя пытанні дайце вусна поўныя адказы; растлумачце, з якіх слоў утварыліся складаныя словы.

У з о р. *Хто ловіць рыбу? — Рыбу ловіць рыбакоў.*

1) Хто ловіць рыбу? 2) Як называецца важкаты вагона? 3) Хто варыць сталь? 4) Хто разводзіць сады? 5) Хто капае вугаль? 6) Хто разводзіць аленяў? 7) Якой машынай капаюць бульбу? 8) Якой машынай мнуць лён? 9) Хто ловіць звяроў?

Практикаванне 106. Ад дадзеных слоў утварыце складаныя словы з часткай *паў* так, каб яна была першай часткай складанага слова.

У з о р. *Вядро — паўвядра.*

Вядро, год, ліст, круглы, востраў, кілаграм, месячны, Аўстра-лія, круг, адкрыты, гадзіна, лімон, сантыметр, сшытак, мінута, Японія, працэнт.

Практикаванне 107. Замяніце выдзеленыя словазлучэнні адным словам. Практикаванне спішыце ў сшыткі.

У з о р. *Ішоў палову гадзіны. — Ішоў паўгадзіны. Мароз у дваццаць пяць градусаў. — Дваццаціп'яціградусны мароз.*

1) З'еў палову апельсіна. 2) Спісаў палову сшытка. 3) Певень з чырвонымі грудзямі. 4) Дзяўчынка пяці год. 5) План на пяць год. 6) Птушка са звонкім голасам. 7) Будынак у пяць паверхаў. 8) Мужчына трыццаці пяці год. 9) Прайшоў палову кіламетра. 10) Бусел з доўгім носам. 11) Кран для пад'ёму грузу.

Практикаванне 108. Спішыце сказы, устаўляючы ў словах прапушчаныя літары.

1) Смалістая хвоя — вельмі моцнае і даўг...вечнае дрэва. (К. Ч.) 2) Электр...станцыя стаяла на маляўнічым беразе. (Шапк.) 3) У буднях працоўных, шчаслівых расцілі ўраджай шт...дзень. (Пр.) 4) План здачы дзяржаве лян...трасты і лян...валакна

калгасам выканан св...ечасова. 5) Вастр...носы човен рыбака быў прывязан да слупа. 6) Густой калонай ішлі аўт...машыны. 7) Рускі народ — вядучая нацыя сярод усіх раўн...праўных нацый нашай мн...г...нацыянальнай Савецкай дзяржавы. 8) Ціха па мяккай траве сін...вокая ноч прахадзіла. (Б-ч.) 9) Сыпалася, церушылася з медн...стволых хваін калючая ігліца. (Лыньк.) 10) Пад ст...гадовымі дубамі прэла леташняе іх лісце. (К. Ч.) 11) Да вечара заставалася не больш п...ўгадзіны, а зара толькі-толькі загаралася. (Трг.) 12) Скрозь жыццё цячэ, бяжыць шырока, нібы Волга ў п...ўнаводны час. (Л.-К.) 13) Піянеры задумалі зрабіць невялікі рады...перадатчык.

§ 30. Складанаскарочаныя словы.

У беларускай мове ёсць складанаскарочаныя словы.

Яны ўтвараюцца рознымі спосабамі:

1. Бяруцца пачатковыя гукі слоў, і з гэтых гукаў утвараецца слова, напрыклад: *ТАСС* (Тэлеграфнае агенцтва Савецкага Саюза).

2. Бяруцца пачатковыя літары слоў, прычым літары вымаўляюцца так, як яны называюцца ў алфавіце, напрыклад: *БССР* — *бэ-эс-эс-эр* (Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка).

3. Бяруцца пачатковыя часткі слоў, напрыклад: *саўгас* (савецкая гаспадарка), *калгас* (калектыўная гаспадарка).

4. Бярэцца частка аднаго слова і да яе далучаецца поўнасьцю другое слова, напрыклад: *сельсавет* (сельскі савет), *медпункт* (медыцынскі пункт).

Паміж часткамі складанаскарочаных слоў, а таксама паміж літарамі ў тых складанаскарочаных словах, якія складаюцца з адных літар, кропка не ставіцца, напрыклад: *райком, УССР*.

Кожная састаўная частка складанаскарочанага слова, апрача апошняй, пішацца так, як яна пісалася б у адпаведным поўным слове, напрыклад: *калгас* (калектыўная гаспадарка), *прафсаюз* (прафесіянальны саюз), *сельмаг* (сельскі магазін), *сельсавет* (сельскі савет).

Заўвага. У апошняй частцы некаторых складанаскарочаных слоў пад націскам можа аднаўляцца *о*, якога ў поўным слове не бывае, напрыклад: *мясцём* (мясцовы камітэт), *рабко́р* (рабочы карэспандэнт).

Практыкаванне 109. Перадайце складанаскарочаныя словы ў іх поўным напісанні.

КПСС, РСФСР, гарана, насценгазета, педінстытут, гарсавет, піянератрад.

Практыкаванне 110. Уважліва прачытайце дадзеныя складанаскарочаныя словы і адкажыце, якім спосабам яны ўтвораны.

СССР, РВК, райком, палітадукацыя, прафком, партбілет, парторг, гарсавет, санпункт, заўком, фабком, камандарм.

§ 31. Правілы пераносу слоў.

Для пераносу частак слова з радка ў радок неабходна ўмець правільна дзяліць словы на склады і заўсёды кіравацца наступнымі правіламі:

1. Слова пераносіцца толькі па складах: *вя-лі-кі, та-ва-рыш*.
2. Нельга пакідаць у канцы радка або пераносіць у другі радок адну літару.
3. Літары *й* і *ў* не аддзяляюцца ад папярэдняга галоснага: *зай-цы, лей-цы, траў-ка, лаў-ка*.
4. Нельга аддзяляць *ь* і *'* (апостраф) ад папярэдняга зычнага: *пісь-мо, вазь-му, аб'-ява, ад'-езд*.
5. Калі *дз, дж* абазначаюць адзін злітны гук, то яны не раздзяляюцца пры пераносе: *ва-дзіць, ра-дзі-ма, ся-дзець, ву-джу, ся-джу*.
6. Дзве аднолькавыя зычныя, якія стаяць паміж двума галоснымі, не пакідаюцца ў канцы радка і не пераносяцца на пачатак наступнага, а дзяляцца пры пераносе такім чынам: *збож-жа, кас-сё, вясен-ні, трыц-цаць*.
7. Нельга раздзяляць пры пераносе аднаскладовую прыстаўку; трэба пераносіць: *пад-возіць, рас-казаць, ад-даць*.
8. Калі пасля прыстаўкі стаіць літара *ы*, то пераносіць частку слова, якая пачынаецца з *ы*, нельга: *ро-зыгрыш, розыг-рыш; ра-зышліся, разыш-ліся*.
9. Пачатковую карэнную зычную нельга пакідаць пры галоснай прыстаўкі; неабходна пераносіць: *раза-грэць, пры-браць, па-глядзець*.
10. Пры збегу зычных пры пераносе дапускаецца вольны складападзел: *сас-на, са-сна; вяс-ло, вя-сло; люб-лю, лю-блю; сяс-тра, сяс-тра, ся-стра*.

Практыкаванне 111. З практыкавання выпішыце тыя словы, якія можна пераносіць, і падзяліце іх на часткі для пераносу.

Клён, зялёны, жаданне, ураджай, вазіць, пахадзіць, хвойка, роўны, рой, свет, пералісаць, дрожджы, практыкаванне, рассыпаць, падпісаць, каменны, майскі, пачэсны, вясна, згарнуць, са-рока, восень, сыплю, радасны, сонечны, разводзіць, аднесці, мост.

Практыкаванне 112. Спішыце верш, падзяліце для пераносу тыя словы першых васьмі радкоў, якія можна пераносіць.

ДЗЕНЬ РАДЗІМЫ.

Заўжды, калі з усходу сонца гляне
На неабдымны наш Савецкі край,
Усёй зямлі вялікай грамадзянам
Гудкі спяваюць: працу пачынай!

І муляр падымаецца на сцены,
 Становіцца к мартэнам сталявар,
 Шахцёр ідзе сваім сябрам на змену,
 А аграном — на палявы абшар.
 А паязды па вуліцы зялёнай
 Імчацца ўдзень і ўноч на поўны ход,
 А караблі плывуць па Волга-Доне,
 І над зямлёю — мірны самалёт.
 У інстытут спяшаецца вучоны,
 Настаўнік — у прасторны светлы клас.
 І кожны мэтай яснай акрылёны,
 Бо для народа гэта ўсё — для нас.
 І кожны дзень прыемна нам дазнацца
 З газетных, фарбай пахнучых палос,
 Як людзі ўславілі Радзіму працай,
 Які нам поспех новы дзень прынёс.

(А. Астрэйка.)

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 113. Спішыце сказы, замест кропак устаўце прапушчаныя літары.

1) На ра...э нарастае шум пар...хода, ...пачатку ён быў далёкі і н...выразны, але ц...пер заглушваў усе іншыя гукі ночы. Пар...ход н...чакана вынырнуў з-за паваро...кі, ярка асветлены. (Шам.) 2) На...ука вочы а...крывае і сл...пога выводзіць. (Прк.) 3) Со...ца толькі што паказалася з-за сасонніку. В...лікі ружовы шар ...мкліва каці...ся насустрач а...інокай ранішняй хмарцы. (Шам.) 4) С...вецкім дзецям дадзены самыя ш...рокія магчымасці для навуча...я, а...пачынку, разві...я творчых здольнасцей. 5) Я ...часлівы, што я разам пяю песні з к...мсамолам. (Куп.) 6) Неба то ўсё зацягвалася рыхлымі белымі ...облакамі, то раптам ра...чышчалася на момант. (Трг.) 7) За акном шыбалі ласта...кі, цвіркалі вераб'і, со...ца ...хілілася к захаду і наўскос кідала праме...і ў ...окны. (П.) 8) Прал...глі ўтул...на праз л...сы, праз нетры льяным абрусам роўныя дарогі. (К-с.) 9) Маладым садам — квітнець, а кр...нічан...цы — звінець. (М. Т.) 10) Час да абеду пра...шоў надзвычай вес...ла і цікава. Хлопцы на...удзілі каля п...ўсотні акунёў і плотак. (Чарн.)

П. Агонь дагараў. Куча га...я ўсё зм...нішалася, канцы лама...а тлелі на...окал. У с...рэдзіне было досыць вуго...я і жару, але св...тло ўсё змяншалася. Вуго...е пачало пакр...вацца ш...рай п...лёнкай, а разам з гэтым з лесу пачала насо...вацца цемра. Вось аген...чык ледзь-ледзь блі...чыць. (Я. М.)

Практыкаванне 114. Уважліва прачытайце словы і падумайце, якія літары патрэбна ўставіць замест кропак. Практыкаванне спішыце.

Ха...ьба, жывёл...гадоўля, вец...р, ...мгла, ц...ма, пя...чаны, н...вялікі, бя...страшны, піс...менны, міл...ярд, д...сц...пліна, прос...ба, імкне...не, абла...ны, уз...раць, т...л...фон, с...цы...лістычны, аб...гнаць, ільн...камбайн, земл...чарпалка, мала...ьба, канц...лярыя, па...ук, ра...тлумачыць, рады...мачта, разво...е, п...ўкілаграма.

Практыкаванне 115. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

1) Кожны гук кожны трэск галінкі пад нагамі гулка аддаваўся ў старожкай цемені ночы. Астап часам прыпыняўся на якую хвіліну прагна ўслухоўваўся ў шolahі начнога лесу. (Лыньк.) 2) У лесе было зацішна. Над палянай звiнеў лясны жаваранак ціўкалі на ўсе галасы розныя птушкі мільгануў на сухадрэвіне стракаты дзяцел. (Лыньк.)

ЧАСЦІНЫ МОВЫ.

§ 32. Паняцце аб часцінах мовы.

Усе словы нашай мовы падзяляюцца на самастойныя і службовыя. Самастойныя словы адказваюць на пэўныя пытанні і з'яўляюцца членамі сказа, напрыклад: *Летняе сонца шчодрa лье сваё цяпло.* Усе словы гэтага сказа адказваюць на пытанні і з'яўляюцца членамі сказа.

Службовыя словы не адказваюць ні на якія пытанні і не з'яўляюцца членамі сказа, напрыклад: *Лісты таполяў і клёнаў пад месячным святлом адлівалі серабрыстым бляскам.* Словы гэтага сказа *і, пад* з'яўляюцца службовымі, яны не адказваюць на пытанні і не з'яўляюцца членамі сказа.

Усе самастойныя і службовыя словы падзяляюцца на разрады, якія называюцца часцінамі мовы.

У беларускай мове дзесяць часцін мовы: шэсць самастойных, тры службовых і выклічнік.

Да самастойных часцін мовы адносяцца: 1) назоўнік (дом, арцель, вуліца), 2) прыметнік (высокі, каменны), 3) лічэбнік (тры, сорок, дзевяты), 4) займеннік (мы, ён, ваш, свой), 5) дзеяслоў (пісаць, працаваць), 6) прыслоўе (там, добра, заўтра).

Службовымі часцінамі мовы з'яўляюцца: 1) прыназоўнікі (у, аб, над, пры, з-за), 2) злучнікі (і, ды, а, але, каб), 3) часціцы (не, -сьці, бы (б), жа (ж)).

Асобнае месца сярод іншых часцін мовы займае выклічнік, які не называе, а перадае розныя пачуцці або пабуджэнні (ох! ай! ой! эх! так! гайда!).

Практикаванне 116. Прачытайце сказы і ўстанавіце, якой часцінай мовы з'яўляецца кожнае слова.

1) За Нёманам расццілаліся лугі. 2) Я люблю цябе любоўю сына, мірны край, савецкі вольны край. (*Няхода.*) 3) Сіла ў нашых руках, сіла ў новым часе. (*Бр.*) 4) Шуміць пад ветрам спелае калоссе. (*Нях.*) 5) Для нас цвітуць сады і агароды і жытнія звісаюць каласы. (*Куп.*) 6) Шуміць, шуміць высокая пшаніца, і ёй канца і краю не відаць. (*Іс.*) 7) Птушкі голасна і здольна смяюцца мілым шчабятаннем. (*К-с.*)

НАЗОЎНІК.

§ 33. Агульнае паняцце аб назоўніку.

Назоўнікамі называюцца словы, якія абазначаюць прадмет і адказваюць на пытанні *хто гэта?* або *што гэта?* Напрыклад: *настаўнік, жанчына, лес, клён, сасна, дом, агарод, храбрасць, здольнасць, касьба, бег.*

Назоўнікі змяняюцца па склонах, напрыклад: *Луг пакрыўся травой. Мы ішлі лугам. На лузе многа кветак.*

Да любога назоўніка можна далучыць прыметнік, напрыклад: *старанны вучань, новы сшытак, чыстая вада, шырокая дарога, высокая дрэва, прыемнае падарожжа.*

Назоўнікі бываюць уласныя і агульныя.

Уласныя назоўнікі абазначаюць такія назвы, якія даюцца асобным прадметам для адрознення іх ад іншых аднародных прадметаў, напрыклад: *Севастопаль, Гомель, Днепр, Міхаіл, Мар'я.*

Агульныя назоўнікі абазначаюць такія назвы, якія даюцца цэламу раду аднародных прадметаў, напрыклад: *вучань, конь, дрэва, сшытак, горад, рака.*

Практикаванне 117. Спішыце сказы. Падкрэсліце агульныя назоўнікі адной рыскай, уласныя — дзвюма.

1) На ціхім небе стылі зоры. (*К. Ч.*) 2) На другі дзень на-
двор'е выдалася зусім добрае. (*Я. М.*) 3) Бялелі на чорнай
зямлі лапіны апошняга снегу. (*К. Ч.*) 4) Савецкі народ будзе
помніць заўсёды пра дзень уз'яднання Украіны з Расіяй. (*Заб.*)
5) Раку перасякала высокая плаціна. (*Шапк.*) 6) Родны Ленін,
мы ідзем шляхамі, па якіх ісці ты наказаў. (*Бр.*) 7) Пасля трох
дзён шторму акіян суцішыўся. (*Вагн.*) 8) Вітанне, вітанне Каз-
беку, Эльбрусу, хрыбтам Алатау, Паміру сівому. (*Бр.*) 9) Зе-
лянеюць палі пад праменьнямі. (*А. Г.*) 10) Калгасныя клеці
засыпаны збожжам, багатыя выйшлі ў нас працадні. (*Мааш.*)
11) На мокрым ад расы лісці зіхацелі ранішнія праменні. (*Мел.*)
12) За рэчкаю на ўзвышшы доўгаю сцяною цягнуў лес.

§ 34. Назоўнікі, якія абазначаюць адушаўлёныя і неадушаўлёныя прадметы.

Сярод назоўнікаў неабходна адрозніваць назвы прадметаў адушаўлёных і неадушаўлёных.

Да назоўнікаў, якія абазначаюць адушаўлёныя прадметы, адносяцца назвы людзей і жывёл (*лётчык, трактарыст, лісіца, мядзведзь*).

Усе астатнія назоўнікі абазначаюць неадушаўлёныя прадметы (*стол, клён, яблыня, кніга, кветка*).

Назоўнікі, якія абазначаюць адушаўлёныя прадметы, адказваюць на пытанне **хто?** Напрыклад: *брыгадзір, вучаніца, заяц, воўк*.

Назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, адказваюць на пытанне **што?** Напрыклад: *трактар, магазін, жыта, рака, школа*.

Практыкаванне 118. Выпішыце назоўнікі, якія абазначаюць адушаўлёныя прадметы.

Мядзведзь, станок, леў, мора, вучань, снежань, калгасніца, сасна, жыта, старшыня, вагон, восень, брыгадзір, піянер, завод, даярка, тапор, вавёрка, студэнт, дом, дарога, возера, касец, лаза, жніярка, дырэктар, вечар, авечка.

§ 35. Род назоўнікаў.

Усе назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага, жаночага або ніякага.

Да назоўнікаў мужчынскага роду можна дадаць слова *мой* (*карандаш, брат, крок*).

Да назоўнікаў жаночага роду можна дадаць слова *мая* (*пработа, кніга, язда*).

Да назоўнікаў ніякага роду можна дадаць слова *маё* (*пяро, вядро, возера*).

Ёсць і такія назоўнікі, якія аднолькава бываюць то мужчынскага, то жаночага роду ў залежнасці ад таго, абазначаюць яны асобу мужчынскага ці жаночага полу; яны называюцца назоўнікамі агульнага роду. Напрыклад: *мой непаседа і мая непаседа; мой сірата і мая сірата*.

Практыкаванне 119. Прачытайце тэкст і вусна вызначце род назоўнікаў.

1) У ліпені маладыя лісяняты часта выходзяць са сваёй цёмнай нары. Яны таксама падраслі, гуляюць і спяць на сонцы. Маці вучыць іх лавіць каля нары мышэй, жабак, яшчарак, конікаў і матылькоў. Яна прыносіць ім параненых птушак, мышэй,

зайчанят, і лісяняты вучацца хапаць жывую здабычу. Пры гэтым у іх часта ўзнікаюць бойкі.

2) Пачынаецца раздолле для аматараў грыбоў. У ліпені ўсялякія грыбы: баравікі, падасінавікі, лісічкі, грузды і іншыя — растуць у вялікай колькасці, асабліва пасля цёплых дажджоў.

Практыкаванне 120. Спішыце, устаўляючы замест кропак неабходныя па сэнсу назоўнікі, зверху скарачана абазначце іх род (м., ж., н.).

1) Шчабечуць птушкі, недзе далёка кукуе (Бр.) 2) Зарунелі жытам гоні, поле — вольны (Тр.) 3) Праца чалавека корміць, а ... псуе. (Прк.) 4) Уезджаная ... пачала адтаваць. (Ф.) 5) Перад намі раскінулася жывнёвае 6) Дзыхне ... — забурліцца, пойдзе хваляў чарада. (Г.) 7) Густа ... маладое поле ўсё ўкрыла. (К-с.) 8) Бяжыць шыбка ... па жвіровым дне. (Куп.) 9) Роўнае і гонкае ... выцягнулася ўвесь. 10) Неба сеяла ..., цёплы ... церушыў. (Куп.)

Словы для даведак: цяпло, зязюля, лянота, дарога, ручайка, акіян, жыта, дрэва, поле, вецер, дожджык.

Практыкаванне 121. Вазьміце па тры назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду і складзіце з гэтымі назоўнікамі сказы.

§ 36. Лік назоўнікаў.

Большасць назоўнікаў мае два лікі: адзіночны і множны, напрыклад: *стол — сталы, калгаснік — калгаснікі, вядро — вёдры, кніга — кнігі, рака — рэкі, возера — азёры.*

Адзіночны лік назоўнікаў абазначае адзін прадмет, напрыклад: *трактар, каса, сяло.*

Множны лік назоўнікаў абазначае два або многа прадметаў, напрыклад: *трактары, косы, сёлы.*

Ёсць назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку, напрыклад: *касьба, смеласць, моладзь, серабро, язда, смятана.*

Ёсць назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку, напрыклад: *шахматы, акуляры, сані, канікулы, дрожджы, Баранавічы, Карпаты.*

Назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку, не маюць роду.

Практыкаванне 122. Спішыце і абазначце зверху лік кожнага назоўніка (адз., мн.).

1) Не спяшайся языком, паспашай справай. 2) На полі гоман працы змоўк. (П-н.) 3) Нам няма далячынь, нам няма перашкод. (К-с.) 4) Падзьмула з поўначы здаровым халадком. 5) Усталявалася зіма з яе марозамі і завеямі. (К-с.) 6) Марознае паветра абняло мяне здаровым холадам. 7) Кашлатыя лапы ялін гнуліся пад халодным пластом снегу. (К-с.) 8) Снег ішоў усю ноч і ўвесь дзень. (К-с.) 9) І сохнуць, і цвітуць даліны;

блукаюць статкі. (П-н.) 10) Спёка пачынала крыху спадаць. (К. Ч.) 11) Знатныя людзі савецкай зямлі з добраю весткай на з'езд свой прыйшлі. (Куп.) 12) Пасля добрых дажджоў, якія ішлі апошні тыдзень, забуяла ярына. (Шам.) 13) Быў жнівень месяц. Некалькі дзён не было ні хмурынкi на небе.

Практыкаванне 123. Выпішыце ў асобныя слупкі спачатку назоўнікі, якія ўжываюцца ў адзіночным і множным ліку, потым назоўнікі, якія маюць толькі адзіночны лік, і нарэшце тыя, што бываюць толькі ў множным ліку.

Сшытак, смех, Жыгулі, вядро, гара, сялянства, гонар, птаства, абцугі, часнок, мёд, гарт, вучань, чырвань, цішыня, гарох, настаўніца, жалеза, студэнцтва, пчала, дрозд, асіна, лес, малако, чарніца, бульба, граблі, золата, завод, смеласць, мора, шахматы.

Практыкаванне 124. Тут дадзены назоўнікі ў множным ліку. Спішыце і падкрэсліце тыя з іх, якія не маюць адзіночнага ліку.

Прыказкі, замаразкі, Клімавічы, сані, высеўкі, падмосткі, шпалеры, граблі, прыклады, апілкі, прагулкі, падкладкі, сходні.

Практыкаванне 125. Спішыце назоўнікі, ставячы іх у назоўным склоне множнага ліку, падкрэсліце канчаткі. Назоўнікі, якія не маюць множнага ліку, запішыце ў канцы.

Горад, краіна, нага, малако, рэчка, камбайн, цемра, мел, грукат, вока, пасяджэнне, язда, малацьба, яблыня, страх, Ленінград, трамвай, салом, чай, касьба, беганіна, перац, лес, батарэя, байкапісец, расказчык, хлопец, вуха, сталіца, Днепр, порак.

Практыкаванне 126. Складзіце сказы з дадзенымі назоўнікамі, падкрэсліце ў іх аснову.

Чарніла, дровы, жалеза, радня, хадзьба, грошы, Кіеў, поручні.

Практыкаванне 127. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце адной рыскай назоўнікі і вызначце (вусна) іх род і лік.

1) Б...сшумна л...талі шэрыя в...чэрнія стр...жы. Задыміліся кастры в...ртавых на він...градніках. Загар...ліся з...лёныя агні ма...ка. Ноч насо...валася хутка, але гул...ня была ў самым разгара. 2) Дробна стукалі бар...баншчыкі, трубілі сігналісты, кр...чалі зве...явыя, гучна зара...ла сір...на кат...ра. 3) У сінім небе ўскра...кі ...облакаў серабрацца ад сон...а. Ж...ўтая збаж...на калышацца ад ветру. 4) Калі хлапчукі в...рталіся дадому, то яшч...здалёк пачулі музыку і дружныя х...равыя песні. Свята было ў самым р...згары. С...звыча...ным ровам і грукатам з-за п...вароту выл...цеў хуткі по...зд. Ён прамча...ся міма. Хлапчукі ветліва зам...халі яму рукамі і кр...кнулі «шчас...івага шляху» яго н...знаёмым па...ажырам.

(Паводле А. Гайдара.)

§ 37. Склоны назоўнікаў.

Змена канчаткаў назоўнікаў па склонах называецца скланеннем, а канчаткі назоўнікаў — склонавымі канчаткамі.

У беларускай мове шэсць склонаў.

Кожны склон назоўніка адказвае на пэўнае пытанне.

1. Назоўны адказвае на пытанне *хто?* або *што?*
2. Родны адказвае на пытанне *каго?* або *чаго?*
3. Давальны адказвае на пытанне *каму?* або *чаму?*
4. Вінавальны адказвае на пытанне *каго?* або *што?*
5. Творны адказвае на пытанне *кім?* або *чым?*
6. Месны адказвае на пытанне *аб кім?* або *аб чым?*

Акрамя шасці склонаў, у сучаснай беларускай мове сустракаецца клічная форма: *сынку, браце, коню, воўча*.

Назоўны склон называецца прамым, усе іншыя склоны — ускоснымі.

Назоўны склон заўсёды ўжываецца без прыназоўнікаў. Месны склон ужываецца толькі з прыназоўнікамі, напрыклад: *гаварылі аб ураджай, думалі аб паездцы, чыталі аб падарожжы, разказвалі аб таварышу*.

Усе астатнія склоны могуць ужывацца як з прыназоўнікамі, так і без прыназоўнікаў, напрыклад: *Мы падышлі да рэчкі* (родны склон). *Не было блізка рэчкі* (родны склон). *Яны паехалі ў горад* (вінавальны склон). *Мы хутка ўбачылі горад* (вінавальны склон).

Практыкаванне 128. Спішыце тэкст, падкрэсліце назоўнікі і, кіруючыся пытаннямі, вызначце іх склон.

Трашчыць галлё. З шумам і фырканнем прабіраецца з непраходнага гушчару зубр. Хістаюцца маладыя бярозкі. Пад напорам цяжкага цела нікне да зямлі густы падлесак. Вось зубр выходзіць на лясную паляну і спыняецца, асветлены сонцам. З цікавасцю ўглядаюся я ў ляснога волата. Не часта даводзіцца бачыць такое відовішча.

Зубр аброс густой кучаравай шэрсцю цёмна-каштанавага колеру. Яго вялікая галава з чорнай барадой, шырокія мускулістыя грудзі здзіўляюць сваёй веліччу і магутнасцю. Высокі карак гарбом узвышаецца над спіной. Шыя, плечы, грудзі і добрая палова спіны густа пакрыты цёмнай касматай грывай.

(Паводле В. Вольскага.)

Практыкаванне 129. Праскланяйце вусна назоўнікі ў адзіночным і множным ліку.

Каса́, дом, вуча́нь, сяло́, ноч.

Практыкаванне 130. Прачытайце выразна верш. Спішыце яго, падкрэсліце назоўнікі і вызначце (вусна) іх род, лік і склон.

НА СЕНАЖАЦІ.

На лясных палянках

Выспелі суніцы.

На калгасным полі

Жыта каласіцца.

Цэлы дзень не ціхнуць

Песні над ракою.

Пахнуць сенажаці

Скошанай травой.

І шумяць касілка,

Свішчуць тонка косы,

І наўсцяж кладуцца

Роўныя пракосы.

Ціхі вецер вее

І траву варушыць.

Летні дзень гарачы

Добра сена сушыць.

Сабяром мы травы

Сонечнымі днямі

І лугі заставім

Свежымі стагамі.

Хай зіма прыходзіць,

Будзе ў нас дастатак.

Сена ўволю хопіць

На калгасны статак.

(А. Астрэйка)

Практыкаванне 131. Спішыце, падбіраючы да выдзеленых назоўнікаў патрэбныя па сэнсу прыназоўнікі і ўстаўляючы іх замест кропак; вусна вызначце склон гэтых назоўнікаў.

1) Пагранічнікі сталі ... **дазор.** (*Шам.*) 2) Ласкава трапяталася ... **галавой** лісце каштанаў. 3) Выйду, выйду я ... **поле** чыстае, ... **поле** чыстае, каласістае. 4) За сталом ідзе бяседа ... **жыцці**, ... **ураджаі**. 5) Бывайце здаровы, жывіце багата. Ужо ж мы паедзем ... **свайёй хаты.** (*Р.*) 6) Рунь пераліваецца ... **сонцам** у розныя колеры. (*Бяд.*) 7) Дарогу ... **калгас** ... двух **бакоў** акружаў прыгожы малады беразняк. (*У. К.*) 8) Невысокія ўзгоркі ... **рачулкай** пераходзілі ... **раўніну.** (*Хадк.*)

§ 38. Нескланяльныя назоўнікі.

Ёсць назоўнікі, якія пры скланенні не змяняюць сваіх канчаткаў. Да іх адносяцца:

1. Некаторыя назоўнікі іншамоўнага паходжання (як агульныя, так і ўласныя), якія канчаюцца на галосны гук, напрыклад: *радыё, кіно, метро, дэпо; кенгуру, шымпанзе; Заля, Русо, Гюго, Гарыбальдзі; Токіо, Чыкага, Тбілісі.*

2. Прозвішчы, якія канчаюцца на зычны або на **о**, калі іх носьбітамі з'яўляюцца асобы жаночага роду, напрыклад: *Тамара Васілевіч, Мар'я Швідок, Наталля Красько, Ніна Будзько.*

За ўвага. Не змяняюць сваіх канчаткаў і прозвішчы асоб жаночага роду на **-а (-я)**, напрыклад: *Вольга Глебка, Ганна Панчанка, Алена Біруля, Таццяна Рося.*

3. Складанаскарочаныя словы, якія складаюцца з пачатковых літар, напрыклад: *СССР, РСФСР, РВК.*

4. Усе прозвішчы, якія канчаюцца на **-іх, -ых**, напрыклад: *Мялкіх, Сядых, Савіных.*

Склон такіх назоўнікаў устанаўліваецца па сэнсу мовы, па канчатках дапасаваных да іх прыметнікаў і па прыназоўніках,

наприклад: 1) *Рабочы пайшоў у дэпо* (вінавальны склон). 2) *Ён працуе ў новым дэпо* (месны склон).

Практыкаванне 132. Складзіце сказы з дадзенымі нескланяальнымі назоўнікамі.

Тбілісі, БССР, метро, радыё, шасэ, Сухумі, Баку, кофе, кіно, паліто.

Практыкаванне 133. Разбіце для пераносу на склады дадзеныя нескланяальныя ўласныя назоўнікі.

Кароткіх, Гарыбальдзі, Сарэнта, Каларада, Янцзы, Токію, Барнео, Гюго, Батумі, Осла, Тбілісі, Чылі, Баку.

Практыкаванне 134. Спішыце сказы, устаўце прапушчаныя назоўнікі, вызначце іх склон.

1) Мы былі ў новым 2) Паравоз пайшоў у ... на рамонт. 3) Па асфальтаванаму ... хутка імчаліся аўтамабілі. 4) Майму брату купілі новае 5) У тэатральным ... былі развешаны карціны мастакоў. 6) Ад ... да ... мы ехалі на аўтамабілях. 7) Маскоўскае ... лепшае ў свеце. 8) У абед мы выпілі па шклянцы 9) У запарку мы бачылі 10) У клетцы сядзеў ... і чысціў пер'е. 11) Першым вынаходцам ... быў рускі вучоны Папоў. 12) Даклад даручылі зрабіць заводскаму майстру Ніне Іванаўне

Словы для даведак: *радыё, кіно, Саковіч, дэпо, фак, Тбілісі, Баку, метро, кенгуру, кофе, какаду, паліто, шасэ.*

§ 39. Асновы назоўнікаў.

Назоўнікі, змяняючыся ў склонах, маюць розныя канчаткі ў мужчынскім, жаночым і ніякім родзе адзіночнага ліку. Канчаткі назоўнікаў залежаць і ад характару асновы, напрыклад: *сцяна — сцяны, зямля — зямлі, дуб — дуба, конь — каня*.

У залежнасці ад асновы назоўнікі дзеляцца на пяць груп:

1. Назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, напрыклад: *завод, дуб, слова; звяно, сцяна, галава*.

2. Назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны, напрыклад: *качагар, дождж, груша, печ*.

3. Назоўнікі з асновай на мяккі зычны, напрыклад: *ямень, поле, практыкаванне, медзь, радасць*.

4. Назоўнікі з асновай на *й*, напрыклад: *гай, май, хвоя* (тут *я = йа*), *надвор'е* (тут *е = йэ*).

5. Назоўнікі з асновай на *г, к, х*, напрыклад: *парог, рака, страх*.

Практыкаванне 135. Выпішыце назоўнікі ў наступным парадку: з цвёрдай асновай, зацвярдзelay, мяккай, асновай на *й* і на *г, к, х*.

Ураджай, дзень, стол, сястра, гай, узмор'е, адзенне, дарога, рانیца, коўдра, вада, мяжа, сяло, калгас, крыніца, соль, мора, насенне, бераг, збожжа, акно, край, змена, рой, ясень, снег, школа, сук, чыгунка, кажух, мыш, вядро, трактар, сцюжа, тапор, лось, кран, завая.

§ 40. Тры скланенні назоўнікаў.

У залежнасці ад склонавых канчаткаў у адзіночным ліку назоўнікі дзяляцца на тры скланенні.

Да першага скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а (-я)** у назоўным склоне адзіночнага ліку: *машына, груша, зямля*, а таксама назоўнікі мужчынскага роду з такім жа канчаткам: *бацька, мужчына, суддзя* і назоўнікі агульнага роду: *сірата, калека*.

Да другога скланення адносяцца назоўнікі мужчынскага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку не маюць канчатка: *горад, луг, трактарыст, каваль, май, мох, роў*, а таксама назоўнікі ніякага роду з канчаткамі **-о, -ё, -а, -е**: *вядро, жыццё, паветра, поле, заданне*.

Да трэцяга скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду, якія не маюць канчатка ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *рэч, моладзь, косць, кроў*.

Практыкаванне 136. Выпішыце спачатку назоўнікі першага скланення, потым — другога і нарэшце — трэцяга.

Школа, вярблюд, рэпа, акунь, мядзведзь, бурак, гняздо, гай, сядло, сініца, крыга, мыш, зіма, алюміній, косць, насенне, восень, ураджай, вядро, муха, пасцель, лінія, сяло, збожжа, вільгаць, брыгадзір, мох, старшыня, камісія, возера, мора, жаданне, інстытут, акно, май, піянер, вучань, слова, лета, радасць.

§ 41. Першае скланенне.

Лік	Склон	Аснова на цвёрды зычны		Аснова на зацвярдзелы зычны	
Адзіночны	Н.	<i>зім-а</i>	<i>змен-а</i>	<i>гар-а</i>	<i>груш-а</i>
	Р.	<i>зім-ы</i>	<i>змен-ы</i>	<i>гар-ы</i>	<i>груш-ы</i>
	Д.	<i>зім-е</i>	<i>змен-е</i>	<i>гар-ы</i>	<i>груш-ы</i>
	В.	<i>зім-у</i>	<i>змен-у</i>	<i>гар-у</i>	<i>груш-у</i>
	Т.	<i>зім-ой</i>	<i>змен-ай</i>	<i>гар-ой</i>	<i>груш-ай</i>
	М.	<i>(-ою)</i> <i>(аб) зім-е</i>	<i>(-аю)</i> <i>(аб) змен-е</i>	<i>(-ою)</i> <i>(на) гар-ы</i>	<i>(-аю)</i> <i>(аб) груш-ы</i>
Множны	Н.	<i>зім-ы</i>	<i>змен-ы</i>	<i>гор-ы</i>	<i>груш-ы</i>
	Р.	<i>зім</i>	<i>змен</i>	<i>гор</i>	<i>груш</i>
	Д.	<i>зім-ам</i>	<i>змен-ам</i>	<i>гар-ам</i>	<i>груш-ам</i>
	В.	<i>зім-ы</i>	<i>змен-ы</i>	<i>гор-ы</i>	<i>груш-ы</i>
	Т.	<i>зім-амі</i>	<i>змен-амі</i>	<i>гар-амі</i>	<i>груш-амі</i>
	М.	<i>(аб) зім-ах</i>	<i>(аб)</i> <i>змен-ах</i>	<i>(у) гар-ах</i>	<i>(на)</i> <i>груш-ах</i>

Лік	Склон	Аснова на мягкі зычны		Аснова на й	
Адзіночны	Н.	<i>песн-я</i>	<i>зямл-я</i>	<i>жн-я-я</i>	<i>ліні-я</i>
	Р.	<i>песн-і</i>	<i>зямл-і</i>	<i>жн-я-і</i>	<i>ліні-і</i>
	Д.	<i>песн-і</i>	<i>зямл-і</i>	<i>жн-я-і</i>	<i>ліні-і</i>
	В.	<i>песн-ю</i>	<i>зямл-ю</i>	<i>жн-я-ю</i>	<i>ліні-ю</i>
	Т.	<i>песн-яй</i>	<i>зямл-ёй</i>	<i>жн-я-ёй</i>	<i>ліні-яй</i>
	М.	<i>(-яю)</i> <i>(аб) песн-і</i>	<i>(-ёю)</i> <i>(на) зямл-і</i>	<i>(-ёю)</i> <i>(аб) жн-я-і</i>	<i>(-яю)</i> <i>(аб) ліні-і</i>
Множны	Н.	<i>песн-і</i>	<i>земл-і</i>	<i>жн-і-і</i>	<i>ліні-і</i>
	Р.	<i>песень</i>	<i>{ зямель</i> <i>земл-яў</i>	<i>жн-ей</i>	<i>ліній</i>
	Д.	<i>песн-ям</i>	<i>земл-ям</i>	<i>жн-е-ям</i>	<i>ліні-ям</i>
	В.	<i>песн-і</i>	<i>земл-і</i>	<i>жн-ей</i>	<i>ліні-і</i>
	Т.	<i>песн-ямі</i>	<i>земл-ямі</i>	<i>жн-е-ямі</i>	<i>ліні-ямі</i>
	М.	<i>(аб)</i> <i>песн-ях</i>	<i>(на)</i> <i>земл-ях</i>	<i>(аб) жн-е-ях</i>	<i>(аб) ліні-ях</i>

Лік	Склон	Аснова на г, к, х			
Адзіночны	Н.	<i>кніг-а</i>	<i>рук-а</i>	<i>дошк-а</i>	<i>страх-а</i>
	Р.	<i>кніг-і</i>	<i>рук-і</i>	<i>дошк-і</i>	<i>страх-і</i>
	Д.	<i>кніг-е</i>	<i>руц-э</i>	<i>дошк-ы</i>	<i>страх-е</i>
	В.	<i>кніг-у</i>	<i>рук-у</i>	<i>дошк-у</i>	<i>страх-у</i>
	Т.	<i>кніг-ай</i>	<i>рук-ой</i>	<i>дошк-ай</i>	<i>страх-ой</i>
	М.	<i>(-аю)</i> <i>(аб) кніг-е</i>	<i>(-ою)</i> <i>(аб) руц-э</i>	<i>(-аю)</i> <i>(на) дошк-ы</i>	<i>(-ою)</i> <i>(на) страх-е</i>
Множны	Н.	<i>кніг-і</i>	<i>рук-і</i>	<i>дошк-і</i>	<i>стрэх-і</i>
	Р.	<i>кніг</i>	<i>рук</i>	<i>дошак</i>	<i>стрэх</i>
	Д.	<i>кніг-ам</i>	<i>рук-ам</i>	<i>дошк-ам</i>	<i>стрэх-ам</i>
	В.	<i>кніг-і</i>	<i>рук-і</i>	<i>дошк-і</i>	<i>стрэх-і</i>
	Т.	<i>кніг-амі</i>	<i>рук-амі</i>	<i>дошк-амі</i>	<i>стрэх-амі</i>
	М.	<i>(аб) кніг-ах</i>	<i>(у) рук-ах</i>	<i>(на) дошк-ах</i>	<i>(на) стрэх-ах</i>

Практыкаванне 137. Паскланяйце дадзеныя назоўнікі ў адзіночным ліку.

Школа, задача, армія, рака, муха, крыга, ластаўка, вішня, Вольга Іванаўна, Аляксандра Паўлаўна.

Практыкаванне 138. Спішыце тэкст, падкрэсліце канчаткі выдзеленых назоўнікаў і вызначце іх лік і склон.

1. На **сажалках** таксама кіпела **работа**. Рыбаводы раскідалі стары гарбаты мосцік каля млына і пачалі будаваць новы. Ішла ачыстка **сажалак** ад вадзяных **раслін**.

2. Асабліва было прыемна падкормліваць **рыбу**. Хлопцы займаліся гэтым кожны раз. Падкормлівалі **мукой** з лубіну. На тых месцах, дзе ішла **падкормка**, стаялі **тычкі**, і маладыя **рыбкі** ведалі гэтыя мясціны. Калі хлопцы высыпалі харч, **рыбкі** падплывалі і спакойна стаялі каля берага ў празрыстай **вадзе**. Здавалася, што ў гэты час любую з іх можна дастаць **рукой**. Але гэта толькі здавалася: пры малейшым усплёску **рыбкі** знікалі і праз **хвіліну** зноў з'яўляліся.

(Паводле А. Чарнышэвіча.)

§ 42. Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў першага скланення.

1. Назоўнікі з асновай на цвёрды зычны ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку маюць канчатак **-е**: *вясне* — *аб вясне*, *бязрозе* — *на бярозе*.

Калі аснова назоўнікаў жаночага роду канчаецца на **г, х**, то ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку **г** чаргуецца з **з**, а **х** з **с**: *кніга* — *кнізе* — *у кнізе*, *муха* — *мусе* — *аб мусе*.

Канчатак **-і** ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку маюць назоўнікі першага скланення жаночага роду з асновай на мяккі зычны і на **й**: *кузні* — *у кузні*, *зямлі* — *аб зямлі*, *лініі* — *аб лініі*.

Назоўнікі першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны, а таксама з асновай на **к** не пад націскам у давальным і месным склонах маюць канчатак **-ы**, пры гэтым **к** чаргуецца з **ц**: *гара* — *гары* — *на гары*, *сцежка* — *сцежцы* — *на сцежцы*, *качка* — *каццы* — *аб каццы*.

Назоўнікі жаночага роду з асновай на **к** у давальным і месным склонах маюць канчатак **-э**, калі ён стаіць пад націскам: *руцэ* — *у руцэ*, *рацэ* — *у рацэ*.

Практыкаванне 139. Прыдумайце сказы, каб прыведзеныя ніжэй назоўнікі ў адным выпадку былі ўжыты ў давальным, у другім — у месным склоне адзіночнага ліку. Выкарыстайце, дзе неабходна, прыназоўнікі **у, аб, на, па, пры**.

Кніга, бібліятэка, задача, рака, крыніца, карта, завіруха, вішня, мукá.

Практыкаванне 140. Спішыце сказы. Назоўнікі, якія стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбным склоне, дужкі апусціце.

1) Ледзь плюскаталі хвалі на (рака). (Астр.) 2) Давайце, рабяты, мы ў (песня) крылатай аб нашай (школа), аб (школа) любімай спяём. 3) А на (рэчка) на (Арэса) растуць акцыябраты, піянеры, камсамольцы з бальшавіцкім гартам. (Куп.) 4) Хай кожны з вас будзе ў (праца) вясёлы. (Песня.) 5) Ты па (краіна) ідзеш. І ўсе шляхі-дарогі перад табой адкрыты на (зямля). (Іс.) 6) Свідруе лёд вада ў (палонка) — зімы канчаецца мяжа. (К-с.) 7) Стаіць у (лаза) на адной (нага). (Грыб.) 8) За ракой у (вёска) мычалі каровы, гагаталі гусі, і цягнула адтуль смачным дымком. (Шам.) 9) На (капа), недалёка адсюль, стаіць бусел. На адной (нага), як заўсёды, задуменны. (Бр.) 10) Да раніцы ў (пианіца) перапёлка аб ураджаі сёлетнім пяе. 11) Бурліца вадзіца з крыніц, купаецца сонца ў (раса). (Куп.) 12) У (Прага) адбылася сесія Нацыянальнага сходу Чэхаславакіі. 13) У адной (дзежачка) два цесечкі. (Жайток і бялок яйца.)

Практыкаванне 141. Спішыце сказы. Замест кропак дапішыце скланавыя канчаткі назоўнікаў і абазначце зверху адной літарай іх склон.

1) Работы на гідрастанцы... пасля пасяўной аднавіліся і цяпер ішлі поўным ходам. (Шам.) 2) У зямлянц... было цёпла і ўтульна. У печц... ярка палалі сухія смалістыя дровы. (Шапк.) 3) Мы працаю ўсе перамогу ўслаўляем, упэўнены ў сіл... і праўдз... сваёй. (Підс.) 4) Напамінаючы аб доўгай зім..., пад нагамі сям-там яшчэ хрупкае тонкі лёд. (Я. Б.) 5) А на рэчц... на Арэс... многа, многа дзіва; жывуць сабе камунары весела, шчасліва. (Куп.) 6) Апалонік то і дзела па дзежц... боўтаў жвава, смела і кідаў цеста ў скавародкі. (К-с.) 7) Збожжайка зялёна да сонца цягнецца лісткамі, бы к матц... дзіцятка рукамі. (К-с.) 8) Ногі ў рэчц..., а галава ў клеці. (Каноплі.) 9) Пляскалася вада ўнізе ў рац... . (Лыньк.) 10) На горц... пясчанай сем сосен шырока выносяць галіны. (К-с.) 11) Надвор'е спрыяла жніву і малацьб..., дні стаялі ясныя. (Хадк.) 12) Браце, адна ёсць дарога табе: шлях той у прац... і ў барацьб..., заўжды з народам у згодз... . (К-с.)

2. Назоўнікі першага скланення з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны, а таксама на **г, к, х** у творным склоне адзіночнага ліку пад націскам маюць канчатак **-ой (-ою)**, не пад націскам **-ай (-аю)**: **вадой (-ою), зарой (-ою), вагой (-ою), працай (-аю), пианіцай (-аю), ластаўкай (-аю).**

Назоўнікі першага скланення з асновай на мяккі зычны і на **й** у творным склоне пад націскам маюць канчатак **-ей (-ёю)**, не пад націскам **-ай (-аю)**: **вышынёй — вышынёю, цішынёй — цішынёю; вішнёй — вішняю, камісіяй — камісіяю.**

Практыкаванне 142. Спішыце сказы. Словы, якія стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбным склоне, дужкі апусціце.

1) Яна (Верачка) дружыла з дрэвамі, з птушынаю (сям'я), (звярына) ўсялякаю і з (ягада) лясной. (М. Т.) 2) Сонца высока ішло над (зямля), сівыя хвалі каласістага жыта хадзілі па полі ад краю да краю. (С.) 3) Паляцела дзяўчына самалётам гонкім над шчаслівай (краіна), над роднай (старонка). (Куп.) 4) Як прыйшла перамога над панам, ішлі з (песня) з лясоў партызаны. (Куп.) 5) Трактары шнуруюць над (Арэса-рэчка). (Куп.) 6) Мацней запахла хваёвай (смала) і гнілой (кара). (К. Ч.) 7) Пры лесе, пад (горка), бруіцца крыніца. (Бр.) 8) У гэтыя дні валам паваліла над (рэчка Нявесніца) вадзяная і лясная пералётная птушка. (С.-М.) 9) Шчыльнай (сцяна) ваякі стаяць, дуб іх шатром прыкрывае. (К.-с.) 10) Гаманіла хваля з (хваля) спевам роўных галасоў. (К.-с.) 11) А лес то расступаўся, то парой дарогу цёмнай засланяў (сцяна). (М. Т.) 12) Творчай (воля) камуністаў шлях праложаны агністы вольнай грамадзе. (К.-с.)

Практыкаванне 143. Спішыце сказы. Замест кропак дапішыце канчаткі, вызначце склон назоўнікаў.

1) Сонца ў твар вясн... смяецца і прыпякае ўсё ямчэй. (Г.) 2) Конь спрытна хад... ішоў па праезджанай сямі дарозе. (П.) 3) Хмарачкі дзянныя плылі, як гускі маладыя, чародк... белай над лугамі. (К.-с.) 4) З зямлі травінк... далікатнай, густою шчотачк... здатна выходзяць дробныя зярняtkі. (К.-с.) 5) Прыемна пахла тут смал... і свежым дрэвам, хваін... . (К.-с.) 6) Мы ў годы ўзлётаў і боек суровых з Расі..., Украін... разам былі. (Бр.) 7) З любоўю і пашан... пасеялі лён. На славу ўдаўся вяселькавы ён. (М. Т.) 8) І плывуць, плывуць высокія, так і ззяюць сінявыя смаркі ў небе адзінокія над маёю галав... . (Іс.) 9) Жыццём і сіл... маладою, прахлад..., сонцам і вясн... — прырода цешыцца ўсім. (Лерм.) 10) Праходзяць з песн... па Маскве дружны юных ленинцаў. (Марш.) 11) Старыя вербы пахіліліся над вад... . (С.)

Практыкаванне 144. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку і складзіце з імі сказы. Выкарыстайце, дзе неабходна, прыназоўнікі *за, над, пад, перад*.

Станцыя, крыніца, кніга, ткачыха, чытальня, страх, задача, дарога, зямля, гісторыя, пшаніца.

3. Пераважная большасць назоўнікаў першага скланення ў родным склоне множнага ліку не мае канчаткаў: *сцен, задач, рэк, станцый, хвой*.

У родным склоне множнага ліку мяккі знак на канцы маюць тыя назоўнікі, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку канчаюцца на **-ня**, напрыклад: *вішня — вішань, песня — песень, сотня — соцень*.

Некаторыя назоўнікі першага скланення ў родным склоне множнага ліку аднолькава могуць ужывацца без канчаткаў і з канчаткамі **-аў (-яў)**: *песень і песняў, майстэрань і майстэрняў, веж і вежаў, меж і межаў*.

Канчатак **-аў (-яў)** у родным склоне множнага ліку маюць пераважна тыя назоўнікі, у якіх перад канчаткам ёсць збег зычных, апошнімі з якіх з'яўляюцца **в, л, м, н, р**: *брытваў, капальняў, мётлаў, пальмаў*.

У родным склоне множнага ліку пры чыстай аснове можа атрымацца збег зычных, цяжкі для вымаўлення, тады паміж гэтымі зычнымі пад націскам з'яўляюцца беглыя галосныя **о (ё), е**: *дача — дачок, сястра — сясцёр, зямля — зямель*; не пад націскам — **а, е**: *банка — банак, лялька — лялек, лінейка — лінеек*.

З канчаткам **-эй, -ей** у родным склоне множнага ліку ўжываюцца назоўнікі *курэй, свінней*.

Практыкаванне 145. Спішыце сказы. Словы, якія стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбным склоне і ліку; дужкі апусціце.

1) Вострыя зубцы (*вяршыня*) елак, здаецца, крануліся навіслых (*хмара*). (*П.*) 2) Многа (*мора*) амываюць берагі нашай Радзімы. 3) Зноў наш двор пацярушаны пялёсткамі белага цвету, што асыпаецца з (*вішня*). (*Бр.*) 4) А колькі (*дарожка*) і (*сцежка*), усланых шаўкамі травы! (*К-с.*) 5) Колькі (*песня*) звонкіх, чыстых узлятае да зары, колькі (*птушка*) галасістых у зялёным гушчары! (*Бр.*) 6) Шмат злажылі (*казка*), і (*легенда*), і (*песня*) людзі пра балота, пра сваё Палессе. (*Куп.*) 7) Уночы быў вечер і дождж, і шмат атраслося недаспелых (*антонаўка*), (*вінёўка*) і (*бэра*). (*К. Ч.*) 8) З клапатлівым крыкам узнімаецца чародка (*чайка*). 9) З (*гара*) ласкава цячэ пах кветак, толькі што ўзышло сонца; на лісцях дрэў, на сцяблах (*трава*) яшчэ блішчыць раса. (*М. Г.*)

Практыкаванне 146. Пастаўце дадзеныя назоўнікі ў родным склоне множнага ліку і складзіце з імі сказы.

Вішня, яблыня, груша, зіма, назва, пальма, вежа, пушча, хваля, лінейка, змейка.

Практыкаванне 147. Напішыце невялікае апавяданне на адну з тэм «У ягады», «Лоўля рыбы». У апавяданні выкарыстайце наступныя назоўнікі, паставіўшы іх па магчымасці ў родным, давальным, творным або месным склонах адзіночнага ці множнага ліку.

1. Дзяўчынка, сасна, елка, бяроза, ліпа, раса, паляна, трава, ягада, суніца, чарніца, птушка, песня.

2. Лета, вёска, раса, рэчка, вада, вядзёрка, лодка, вуда, лёска, рыба, плотка.

§ 43. Другое скланенне.

Лік	Склон	Аснова на цвёрды зычны			
Адзіночны	Н.	слон	лес	гнязд-о	слов-а
	Р.	слан-а	лес-у	гнязд-а	слов-а
	Д.	слан-у	лес-у	гнязд-у	слов-у
	В.	як Р.	як Н.	як Н.	як Н.
	Т.	слан-ом	лес-ам	гнязд-ом	слов-ам
	М.	(аб) слан-е	(у) лес-е	(у) гняздз-е	(аб) слов-е
Множны	Н.	слан-ы	ляс-ы	гнёзд-ы	слов-ы
	Р.	слан-оў	ляс-оў	гнёзд (-аў)	слоў
	Д.	слан-ам	ляс-ам	гнёзд-ам	слов-ам
	В.	як Р.	як Н.	як Н.	як Н.
	Т.	слан-амі	ляс-амі	гнёзд-амі	слов-амі
	М.	(аб) слан-ах	(аб) ляс-ах	(у) гнёзд-ах	(аб) слов-ах

Лік	Склон	Аснова на зацвярдзелы зычны			
Адзіночны	Н.	таварыш	трактар	даждж	мор-а
	Р.	таварыш-а	трактар-а	даждж-у	мор-а
	Д.	таварыш-у	трактар-у	даждж-у	мор-у
	В.	як Р.	як Н.	як Н.	як Н.
	Т.	таварыш-ам	трактар-ам	даждж-ом	мор-ам
	М.	(аб) таварыш-у	(аб) трактар-ы	(аб) даждж-ы	(аб) мор-ы
Множны	Н.	таварыш-ы	трактар-ы	даждж-ы	мор-ы
	Р.	таварыш-аў	трактар-аў	даждж-оў	мор-аў
	Д.	таварыш-ам	трактар-ам	даждж-ам	мор-ам
	В.	як Р.	як Н.	як Н.	як Н.
	Т.	таварыш-амі	трактар-амі	даждж-амі	мор-амі
	М.	(аб) тава- рыш-ах	(аб) трак- тар-ах	(аб) даждж- -ах	(аб) мор- -ах

Лік	Склон	Аснова на <i>мяккі зычны і на й</i>			
Адзіночны	Н.	<i>каваль</i>	<i>гай</i>	<i>алень</i>	<i>пытанн-е</i>
	Р.	<i>кавал-я</i>	<i>га-ю</i>	<i>ален-я</i>	<i>пытанн-я</i>
	Д.	<i>кавал-ю</i>	<i>га-ю</i>	<i>ален-ю</i>	<i>пытанн-ю</i>
	В.	як Р.	як Н.	як Р.	як Н.
	Т.	<i>кавал-ём</i>	<i>га-ем</i>	<i>ален-ем</i>	<i>пытанн-ем</i>
	М.	<i>(аб)кавал-ю</i>	<i>(у)га-і</i>	<i>(аб)ален-і</i>	<i>(у)пытанн-і</i>
Множны	Н.	<i>кавал-і</i>	<i>га-і</i>	<i>ален-і</i>	<i>пытанн-і</i>
	Р.	<i>кавал-ёў</i>	<i>га-ёў</i>	<i>ален-яў</i>	<i>пытанн-яў</i>
	Д.	<i>кавал-ям</i>	<i>га-ям</i>	<i>ален-ям</i>	<i>пытанн-ям</i>
	В.	як Р.	як Н.	як Р.	як Н.
	Т.	<i>кавал-ямі</i>	<i>га-ямі</i>	<i>ален-ямі</i>	<i>пытанн-ямі</i>
	М.	<i>(аб)кавал-ях</i>	<i>(у)га-ях</i>	<i>(аб)ален-ях</i>	<i>(у)пытанн-ях</i>

Лік	Склон	Аснова на <i>з, к, х</i>		
Адзіночны	Н.	<i>снег</i>	<i>калгаснік</i>	<i>кажух</i>
	Р.	<i>снег-у</i>	<i>калгаснік-а</i>	<i>кажух-а</i>
	Д.	<i>снег-у</i>	<i>калгаснік-у</i>	<i>кажух-у</i>
	В.	як Н.	як Р.	як Н.
	Т.	<i>снег-ам</i>	<i>калгаснік-ам</i>	<i>кажух-ом</i>
	М.	<i>(на)сняг-у</i> <i>(на)сnez-е</i>	<i>(аб)калгаснік-у</i>	<i>(у)кажух-у</i> <i>(у)кажус-е</i>
Множны	Н.	<i>сняг-і</i>	<i>калгаснік-і</i>	<i>кажух-і</i>
	Р.	<i>сняг-оў</i>	<i>калгаснік-аў</i>	<i>кажух-оў</i>
	Д.	<i>сняг-ам</i>	<i>калгаснік-ам</i>	<i>кажух-ам</i>
	В.	як Н.	як Р.	як Н.
	Т.	<i>сняг-амі</i>	<i>калгаснік-амі</i>	<i>кажух-амі</i>
	М.	<i>(аб)сняг-ах</i>	<i>(аб)калгаснік-ах</i>	<i>(у)кажух-ах</i>

Скланенне назоўнікаў вока і вуха:

Склон	Адзіночны лік		Склон	Множны лік	
Н.	<i>вок-а</i>	<i>вух-а</i>	Н.	<i>воц-ы</i>	<i>вуш-ы</i>
Р.	<i>вок-а</i>	<i>вух-а</i>	Р.	<i>вач-эй</i>	<i>вуш-эй</i>
Д.	<i>вок-у</i>	<i>вух-у</i>	Д.	<i>вач-ам</i>	<i>вуш-ам</i>
В.	як Н.	як Н.	В.	як Н.	як Н.
Т.	<i>вок-ам</i>	<i>вух-ам</i>	Т.	<i>вач-амі</i>	<i>вуш-амі</i>
М.	<i>(у) вок-у</i>	<i>(у) вух-у</i>	М.	<i>(у) вач-ах</i>	<i>(у) вуш-ах</i>

§ 44. Правапіс скланавых канчаткаў назоўнікаў другога скланення.

1. У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду другога скланення маюць канчаткі **-а (-я)** і **-у (-ю)**.

Канчатак **-у (-ю)** пішацца:

а) У назоўніках, якія абазначаюць разумовыя (непрадметныя) паняцці, дзеянні, стан, пачуцці, напрыклад: *розуму, бегу, лёту, настрою, спакою, сну, болю, жалю, страху*.

б) У назоўніках, якія абазначаюць навуковыя тэорыі і грамадскія фармацыі, напрыклад: *дарвінізму, матэрыялізму, феадалізму, капіталізму*.

Словы *сацыялізм, камунізм, марксізм, ленінізм* у родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а**.

в) У назоўніках, якія абазначаюць назвы зборных прадметаў, рэчываў, матэрыялаў, з'яў прыроды, напрыклад: *лесу, натоўпу, гароху, ячменю, мёду, воску, клею, торфу, цэменту, ветру, грому*.

Але: *хлеба, айса*.

г) У назоўніках, якія абазначаюць хімічныя элементы і злучэнні, напрыклад: *кіслароду, вадароду, цынку, алюмінію, фасфарыту*.

Ва ўсіх астатніх выпадках у родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду пішацца канчатак **-а (-я)**, напрыклад: *настаўніка, вучня, каня, вала, трактара, завода, камбайна, гарсавета, Віцебска, пальца, дня, года*.

За ўвага. Некаторыя назоўнікі ў залежнасці ад сэнсу, які яны набываюць, могуць мець канчаткі **-а (-я)** або **-у (-ю)**, напрыклад:

1) *Мы адпачывалі каля клёна* (абазначае канкрэтны прадмет). 2) *Разнастайныя рэчы вырабляюць з клёну* (абазначае матэрыял).

Нazoўнікі ніякага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а (-я)**, напрыклад: *возера, сяла, мора, жыцця, пер'я, практыкавання*.

Практыкаванне 148. Праскланяйце ў адзіночным ліку дадзеныя ніжэй назоўнікі:

клас, дрэва, возера, конь, вучань, заданне, токар, размах, сцяг.

Практыкаванне 149. Спішыце сказы і вусна вызначце род, склон і скланенне выдзеленых назоўнікаў.

1) Гарачы паўднёвы **вечер** шпарка сушыў **збажыну**. (*Хадк.*)
2) **Бярозы** к долу нахіляюць **вечце**. (*Астр.*) 3) Ужо сонца ўгору падхадзіла, на лісцях **роску** асушыла. (*К-с.*) 4) А гэта **ветрык** дураслівы **траве** зялёнай чэша **грывы**. (*К-с.*) 5) **Мір** пераможа **вайну**. 6) Абвілася краіна ў **кветкі**, **кліча** сонца і **месяц** у **сведкі**. (*Куп.*) 7) **Раніца** ружавіла **зямлю**. **Трава** піла халодную **расу**. (*К. Ч.*) 8) **Піянер**, **пасадзі** **дрэва** і **вырасці** яго! 9) **Высокае** сонца дарыла **зямлі** **святло** і **цяплынь**. (*Хадк.*) 10) **Любіце** **кнігу** — **крыніцу** ведаў. (*М. Г.*) 11) **І дуб-крапак** і **куст** малы **стаяць** у **мудрым задуменні**. (*К-с.*) 12) **Праменні** сонца **асвятлілі** **дуб**.

Практыкаванне 150. Складзіце па два сказы на кожны з дадзеных назоўнікаў, паставіўшы іх у родным і вінавальным склонах.

Агонь, настаўнік, мядзведзь, завод, брыгадзір, камбайн, снег, калгас, вугаль, бег.

Практыкаванне 151. Пастаўце дадзеныя назоўнікі ў родным склоне; падкрэсліце беглыя галосныя.

У з о р. *Палец — пальца, гром — грому.*

Дзень, гром, Мінск, кілаграм, пясок, матэрыял, рубель, вол, пень, алень, сон, воск, верасень, цэмент, лён, дазвол, васілёк, камбайнер, токар, розум, кісларод, саўгас, Ленінград.

Практыкаванне 152. Спішыце сказы. Назоўнікі, якія стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбным склоне. Канчаткі падкрэсліце, дужкі апусціце.

1) З лугавога (*бок*) каля (*мост*) быў шырокі плёс. Максім саскочыў з (*воз*) і спыніўся на мосце. (*Шам.*) 2) Свісталі птушкі на прыдарожных прысадах, у кустах (*алешнік*) і (*лазняк*). З далёкага (*лес*) даносілася бадзёрае кукаванне ззяюлі. Прырода радасна сустракала з'яўленне новага (*дзень*). (*Чарн.*) 3) Кара была мокрая ад (*туман*). (*К. Ч.*) 4) Маладая трава блішчыць вясёлым бляскам (*ізмуруд*). (*Трг.*) 5) Агледзіць дзядзька букты, віры, картофель зварыць і (*гарох*), і надзіць рыбу ён патроху. (*К-с.*) 6) З ляснога (*гушчар*) асцярожна выпузаў змрок. (*Шам.*) 7) Тым часам з паўднёвага (*запад*) падымалася злавесная хмара. (*К-с.*) 8) З-за (*Нёман*) даносілася глухое гурчанне (*гром*). (*К-с.*) 9) Кусты прыпадалі да самага (*дол*). (*К-с.*) 10) Сям-там трэсне дрэва ад (*мароз*). (*Л. Т.*) 11) Пад вечар з (*усход*) падзьмуў лёгкі свежы ветрык. (*П. К.*) 12) Адліга прыйшла пасля завірухі і (*вечер*). (*Вад.*)

Практыкаванне 153. Пастаўце дадзеныя назоўнікі ў родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку і складзіце з імі сказы.

У зор. Яны прыйшлі з палявання (родны скл.).

Раніцаю выехалі на паляванне (вінавальны скл.).

Шчасце, насенне, надвор'е, чытанне, купанне, поле, даручэнне.

Практыкаванне 154. Спішыце сказы, дапісваючы прапушчаныя канчаткі.

1) На цалінных землях мы пачынаем будаваць новае жыцц... . (Пр.) 2) Якое раздолл... ў зялёным бары! (Як.) 3) Пад нагамі ляжала мяккае сухое лісц... . 4) На вузкай прагаліне ўзвышалася малое земляное ўмацаванн... . (П-н.) 5) Шуміць і гамоніць Савецкае Палесс..., і новыя акорды чуваць у гэтым шуме і ў гэтым гомане. (К-с.) 6) Малады высокі дуб з густою шапкай галл... і лісц... стаяў на беразе Дняпра. (Шам.) 7) Яшчэ ад ранн... блінцы пякліся на сняданн... . (К-с.) 8) Івась ніколі не прапускаў здарэнн... сустракаць пасажырскі цягнік. (К-с.) 9) Бераг, падмываемы вадой, паволі асоўваўся і агаляў тоўстае карэнн... старога дуба. (К-с.) 10) Кожны раз, калі маці давалі якое-небудзь даручэнн..., яе моцна ахапляла жаданн... выканаць гэтую справу хутка і добра, і яна ўжо не магла думаць ні пра што, апрача свайго заданн... . (М. Г.) 11) Надвор'... змянілася адразу. (К-с.)

2. Канчатак **-ом** пад націскам і **-ам** не пад націскам у творным склоне адзіночнага ліку маюць назоўнікі другога скланення з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны і на **з, к, х**, напрыклад: **святл^{ом}, агар^{одам}, наж^{ом}, м^{ора}м, л^{уга}м, м^ікам, кажух^{ом}**.

Назоўнікі другога скланення з асновай на мяккі зычны і на **й** у творным склоне адзіночнага ліку пад націскам маюць канчатак **-ём**, а не пад націскам — **-ем**, напрыклад: **салаў^{ём}, жыцц^{ём}, герб^{ем}, практыкава^{ннем}**.

Практыкаванне 155. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку, націскныя канчаткі падкрэсліце адной рыскай, а ненаціскныя — дзвюма.

У зор. Вецер — вётрам, мяшок — мяшк^{ом}.

Агонь, твор, конь, стол, арол, надвор'е, узвышша, друкар, насенне, піянер, шчасце, Талаш, Васіль, Міхась, будаўніцтва, садоўніцтва, клён, вецер, здароўе, чытач, войска.

Практыкаванне 156. Перапішыце сказы, дапісваючы прапушчаныя канчаткі.

1) Пахлі прасторы і хлеб..., і бор..., сад..., гурк... на гародзе. (Астр.) 2) Жыта буйна каласіцца, нахіляецца чал... . Ячмяні, аўсы, пшаніца заняліся кажух... . (Бр.) 3) А ляны — як гля-

нуць вок..., сінім полымем цвілі. (Бр.) 4) Грэчка запалала густацвет... яркім, задыміў над пол... красавання пыл. (Бр.) 5) Заспяваў салавей звонкім голас..., і запахла з палёў спелым колас... . (Г.) 6) Ціхія ясныя дні пасля дажджоў палалі сонц... . (К. Ч.) 7) Пад вясл... і шаст... ласкава плёхала ды булькала вада. (Я. Б.) 8) Возер... блакітным заіскрыў лянок. (Бр.) 9) Над туман... Нявы, над сівым Петраград... першы вольны Кастрычнік зазяў на ўвесь свет. (Гаўр.) 10) Над нашай Радзімай агн... незгасальным нам ленінскі свеціць прамень. (К-с.) 11) Кожную восень над гэтым пол... і лясамі праляталі жоравы і гусі. (К. Ч.)

Практыкаванне 157. Складзіце сказы, ужываючы дадзеныя словы ў творным склоне адзіночнага ліку.

Поле, насенне, камсамалец, ткач, кравец, піянер, герой, мора, каваль.

3. Канчатак **-е** ў месным склоне адзіночнага ліку маюць назоўнікі другога скланення з асновай на цвёрды зычны, а таксама з асновай на **г, х**, калі **г, х** чаргуюцца з **з і с**, напрыклад: *у доме, у калгасе, на сяле, на лузе, у гаросе.*

Канчатак **-і** ў месным склоне маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны і на **й**, напрыклад: *у ліпені, у практыкаванні, у маі, на ўзмор'і.*

Назоўнікі другога скланення з зацвярдзелаў асновай у месным склоне маюць канчатак **-ы**, напрыклад: *у шалашы, у ліхтары, на сонцы, на возеры.*

Назоўнікі другога скланення, калі яны абазначаюць асобу чалавека, незалежна ад характару асновы ў месным склоне маюць канчатак **-у (-ю)**, напрыклад: *аб кавалю, аб вучню, аб герою, аб шахцёру, аб таварышу, аб Сцяпану, аб Міхасю.*

Назоўнікі другога скланення з асновай на **к**, а таксама з асновай на **г і х**, калі апошнія не чаргуюцца з **з і с**, у месным склоне маюць канчатак **-у**, напрыклад: *на пяску, на суку, у садку, на сцягу, на рагу, у руху.*

З а ў в а г а. Назоўнік *малако* ў месным склоне адзіночнага ліку мае канчатак **-э**: *у малацэ.*

Практыкаванне 158. Пастаўце назоўнікі ў месным склоне адзіночнага ліку. Канчаткі падкрэсліце.

У з о р. Мора — на моры.

Мароз, трамвай, памяшканне, камунар, конь, вядро, чэрвень, вока, таварыш, Ігнат, гурок, снег, пірог, вуха, паветра, лес, камсамалец, вугаль, кравец, лужок, мора, калодзеж, пакой, настаўнік, піянер.

Практыкаванне 159. Спішыце сказы. Замест кропак дапішыце канчаткі назоўнікаў. Вусна вызначце склон назоўнікаў.

- 1) Перад намі ў сонц..., у зорах будучыня наша. (Куп.)
2) Сябрам усёй зямлі — салют! Хай будзе мір на свец.... (Марш.)
3) Лёд аж ззяе на катк..., лёгка бегаць на лядк...! (С. М.)
4) Вазьмі ж мяне, лётчык, хачу я пабыць у людзях, паглядзець, як месяц на неб... начуе, як блукае ў лес... мядзведзь. (Куп.) 5) На двар... ўсюды пахне вясною, усе сады зацвілі. (Г.) 6) Як віхры, машыны бягуць па зямлі, па мор... па сінім плывуць караблі. (Куп.) 7) На блакіц... вясновага неба пабліскваюць белыя крыллі галубоў. (Бр.) 8) На адным канц... балота была хата жураўля, на другім канц... балота чапля шэрая жыла. (М. Т.) 9) У сузор'... савецкіх рэспублік, сябры, і мой край пяцікутнаю зоркай гарыць. (М. Т.) 10) На балоц... моцна пахла вільгацю. (Шам.) 11) Любы сэрцу Міхаські праца ў пол..., паходы, марыць ён у калгас... заставацца заўсёды. (Кір.) 12) На велізарным дуб... стаяў на адной назе задумны бусел. 13) А дзядзька ў чоўн... — сонца ў кол...! (К-с.)

Практыкаванне 160. Спішыце сказы. Словы, што стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбным склоне, канчаткі падкрэсліце. Дужкі апусціце.

- 1) На рэчку хлопцы выбягалі крыху пакоўзацца па (лёд) ці так пабегаць на свабодзе. (К-с.) 2) Засвецяць у (іней) праменні, як найдаражэйшыя каменні. (К-с.) 3) Мы ідзем у (сонца) з сонцам маладым паходам. (Куп.) 4) Сею я, сею радочкамі ў (поле) лён валакністы, лён шаўкавісты. (Р.) 5) Над полем спяваюць жаваранкі ў (неба). 6) У высокім (шацёр) спіць бясмертны акын — верны друг чабаноў, іх адданейшы сын. (Панч.) 7) Ячмяні вусатыя лашчацца па (твар). (Бр.) 8) Вясёлы гrom, нібы грукат колаў, пакаціўся па (неба). (Я. Б.) 9) Лес і луг, на (луг) кветкі. (Бр.) 10) На (узбярэжжа) балота, пад садам, было ціха і прытульна. (С.) 11) Сонца села, але ў (лес) яшчэ светла. (Трг.) 12) Маленькія камарыкі-таўкунчыкі кучкамі гулялі на (сонца). (К-с.) 13) Наша праца не ідзе марна ў (поле), на (завод). (Куп.) 14) У кожным (дрэва) свае спевы, а ў (хор) іх акорд адзін. (К-с.) 15) Ходзіць ветрык на (прыволле), носіць шolah мнагадумны, бае байку лес разумны аб (раздолле). (К-с.) 16) На (двор) пахмурнела, і паліў дождж. (Бяд).

Практыкаванне 161. Складзіце сказы, ужываючы дадзеныя назоўнікі ў месным склоне.

Паўгоддзе, гербарый, аўтамабіль, агарод, інжынер, Васіль, памяшканне, лётчык, збожжа, лес, мядзведзь.

4. Назоўнікі другога скланення з асновай на цвёрды і на зацвярдзелы зычны, а таксама на **г, к, х** пад націскам у родным склоне множнага ліку маюць канчатак **-оў**, а не пад націскам **-аў**, напрыклад: **каласоў, бароў, лугоў; агародаў, піянёраў, лётчыкаў.**

З асновай на мяккі зычны, а таксама на **й** назоўнікі другога скланення ў родным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчатак **-ёў**, а не пад націскам — **-яў**: *палёў, краёў; заданняў, герояў*.

Некаторыя назоўнікі другога скланення, асабліва ніякага роду, у родным склоне множнага ліку могуць ужывацца без канчатак, напрыклад: *дзён, многа год, дрэў, азёр, сёл*, але могуць мець і канчатак **-оў (-аў)**: *гадоў, азёраў, сёлаў*.

Наступныя назоўнікі другога скланення ў родным склоне множнага ліку маюць канчаткі **-ей, -эй, -ай**: *людзей, коней, гоней, вачэй, вушэй, грошай*.

Практыкаванне 162. Спішыце, ставячы назоўнікі адзіночнага ліку ў родным склоне множнага ліку.

У з о р. *Сад — садоў, край — краёў*.

Вагон, бой, практыкаванне, салавей, агонь, вядро, рой, ручай, цэх, мора, верабей, дрэва, герой, вуха, пірог, юбілей, памідор, месца, кілаграм, партызан, камбайнер.

Практыкаванне 163. Спішыце сказы; назоўнікі, што стаяць у дужках, пастаўце ў родным склоне множнага ліку; дужкі апусціце.

1) Я чую шум рознагалосы (*лес*), (*луг*), дзе звоняць косы ў часе дружнай касавіцы. (*К-с.*) 2) Новыя рэйкі праніжуюць абшары (*лес*), (*балота*). (*Марш.*) 3) Многія выпускнікі вырашылі набыць спецыяльнасці (*аграном*), (*заатэхнік*), (*камбайнер*), (*трактарыст*). 4) Пасля поўдня моцна прыгрэла сонца, і з (*дрэва*) закапала снеговая вада. (*К. Ч.*) 5) Вітайце (*баец*) і любімых (*герой*), адважных (*пілот*) і смелых (*танкіст*). (*12 п.*) 6) Колькі на Доне станіц і (*курган*), колькі на Волзе (*яр*) і (*вір*), колькі паднята зямель нечепаных, пройдзена колькі гарачых (*шлях*)! (*М. Л.*) 7) З калгасных град здымалі вялікія качаны капусты, шмат (*гурок*) і (*памідор*). 8) Колькі прастору ў зялёным бары, колькі (*дзіва*) усякіх пабачыш! 9) З двух (*бок*) лугу на ўзгорках рос лес. 10) Неба з паўднёвага боку заценьвалася дымнаю павалокаю лёгкіх (*воблака*). (*К-с.*)

Практыкаванне 164. Складзіце сказы з дадзенымі назоўнікамі, ужываючы іх у родным склоне множнага ліку.

Месца, ландыш, звяно, сок, балота, зубр, конь, вучань, лось.

5. Назоўнікі другога скланення ў давальным склоне множнага ліку маюць канчаткі **-ам (-ям)**, напрыклад: *плугам, трактарам, азёрам, аленям, заданням, узгор'ям*.

Практыкаванне 165. Пастаўце дадзеныя назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку і ў давальным склоне множнага ліку. Канчаткі падкрэсліце.

У з о р. *Здарэнне — здарэннем — здарэнням*.

Край, практыкаванне, возера, верабей, жаданне, стол, вучань, пралетарый, алень, гай, сусор'е.

Практикаванне 166. Спішыце сказы і замест кропак дапішыце канчаткі назоўнікаў, вусна вызначце іх склон і лік.

1) Снег пух... ападаў на верасы. (К-с.) 2) Аб крыгі крыгі з шум... труцца. (К-с.) 3) І дружна першыя ўсходы гамоняць возер... жывым. (Пр.) 4) Птушкі голасна і здольна смяюцца мілым шчабятанн... і поўняць луг сваім спяванн... . (К-с.) 5) Ад сценак печкі веяла цяпл... . 6) Вучн... далі дамашняе заданне. 7) Вучн... своєчасова выканана заданне. 8) Ален... далі адпачыць. 9) За старым ален... ішлі маладыя. 10) За вагонам вагон імчыцца зме... ліхім. (К-с.) 11) Мы, моцныя дух..., душой маладыя, бачым камуны агні залатыя. (Бр.) 12) Ад моцнага ветру зямля закурылася пыл... . 13) Марознае паветра вясёлым хмел... кружыла галаву. 14) Няма меж багацц... нашай Радзімы. 15) Расцвілі ружы-кветкі над кра... . (Тр.) 16) Пад ліпеньскім сонечным ззянн... песня мірнае працы звiніць. (Астр.)

Практикаванне 167. Складзіце па 2 сказы з дадзенымі ніжэй назоўнікамі, ставячы іх у творным склоне адзіночнага ліку і ў давальным множнага.

У зор. *Задача развязана вучнем. Вучням далі заданне.*

Пытанне, ключ, таварыш, вядро, агонь, поле, шпак.

§ 45. Трэцяе скланенне.

Лік	Склон	Аснова на зацвярдзелы зычны	Аснова на мяккі зычны і на б, п, в, ф, м		
Адзіночны	Н.	<i>печ</i>	<i>сенажаць</i>	<i>косць</i>	<i>верф</i>
	Р.	<i>печ-ы</i>	<i>сенажаць-і</i>	<i>косць-і</i>	<i>верф-і</i>
	Д.	<i>печ-ы</i>	<i>сенажаць-і</i>	<i>косць-і</i>	<i>верф-і</i>
	В.	<i>печ</i>	<i>сенажаць</i>	<i>косць</i>	<i>верф</i>
	Т.	<i>печч-у</i>	<i>сенажаць-ю</i>	<i>косць-ю</i>	<i>верф'-ю</i>
	М.	<i>(аб) печ-ы</i>	<i>(аб) сенажаць-і</i>	<i>(аб) косць-і</i>	<i>(аб) верф-і</i>
Множны	Н.	<i>печ-ы</i>	<i>сенажаць-і</i>	<i>косць-і</i>	<i>верф-і</i>
	Р.	<i>{пях-эй печ-аў</i>	<i>сенажаць-ей (-яў)</i>	<i>касць-ей</i>	<i>верф-ей (-яў)</i>
	Д.	<i>печ-ам</i>	<i>сенажаць-ям</i>	<i>касць-ям</i>	<i>верф-ям</i>
	В.	як Н.	як Н.	як Н.	як Н.
	Т.	<i>печ-амі</i>	<i>сенажаць-ямі</i>	<i>{касць-ямі касць-мі</i>	<i>верф-ямі</i>
	М.	<i>(аб) печ-ах</i>	<i>(аб) сенажаць-ях</i>	<i>(аб) касць-ях</i>	<i>(аб) верф-ях</i>

§ 46. Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў трэцяга скланення.

1. Назоўнікі трэцяга скланення адзіночнага ліку з асновай на мяккі зычны і на **б, п, м, в, ф** у родным, давальным і месным склонах маюць канчатак **-і**, з асновай на зацвярдзелы зычны — **-ы**, напрыклад: *моладзі, вытворчасці, верфі, печы*.

2. У творным склоне адзіночнага ліку назоўнікі трэцяга скланення з асновай на зацвярдзелы зычны, акрамя назоўнікаў з асновай на **р**, маюць канчатак **-у**, а з асновай на мяккі зычны — **-ю**. Пры гэтым апошні зычны асновы, калі ён стаіць пасля галоснага, падвойваецца: *ноччу, мышшу, арцеллю, соллю*, а калі стаіць пасля зычнага, то падваення не бывае: *радасцю, ураджайнасцю, вытворчасцю*.

Назоўнікі трэцяга скланення з асновай на зычныя **б, п, м, в, ф, р** у творным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-ю**, перад якім ставіцца апостраф. Пры гэтым зычныя асновы не падвойваюцца: *верф'ю, Об'ю, Сібір'ю*.

Заўвага. Некаторыя назоўнікі трэцяга скланення з мяккай асновай у творным склоне адзіночнага ліку побач з канчаткамі **-у (-ю)** могуць мець канчаткі **-ей (-ёю)** пад націскам і **-яй (-яю)** не пад націскам, напрыклад: *кроўю і крывей (-ёю), плынню і плыняй (-яю)*.

3. У родным склоне множнага ліку назоўнікі трэцяга скланення ў залежнасці ад асновы маюць канчаткі **-ей (-яў)** або **-эй (-аў)**, напрыклад: *сенажацей і сенажацяў* (пры мяккай аснове), *плячэй і печай* (пры зацвярдзелавай аснове).

Практыкаванне 168. Спішыце назоўнікі і пастаўце іх у творным склоне адзіночнага ліку, канчаткі падкрэсліце.

У зор. Мыш — мышшу.

Печ, косць, ведамасць, вобласць, рысь, туш (фарба), медзь, радасць, соль, моладзь, восень, сталь, злосць, столь.

Практыкаванне 169. Складзіце па 2 сказы з кожным з дадзеных ніжэй назоўнікаў трэцяга скланення, паставіўшы іх у адным выпадку ў родным склоне адзіночнага ліку, у другім — у месным.

Радасць, прыстань, карусель, восень, ноч, моладзь, шэрсць.

Практыкаванне 170. Спішыце сказы, ставячы назоўнікі ў дужках у патрэбным склоне і ліку. Дужкі апусціце.

1) Начавалі мы ў шалашы на (*сенажаць*). 2) Зямля закрасавала (*свежасць*) траў. (С.) 3) Асенняю (*вільгаць*) нясло ад ракі. (*Лыньк.*) 4) Шалаш не працякаў, і ў такую (*непагадзь*) можна было смела выпасца. (А. Г.) 5) Каля самай (*прыстань*) стаяў паражод. 6) Хісталіся ў (*цёмрадзь*) стройныя таполі. 7) Павебра было поўнае (*вільгаць*) і паху хвоі. Уночы, калі паветра напаяняецца (*вільгаць*), пахі мацнеюць. Пахне застаялай

(сырасць), суніцамі, асіннікам, балотнымі травамі. (Мел.) 8) Лес акрыўся тонкай (ткань), сіняй дужкаю лёг гай, за крывой далёкай (грань) тоне ў бляску яго край. (К.-с.) 9) Сценкі печкі напаліліся да (чырвань). 10) Сярод таварышаў Сцёпка выдзяляўся сваёю (стараннасць) ў навуцы, сваёю (сталасць) і (сур'ёзнасць). (К.-с.) 11) Ужо цёмная ноч густа заткала (цёмрадзь) вуліцу. (К.-с.) 12) Маці спынілася на парозе і, затуліўшы вочы (далонь), азірнулася. (М. Г.)

Практыкаванне 171. Спішыце сказы. Замест кропак у адных выпадках дапішыце прапушчаныя канчаткі, у другіх — устаўце прапушчаныя літары. Вусна вызначце склон і скланенне выдзеленых назоўнікаў.

1) Чалавек бачыць вач..., чуе вуш..., нюхае нос..., каштуе язык... і мацае пал...цамі. (Л. Т.) 2) Спакой прырод... заўладаў, на ясным неб... зоркі ззялі. (Лерм.) 3) У прац..., у навуц..., як партыя вучыць, мы будзем наперад ісці! (С. М.) 4) На пасты свае выходзяць трактар...сты, к...валі, аграномы, пал...воды — уладары ўсёй з...млі. (М. К.) 5) Пі...нерская арганізацыя падрыхтоўвае пі...нераў да ўступленн... ў рады ВЛКСМ. 6) І. У. Мічурын заклікаў юнае пакале...е нашай краіны вырошчваць міл...ёны саджанцаў яблын..., груш, сліў, вінаград..., маліны. Юныя мічурынцы паспяхова ажыццяўляюць гэты заклік вялікага сад...вода. 7) Па высокім неб...плылі абры...кі хмар, і ўсё было прасторным на зямл... . (К. Ч.) 8) Со...ца пачало хіліцца за стромкія вяршынь... высачэзных елак, пацямнелі дубы на другім бераз... . (Лыньк.) 9) Снег... выпала амаль па кален... . Ён л...жаў на пал..., па зарасл..., па дарог... . (П.) 10) Шчасце ў прац..., у светлым зд...йсненн... надзей, шчасце ў тым, каб змагацца за шчасц... людзей. (К.) 11) Разл...глася в...сна над зямл... яснымі днямі ды цёплымі в...трамі. (К. Ч.) 12) Не злічыць тваіх, Радзіма, рэк, азёр, л...соў, далін. 13) Скрозь па ўзгорк... с...лення звінелі мутныя ручаі. (С.)

§ 47. Рознаскланяльныя назоўнікі.

Склон	Адзіночны лік			
Н.	ім-я	дзіц-я	цял-я (-ё)	селянін
Р.	ім-я (імен-і)	дзіцяц-і	цяляц-і	селянін-а
Д.	ім-ю (імен-і)	дзіцяц-і	цяляц-і	селянін-у
В.	ім-я	дзіц-я	цял-я (-ё)	селянін-а
Т.	ім-ем (імен-ем)	дзіц-ём	цял-ём	селянін-ам
М.	(аб) ім-і (імен-і)	(аб) дзіцяц-і	(аб) цяляц-і	(аб) селянін-е (-у)

Н.	<i>ім-і (імён-ы)</i>	<i>дзец-і</i>	<i>цялят-ы</i>	<i>сялян-е</i>
Р.	<i>ім-яў (імён-аў)</i>	<i>дзец-ей</i>	<i>цялят</i>	<i>сялян</i>
Д.	<i>ім-ям (імён-ам)</i>	<i>дзец-ям</i>	<i>цялят-ам</i>	<i>сялян-ам</i>
В.	<i>ім-і (імён-ы)</i>	<i>дзец-ей</i>	<i>цялят</i>	<i>сялян</i>
Т.	<i>ім-ямі (імён-амі)</i>	<i>дзець-мі</i> <i>дзець-мі</i> <i>дзець-ямі</i>	<i>цялят-амі</i>	<i>сялян-амі</i>
М.	<i>(аб) ім-ях (імён-ах)</i>	<i>(аб) дзец-ях</i>	<i>(аб) цялят-ах</i>	<i>(аб) сялян-ах</i>

Некаторыя назоўнікі не належаць ні да аднаго з трох тыпаў скланення. Яны называюцца рознаскланяльнымі.

Да рознаскланяльных назоўнікаў адносяцца:

- 1) назоўнікі на **-мя**: *імя*, *племя* і інш.;
- 2) назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот: *цяля (-ё)*, *ягня (-ё)* і інш.;
- 3) назоўнікі тыпу *селянін*, *мінчанін* з суфіксамі **-янін**, **-анін** у назоўным склоне.

Рознаскланяльныя назоўнікі на **-мя** ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага склonaў адзіночнага ліку, могуць ужывацца з суфіксам **-ен** і без яго, напрыклад: *імені* або *імя*, *іменем* або *іме*, аб *імені* або аб *імі*, *імёнамі* або *імямі*.

Нazoўнікі *полымя* і *вымя* скланяюцца без суфікса **-ен**: *полымю*, *полымем*; *вымю*, *вымем* і г. д.

Нazoўнікі, абазначаючыя назвы маладых істот, ва ўсіх склонах, апрача назоўнага, вінавальнага і творнага склonaў адз. ліку, маюць суфікс **-ят- (-яц-)**, напрыклад: *ягня (-ё)* — *ягняці*, *ягняты*; *курая (-ё)* — *кураяці*, *кураяты*.

Слова *дзіця* мае суфікс **-яц-** у родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку: *дзіцяці*, аб *дзіцяці*.

Нazoўнікі з суфіксамі **-янін**, **-анін** у назоўным склоне множнага ліку маюць канчатак **-е**. Акрамя таго, ва ўсіх склонах у множным ліку ў іх выпадае суфікс **-ін**, напрыклад: *грамадзянін* — *грамадзяне*, *палачанін* — *палачане*.

Практыкаванне 172. Спішыце прыклады. Словы, што стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбных склонах, дужкі апусціце.

1) Яркім (*полымя*) кветкі гараць. 2) Беларускі дзяржаўны універсітэт (*імя*) У. І. Леніна штогод дае Савецкай краіне сотні выдатных спецыялістаў. 3) Я з'яўляюся (*грамадзянін*) Савецкага Саюза. 4) У калгасе наладжан добры догляд за маладымі (*ягняты*), (*парасяты*), (*кураяты*). 5) Усяму свету вядомы (*імёны*, *імі*) выдатных савецкіх вучоных. 6) Горад Горкі назвалі (*імя*) вялікага рускага пісьменніка М. Горкага. 7) Адылася таварыская сустрэча па футболе (*кіяўляне*) з (*мінчане*).

8) Весела і радасна жывецца (*дзеці*) у Савецкім Саюзе. 9) Дзікая качка асцярожна вывела з чароту сваіх (*качаняты*).

§ 48. Утварэнне назоўнікаў.

Назоўнікі ўтвараюцца рознымі спосабамі:

1. Пры дапамозе суфіксаў. Гэта самы пашыраны спосаб утварэння назоўнікаў, напрыклад: *камень — каменшчык, брыгада — брыгадзір, грузіць — грузчык, касіць — касец, новы — навіна, сыры — сырасць*.

2. Пры дапамозе суфіксаў і прыставак адначасова, напрыклад: *піла — напільнік, печ — запечак — прыпечак*.

3. Пры дапамозе складання асноў, напрыклад: *гадаваць жывёлу — жывёлагадоўля, чэрпаць зямлю — землечарпалка*.

Практыкаванне 173. Прачытайце і растлумачце, якім чынам утвораны выдзеленыя назоўнікі.

Сеяць — сеялка, белы — белізна, чорная зямля — чарназём, распрацоўваць торф — торфараспрацоўка, лавіць звера — звералоў, лоўкі — лоўкасьць, хуткі — хуткасьць, футбол — футбаліст, гармонь — гарманіст, вучыцца — вучань, лятаць — лётчык, чытаць — чытач, рукаў — нарукаўнік, лес — пералесак, гара — узгорак.

§ 49. Утварэнне назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў.

Пры дапамозе суфіксаў утвараюцца назоўнікі, розныя па значэнню.

1. Адны суфіксы надаюць назоўнікам сэнсавое адценне памяншальнасці, ласкальнасці, павелічальнасці, напрыклад: *ключ — ключык, воз — возік, рука — ручка — ручышча, зара — зоранька, матыль — матылёк — матылёчак, рад — радок — радочак*.

2. Другія суфіксы служаць для ўтварэння назоўнікаў, якія абазначаюць назвы людзей, напрыклад: *загадаць — загадчык, вугіль — вугальшчык, мора — марак, чыгунка — чыгуначнік, трактар — трактарыст*.

3. Трэція суфіксы дапамагаюць утвараць назоўнікі, абазначаючыя розныя назвы прадметаў, рэчаў, напрыклад: *шыць — шытак, гадзіна — гадзіннік, бяроза — бярозавік, салома — саломіна, сеяць — сеялка*.

4. Чацвёртыя дапамагаюць утвараць назоўнікі, якія абазначаюць прыметы і дзеянні, напрыклад: *чорны — чарната, прыгожы — прыгожасць, малаціць — малацьба, прасіць — просьба*.

Практыкаванне 174. Выпішыце спачатку назоўнікі са значэннем ласкальнасці, памяншальнасці і павелічальнасці, потым назоўнікі, якія абазначаюць назвы людзей, пасля — назвы прадметаў, рэчаў і нарэшце назоўнікі, якія абазначаюць прыметы і дзеянні. Падкрэсліце суфіксы.

Возік, галоўка, маладосць, крывізна, падпіска, чыстка, бэтоншчык, грузчык, каменшчык, пячнік, дворнік, чыгуначнік,

дарожанька, пеўнік, дабрата, ручышча, свежасць, шырыня, бадзёрасць, спецыяліст, каменьчык.

§ 50. Правапіс памяншальна-ласкальных суфіксаў назоўнікаў.

1. У памяншальна-ласкальных суфіксах **-еньк-, -аньк-,** а таксама пасля мяккага **н** перад суфіксам **-к-** пішацца мяккі знак, напрыклад: *цёценька, дарожанька, вішанька, песенька.*

Пасля мяккага **н** перад памяншальна-ласкальным суфіксам **-чык** мяккі знак захоўваецца, напрыклад: *каменьчык, праменьчык, карэньчык,* але *кончык, венчык.*

2. Трэба адрозніваць суфікс **-ік- (-ык-)** ад суфікса **-ак-.** Калі пры скланенні назоўнікаў галосны гук у суфіксе выпадае, то патрэбна пісаць **-ак-:** *васілёчак — васілёчка, кусочак — кусочка,* а калі не выпадае, то пішацца **-ік- (-ык-),** напрыклад: *носік — носіка, карандашык — карандашыка.*

Практыкаванне 175. Спішыце практыкаванне, падкрэсліваючы ў другім слове кожнай пары суфікс.

Зара — зоранька, дарога — дарожанька, цёця — цёценька, рэчка — рэчанька, Віця — Віценька, Каця — Каценька.

Практыкаванне 176. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце назоўнікі з суфіксамі **-еньк-, -аньк-, -к-.** Складзіце з імі сказы і запішыце іх.

Яблыня, бяроза, дарога, вішня, рэчка, Вася.

Практыкаванне 177. Ад дадзеных назоўнікаў пры дапамозе суфікса **-чык** утварыце новыя назоўнікі. Запішыце іх. Складзіце вусна сказы з гэтымі назоўнікамі.

Камень, канец, агонь, карань, прамень, рэмень, чыгун.

Практыкаванне 178. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце назоўнікі з суфіксамі **-ік (-ык)** або **-ак.** Запішыце іх.

Воз — возік, кусок — кусочак, калач, канверт, гарох, нож, унук, ключ, васілёк, званок, клубок, мяч.

Практыкаванне 179. Ад дзеясловаў утварыце назоўнікі пры дапамозе суфіксаў **-ок (-ак).**

Матаць, штурхаць, скакаць, зляпіць, віць, мазаць, гуртаваць, скруціць.

Практыкаванне 180. Ад прыведзеных назоўнікаў пры дапамозе адпаведных суфіксаў утварыце новыя назоўнікі з памяншальным значэннем.

Бот, агарод, сшытак, хлопец, квадрат, ванна, стол, апельсін, партфель, палец.

Практикаванне 181. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце назоўнікі з суфіксамі **-ок** або **-ік (-ык)** і складзіце з імі сказы. Назоўнікі можна ставіць у любым склоне.

Ліст, луг, кут, дом, ключ, нос, сад, карандаш.

§ 51. Правапіс суфіксаў **-чык, -шык у назоўніках, якія абазначаюць назвы людзей.**

У назоўніках, якія абазначаюць назвы людзей, пасля **д, т, з, с, ж** пішацца суфікс **-чык**, а пасля іншых зычных — **-шык**, напрыклад: **загадчык, газетчык, грузчык, разносчык, перабержчык, наборшчык, бетоншчык, счэпшчык.**

Мяккі знак перад суфіксам **-шык** пішацца толькі пасля **л**, напрыклад: **сільнішчык, бялішчык.**

Практикаванне 182. Спішыце словы, утвараючы ад іх пры дапамозе суфіксаў **-чык, -шык** назоўнікі, якія абазначаюць назвы людзей. Суфіксы падкрэсліце.

Перавозіць, дакладваць, разведаць, аб'ездзіць, перапісаць, загазаць, бракаваць, счэп, бетон, набор, канат, водаправод, прыём, змазка, пай.

Практикаванне 183. Ад дадзеных слоў утварыце назоўнікі з суфіксамі **-чык** або **-шык**.

Бяліць — **бялішчык**, аўтамат — **аўтаматчык**, падаваць, каціць, карабель, піла, падпіска, атынкаваць, бурыць, паднос, набіраць.

Практикаванне 184. Спішыце і замест кропак дапішыце суфіксы **-чык** або **-шык**.

Рэз..., воз..., куляміт..., звар..., даклад..., пераказ..., перанос..., бакен..., сільні..., барабан..., піль..., кладаў..., вярбоў..., спляў...

Практикаванне 185. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя суфіксы

1) Дробна стукалі барабан...і, трубілі сільні...і, крычалі звонявыя. (А. Г.) 2) Сняжынкі жывыя гуляюць, сад... і двор... засцілаюць бялюткім, чыстым палаценцам. (К-с.) 3) У лесе кожная мясцінка — луж..., палян...а, баравін...а — асобны твар і выраз мае. (К-с.) 4) Акунь... спрытна страпануўся, мян...завала ўзварухнуўся, яшчэ мян... ды пара плотак, — ну вось табе і заробатак. (К-с.) 5) Агень... дзеці раскладалі, паленцы, трэсачкі збіралі. (К-с.) 6) Ходзіць сіл..., а за ім кап... — здабываюць калач. (Трактар і плуг на ворыве.) 7) На левым беразе ў шнуроч... зялёных дрэў пралёг радоч... . (К-с.) 8) Дзесяці далёка спявае, адлятаючы, званоч... падарожнай тройкі. (М. Г.) 9) Раслі ў лесе ел...і, зялёныя, купчастыя. На ел...ах

ігол...і драбнюткія і частыя. (*Астр.*) 10) Ад сажалак павяваў вільготны свежы ветр... . (*Чарн.*) 11) Месяч... заліваў матавым святлом бяскрайнюю прастору поля. (*Шам.*) 12) На сходзе гаварыў адзін з набор...аў друкарні. (*Бяд.*) 13) Ноч зямельку агарнула, лісц... дрэмле, спіць трава. (*К-с.*) 14) Пасыпаліся дробныя камень...і, жарства, і ўсё сціхла.

Практыкаванне 186. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары

В...сна тут гаспадарыла на поўную сілу. Маленькія прыгажуні-елкі, быццам дзяўчаткі ў пышных з...лёных сукенках, пасталі ў кружок абапал тоненькай кволай бяро...кі, а навокал бяро...кі ўсё было сінім ад пралесак. З...мля зел...нела, здавалася, увачавідкі. Тут амаль не а...чуваўся вец...р, толькі кругом шумела н...сціхана пушча, а над палянкай, быццам званочкі, звінелі жа...ранкі.

Ля мяккіх купін між леташняга папаратніку, як каціныя лапкі, тарчалі новыя квола-ж...ўтаватыя сц...блінкі. З кожнай гадзінай гэтыя лапкі становіліся нібы ш...рэй і ш...рэй, а загнутыя іх кіпцікі выпростваліся. (*Вад.*)

§ 52. Правапіс часціц **не (ня)**, **ні** з назоўнікамі.

Часціца **не (ня)** з назоўнікамі пішацца разам у наступных выпадках:

1. Калі назоўнік без **не (ня)** не ўжываецца, напрыклад: **незабудка, нянавісць, недахоп, непагадзь.**

2. Калі назоўнік з часціцай **не (ня)** утварае новае слова, якое можа быць заменена другім словам, блізкім па значэнню, але без часціцы **не (ня)**, напрыклад: **няшчасце — бяда, непрыцель — вораг, няпраўда — хлусня.**

Часціца **не** з назоўнікам пішацца раздзельна, калі яна служыць для адмаўлення таго, што абазначае назоўнік. У гэтым выпадку ў сказе ёсць або падразумяваецца проціпастаўленне, напрыклад: **1. Гэта быў не прыцель, а толькі знаёмы. 2. Не пагода затрымала мяне ў дарозе, а хвароба. 3. Гультай нам не таварыш.**

Ні з назоўнікамі заўсёды пішацца асобна, напрыклад: **Ты не сустрэнеш ні гора, ні крыўды, долі не ўбачыш ліхой. (Іс.)**

Практыкаванне 187. Спішыце, замяняючы дадзеныя назоўнікі іншымі назоўнікамі, блізкімі па значэнню, але без **не**.

У з о р. **Няшчасце — бяда.**

Няпраўда, няўстойлівасць, нездароўе, неабходнасць, нянавісць, негаварлівасць, непахіснасць, небыліца, непагода, непрыцель, недаверлівасць, ненатуральнасць.

С л о в ы д л я д а в е д а к: **штучнасць, хлусня, падазронасць, хісткасць, хвароба, маўклівасць, вораг, дождж, выдумка, стойкасць, патрэбнасць, варожасць.**

Практыкаванне 188. Ад дадзеных назоўнікаў пры дапамозе часціцы **не (ня)** утварыце новыя назоўнікі з супрацьлеглым значэннем.

У з о р. *Пагода — непагода.*

Удача, праўда, прыяцель, воля, пагода, веданне, разуменне, давер'е, акуратнасць, гаварлівасць, удзячнасць, ветлівасць, пісьменнасць, шчасце, здароўе, рухомасць, сур'ёзнасць, працаздольнасць, асцярожнасць, арганізаванасць, вопытнасць.

Практыкаванне 189. Складзіце дванаццаць сказаў, ужываючы наступныя словы:

няўдача, не ўдача; няпраўда, не праўда; нездароўе, не здароўе; непагода, не пагода; непрыяцель, не прыяцель; няшчасце, не шчасце.

Практыкаванне 190. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Дзе патрэбна, замяніце *е* на *я*.

1) За ўраджай ідзі ў паход — забудзеш слова (*не*) дарод!
2) Саюза дружбы не расколюць (*ні*) люты вораг, (*ні*) бяда. (*Марш.*) 3) Адзін у полі (*не*) воін. (*Прк.*) 4) Народ беларускі, ты ўзняўся героем, даволі набыўся ў (*не*) долі, бядзе. (*Бр.*) 5) То (*не*) шум баравы калыша прасторам і (*не*) кліч баявы заклікае к зорам, — гэта наша жыццё пяе гімн шчаслівы пра ўсё наша быццё, нашых родных ніваў. (*Куп.*) 6) З крыллямі, а (*не*) птушка, з сярпом, а (*не*) жняя, з коламі, а (*не*) воз. (*Жнярка.*) 7) Вучэнне — святло, а (*не*) вучэнне — цьма. (*Прк.*) 8) (*Не*) праўдай увесць свет пройдзеш, ды назад не вернешся. (*Прк.*) 9) (*Не*) дрэва, а з лісточкамі, (*не*) кашуля, а сшыта, (*не*) чалавек, а расказвае. (*Кніга.*) 10) Успамінаецца Ваську (*не*) жыццё, а (*не*) разуменне нейкае. (*Лыньк.*) 11) Брацкія адносіны паміж народамі СССР сталі крыніцай (*не*) пераможнасці Савецкай краіны.

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 191. Спішыце верш. Вусна вызначце склон, лік і род выдзеленых назоўнікаў.

ЛЕНІНСКАМУ КАМСАМОЛУ.

Вас Ленін вялікі
Да працы заклікаў
І даў завет:
Змагацца за волю,
За новую долю,
За новы наш свет.
Ён даў вашай сіле
Арліныя крыллі,
Адвагу вам даў,

Агонь негасімы,
І сэрца заклікаў,
І шлях паказаў.
Праз нетры і горы,
Праз пушчы і моры
У снежную муць
Арлы-камсамольцы
Сцягі перамогі нясуць.
(Я. Колас.)

Практыкаванне 192. Спішыце і растлумачце правапіс склонавых канчаткаў выдзеленых назоўнікаў.

ЗА МІР ВА ЎСІМ СВЕЦЕ.

На майскім свяце у Маскве
Як быццам мора пеніцца.
Праходзяць з песняй па Маскве
Дружыны юных ленінцаў.
Вось рускіх школьнікаў атрад
З гасцямі беларусамі.
Сцягі, як золата, гараць
Над галавамі русымі.
Ідуць яны за радам рад, —
Дзяцінства іх шчаслівае,
Іх стрэнуць хутка ў лагерах
Лясы, бары шумлівыя.
Сябрам усёй зямлі — салют!
Хай будзе мір на свеце.
Няхай шчаслівымі растуць
Бацькам на змену дзеці.

(С. Маршак.)

Практыкаванне 193. Спішыце сказы, дапісваючы канчаткі назоўнікаў.

Гудзе і звяніць пасека. Колькі тут рух..., колькі гамонк... ў гэты цёплы сонечны дзень! Міхалка важна пахаджвае па садз... між казачнага пчалінага гарадк... з рознакаляровымі домік..., чутка прыслухоўваецца да пчалінай і птушынай музык..., з цікавасц... да ўсяго прыглядаецца. Сёння ён тут — поўны гаспадар! Дзед яшчэ з усход... сонц... паехаў у раённы пасёлак па новыя вул... . А яго пакінуў сваім намеснік... . Міхалк... гэта, вядома, немалы гонар. І яму нават карціць пахваліцца каму сваёй радасц... . Але нікога блізка няма: хлопцы, яго равеснікі, пайшлі ў пол... палюць лён, а вартаўнік пасекі і сад... дзядзька Тамаш прыходзіць сюды яшчэ толькі на начную варт... . А які гэта сад! Цэлы гай, раскінуты на водшыб... ад калгас... на сонечным схіл... касагор..., што збягае да зялёнага луг... .

(А. Якімовіч.)

Практыкаванне 194. Спішыце тэкст; словы, што ў дужках, пастаўце ў патрэбным склоне і ліку. Дужкі апусціце.

Ціха і спакойна бывае ў (лес) ў (кастрычнік). У сухім сасновым (бор) сінеюць верасы. Толькі над імі і можна яшчэ цяпер убачыць руплівую (пчала). На кветках (верас) яна за-

канчвае свае апошнія нарыхтоўкі ў гэтым (год). Пад цёмнымі (елка) чырванеюць на зялёным (мох) брусніцы. На (балота) спеюць журавіны. Імі пачынаюць карміцца цецерукі. Глушцы трымаюцца ў гэты час на (асіна). Яны дзяруць асінавы ліст, пераходзячы з лёгкага летняга (корм) на зімовы. Летам глушцы любяць змешаны лес з (паляна), з (мох) і (ягада), бо ягады з'яўляюцца ў летнія месяцы іх асноўным (корм). Вавёрка карміцца ў (кастрычнік) (насенне) яловых (шышка). Яна робіць сабе на (зіма) запасы з (арэх) і (жолуд); складаючы іх у дупло ці пад карэннямі старых (дрэва). Сушыць яна таксама на (зіма) і грыбы, наколваючы іх на вострыя (сучок) і (галінка).

Практыкаванне 195. Спішыце сказы, устаўляючы патрэбныя літары і дапісваючы канчаткі. Выдзеленыя словы падзяліце на граматычныя часткі.

1) За...ц-русак жыў зімою каля вёск... Калі прыйшла ноч, ён падняў адно ...уха, паслухаў; пасля падняў другое, павадзіў вус..., панюхаў і сеў на заднія лапы. (Л. Т.) 2) Радасць хлопцаў была б...змерная. З якім замілаванн... яны аглядалі сваё пам...шканн..., затыкалі кожную шчылін..., абломлівалі кожную лішнюю галінку, пешыліся і знадворку, і з сярэдзіны! Гэты зроблены іх уласнымі рук... будан здаваўся ім найлепшым памяшканн... у свец... (Я. М.) 3) Чутно в...сны дыханн... ўсюды: на сініх далях, на л...сах, на дрэвах, што вартуюць шлях. (К-с.) 4) Толькі ў акн... Арцёма Коркія мігцеў агеньч...к. (С.) 5) Каб птушыныя стаі ляцелі гн...здзіцца хутчэй, шпакоўняў мы шмат збудаваці для нашых гасц... (М. Т.) 6) Па вуліц... маленькага с...лення імчалі шумлівыя ручаі. (С.) 7) У прыбярэжных кустах, у парк..., у зарасніках лазн...к... шчаб...тала птаства. (Чарн.) 8) Бол...шасць нашых птуш...к у ма... месяца... выводзіць птуш...нят.

Практыкаванне 196. Спішыце, замест кропак устаўце прапушчаныя літары, расстаўце знакі прыпынку.

1) Вец...р над дамамі сц...гамі палощча
Неўгамо...а сёння гара...ская плошча
Параскр...лі вочы зырккія вітр...ны
Прос...ць, каб наведалі людзі магазіны.
(Бр.)

2) Усё спіць р...ка узгоркі бор. (Лерм.) 3) Вуд...чкі вуды начныя шнуры венц...ры сеткі уся г...тая рыбацкая снасць пускалася ў ход. (Я. Б.) 4) Родзіць буйна наша поле сады нашы агароды гудуць гулка з добрай волі нашы фабр...кі заводы. (Куп.) 5) Курганамі славы пакрыта родная раўніна і Днепр і Маравя і Вісла і Волга-рака. (Сурк.)

ПРИМЕТНИК.

§ 53. Агульнае паняцце аб прыметніку.

Прыметнікамі называюцца словы, якія абазначаюць прымету прадметаў і адказваюць на пытанні *які? якая? якое? або чый? чыя? чыё?*, напрыклад: *новы дом, цёплая раница, глыбокае возера, братаў сшытак, сестрына кніга, калгаснае поле.*

Прыметнікі ў сказе адносяцца да назоўнікаў і дапасуюцца да іх, г.зн. ставяцца ў тым жа родзе, ліку і склоне, у якім стаяць і паясняемыя імі назоўнікі, напрыклад: *Наступіла халодная зіма.* Прыметнік *халодная* паясняе назоўнік *зіма* і дапасаваны да яго ў родзе, ліку і склоне.

Прыметнікі, дапасуючыся да назоўнікаў, змяняюцца па родах: *халодны дзень, халодная зіма, халоднае паветра*; па ліках: *халодная зіма — халодныя зімы*; па склонах: *халодная зіма, халодныя зімы* (назоўны склон), *халоднай зімы, халодных зім* (родны склон), *халоднай зіме, халодным зімам* (давальны склон) і г. д.

У множным ліку прыметнікі па родах не змяняюцца, яны маюць адну форму для ўсіх родаў, напрыклад: *глыбокія калодзежы, рэкі, азёры; глыбокіх калодзежаў, рэк, азёр* і г. д.

Практыкаванне 197. Спішыце сказы і падкрэсліце прыметнікі разам з тымі назоўнікамі, да якіх яны дапасаваны. Вызначце вусна род, лік і склон прыметнікаў.

1) Век будзе ленінскае слова, як справа ленінская, жыць. (Мал.) 2) Сталявары звыш плана далі сталі сонечнай, адмысловай для магутных турбін і станкоў, трактараў і гартоўных плугоў. (М. Т.) 3) Славім дружбу і сонца над вольнай зямлёй і стваральную, мірную працу народа. (М. Т.) 4) Сонечнае поле жыло клапатлівым веснавым днём. Яно гучала птушынымі галасамі, зелянілася ячменямі і аўсамі. (К. Ч.) 5) Паўднёвы вечер разagnaў хмары, і выглянула вясёлае, ласкавае сонца. (Шам.) 6) На заводах, на гонях шырокіх камсамольская песня гучыць. (Гам.) 7) Мяккая, утульная і лагодная сінеча-смуга тонкаю пакрываю засцілала лясы. (К-с.) 8) Бліскаюча сталёваю стужкаю ззяе Прыпяць. (К-с.) 9) У бледнай празрыстай пазалоце ззялі вершаліны стромкіх хвой і вячыхстых дрэў. (Лыньк.)

Практыкаванне 198. Да дадзеных у дужках назоўнікаў дапасуйце прыметнікі. Пры спісванні дужкі апусціце.

У зор. *Высокі дуб, высокая сасна, высокая дрэва.*

Смелы (*ўчынак, дзяўчына, раішэнне*); асенні (*дзень, парэ, падарожжа*); цікавы (*занятка, работа, практыкаванне*); чырвоны (*сцяг, хустка, палатно*); бадзёры (*спей, песня, адчуванне*);

широкі (*луг, рака, поле*); добры (*приклад, раница, уражанне*); хуткі (*цягнік, хада, пісьмо*); салодкі (*мёд, патака, маласко*); гарачы (*дзень, страва, паветра*); зімні (*вечар, дарога, паляванне*); чысты (*ручнік, сукенка, паветра*); стары (*дуб, ліпа, вядро*).

Практыкаванне 199. Выпішыце па парадку прыметнікі, якія паказваюць на колер прадмета, на матэрыял, на памер, на час і нарэшце на ўзрост. Выдзеленыя літары падкрэсліце і растлумачце іх правапіс.

Стары, чырвоны, жалезны, сягонняшні, велізарны, грандыёзны, сярэбраны, пазаўчарашні, бярозавы, цыяны, юны, зялёны, малады, шырокі, чэрвеньскі, заўтрашні, сталёвы, беленькі.

Практыкаванне 200. Вызначце, колькі тут груп блізкіх па значэнню прыметнікаў. Вусна складзіце сказы з першымі двума прыметнікамі кожнай групы.

Храбры, рашучы, смелы, адважны, бясстрашны; здаровы, моцны, магутны; родны, блізкі; цудоўны, дзівосны, чароўны, выдатны; ціхі, спакойны, мірны.

Практыкаванне 201. Падбярыце і дапасуйце да назоўнікаў па два-тры прыметнікі. Запішыце ў сшыткі.

У зор. *Маладая зялёная траўка.*

Школа, паветра, возера, мароз, вецер, неба, сасна, трактарыст, дарога, воблачка, кветка, песня, клён, рэчка, бярозка.

§ 54. Прыметнікі якасныя, адносныя і прыналежныя.

Па значэнню, а таксама па асаблівасцях змянення прыметнікі дзеляцца на тры групы: якасныя, адносныя і прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць такую прымету прадмета, якая можа быць у яго ў большай або меншай ступені, напрыклад: *прыгожы — прыгажэйшы — самы прыгожы; белы — бялейшы — найбялейшы.*

Адносныя прыметнікі абазначаюць такую прымету, якая паказвае на адносіны прадмета да матэрыялу, месца, часу і г. д., напрыклад: *фарфяровы кубак, жалезны абруч, сібірская пшаніца, малдаўскі вінаград, учарашняя гульня, заўтрашняя паездка.*

Прыналежныя прыметнікі паказваюць на прыналежнасць прадмета асобе ці жывёле, ад назвы якіх утвораны гэтыя прыметнікі. Яны адказваюць на пытанні *чый? чыя? чыё?*, напрыклад: *братаў (чый?) сшытак, сестрына (чыя?) кніга, мядзведжая (чыя?) бярога.*

Практыкаванне 202. Спішыце, замяняючы ў дадзеных словазлучэннях выдзеленыя словы прыналежнымі або адноснымі прыметнікамі. Прыналежаўшыя прыметнікі падкрэсліце.

У зор. *Хустка сястры — сестрына хустка; касцюм для работы — рабочы касцюм.*

Хата рыбака; жыхар горада; косць слана; маразы ў лютым; зала для фізкультуры; кажух брата; адпачынак пасля абеду; хустка з шэрсі; будынак інстытута; варэнне з вішні; пюрэ з бульбы; выпадак, які быў учора; стрэльба дзядзькі.

Практыкаванне 203. У тры слупкі выпішыце словазлучэнні: спачатку з якаснымі прыметнікамі, потым — з адноснымі і нарэшце — з прыналежнымі.

Смелы ўчынак, калгасны статак, добры кіраўнік, майскі вечар, сястрын карандаш, зімовы дзень, аўсяны кісель, вясёлая песня, лясны шум, сталёвае пяро, матчына кніжка, алюмініевы чайнік, абрыкосавае варэнне, сярэбраны кубак, старанны вучань, смачная ежа, беларускія спартсмены, камсамольскі сход, заўтрашні паход, воўчае лагава.

§ 55. Пераход адносных прыметнікаў у якасныя.

Адносныя прыметнікі могуць набываць значэнне якасных, напрыклад: *залаты гадзіннік, жалезная печ* (*залаты і жалезны* — прыметнікі адносныя, бо паказваюць на матэрыял, з якога зроблены прадметы) і *залаты чалавек, жалезная воля* (тут *залаты і жалезная* ўжыты ў пераносным сэнсе: *залаты чалавек* — гэта надта добры чалавек, *жалезная воля* — гэта цвёрдая воля; гэта якасныя прыметнікі).

Практыкаванне 204. Спішыце і падкрэсліце спалучэнні, у якіх адносныя прыметнікі ўжыты ў значэнні якасных.

Сталёвы прут — сталёвая воля, жалезная дысцыпліна — жалезная клямка, каменнае сэрца — каменны дом, залатая лыжка — залатая пара.

§ 56. Прыметнікі поўныя і кароткія.

Якасныя прыметнікі бываюць поўнымі і кароткімі, напрыклад: *малады, белая, зялёная* (поўныя прыметнікі), *молад, бела, зялёна* (кароткія прыметнікі).

Кароткія якасныя прыметнікі ўжываюцца радзей, чым поўныя; яны маюць форму назоўнага або вінавальнага склону адзіночнага ліку, напрыклад: *сіне мора, белу хустку, чырван месяц*.

Прыметнікі адносныя бываюць толькі поўнымі, напрыклад: *жалезны, жалезная, жалезнае; зімні, зімняя, зімняе*.

Прыналежаць прыметнікі бываюць або поўнымі (*калгасны статак, калгасная маёмасць, калгаснае поле*), або кароткімі, прычым кароткая форма ўжываецца толькі ў назоўным і вінавальным склонах (*матчына хустка, матчыну хустку*).

У сказе кароткія прыметнікі звычайна бываюць выказнікамі, напрыклад: *Дарога гладка. Дзень каротак.*

Практыкаванне 205. Ад поўных прыметнікаў утварыце кароткія прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку. Дзе патрэбна, змяніце галосную або ўстаўце яе.

Поўны, слабы, дужы, добры, вясёлы, пахучы, гладкі, нізкі, вузкі, прыгожы, кароткі, вялікі, шырокі, цудоўны.

Практыкаванне 206. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце кароткія прыметнікі і вызначце іх род і лік.

1) Пов...н хл...вец белых авец. (*Зубы.*) 2) Слаўся, в...лікая, слаўся, магутная, слаўся, с...вецкая наша зямля! 3) Л...самі ды азёрамі багаты родны край, калгаснымі прасторами, табою, ураджай. (*Астр.*) 4) Чоран вор...н, ды не птах, ш...сць ног, ды не звер. (*Жук.*) 5) Спее жыта на калгаснай ніве, пахне свежай, скошанай травой. (*Іс.*) 6) Люблю гарачу спёку лета і буру летнюю з дажджом. (*К. Б.*) 7) Высока ў небе зазвінеў ранні жаваранак. Пач...наўся новы дзень. (*Шам.*) 8) Першыя громы, сэрцу вы мілы, люб мне ваш смех паміж гор! (*К-с.*) 9) Раніца была ціхая. На траве, на пасевах ляжала густая раса. (*Шам.*) 10) Забурліла сіне мора ад віхроў. (*Куп.*) 11) Стаў чырван месяц круглаліцы. (*К-с.*) 12) Удаўся гарох тонак і высок, на лісце шырок. (*Нар. тв.*) 13) Будзем цвёрды, горды, стойкі, як Чапаеў у баі. (*Нар. тв.*) 14) Не той харош, хто тварам прыгож, а той харош, хто на справу гожа. (*Прк.*) 15) Засвяціла ясна зорка добраю навінай над Заходняй Белару...ю і над Украінай. (*Куп.*) 16) Мне мілы рэчка, лес і луг. (*Г.*)

§ 57. Ступені параўнання якасных прыметнікаў.

Якасныя прыметнікі маюць тры ступені параўнання: звычайную, вышэйшую і найвышэйшую.

Звычайная ступень паказвае якасць прадмета без параўнання яе з такою ж якасцю ў іншых прадметах, напрыклад: *добры чалавек, новы дом, хуткі поезд.*

Вышэйшая ступень паказвае, што ў адным прадмеце якасці больш, чым у другім, напрыклад:

1) *Сталь цвярдзейшая за жалеза.* 2) *Мядзведзь дужы, а леў дужэйшы.*

Найвышэйшая ступень прыметнікаў паказвае, што ў дадзеным прадмеце якасці больш, чым ва ўсіх астатніх, напрыклад: 1) *Леў найдужэйшы сярод звяроў.* 2) *Самыя лепшыя сельскагаспадарчыя машыны вырабляюцца ў Савецкім Саюзе.*

Практыкаванне 207. Спішыце тэкст, падкрэсліце якасныя прыметнікі і вусна вызначце іх ступень параўнання. Замест кропак устаўце патрэбныя літары.

1) 3 кожным днём ярчэйшым разгараліся агнём м...довыя, густыя в...расы. (М. Т.) 2) Стаяла ціхае, лагоднае надвор'е. 3) Волга даўжэй і шырэй Дняпра. 4) Быў ціхі, пагодлівы вечар. 5) Згушчалася цемра. На небе загараліся новыя зоркі. (Шам.) 6) Золата цяжэйшае за жалеза. 7) Поз...ая ноч. Пад нагамі пакрыпвае свежы марозны снег. (Я. Б.) 8) Мілая моладзь, слаўная моладзь нашай бязмежнай краіны! Горы і моры зможаш ты здолець, сэрцам расплавіць ільдзіны! (Куп.) 9) Угары было яснае вячэрняе неба, толькі на захадзе віднелася чарада ружовых хмар. (Шам.) 10) Нарач — самае в...лікае воз...ра ў Беларусі. 11) Парэчча — слаўная мясціна, куток прыгожы і в...сёлы. (К.-с.) 12) Цяпер узнімаецца с...цыялізм жывым, сапраўдным, ясным. (Маяк.) 13) Вучні рыхтаваліся да надта цікавага падаро...а.

§ 58. Утварэнне вышэйшай ступені.

Вышэйшая ступень утвараецца пераважна пры дапамозе суфіксаў **-ейш-, -эйш-, -ш-** ад асновы або кораня прыметнікаў звычайнай ступені, напрыклад: *смелы — смялейшы; моцны — мацнейшы; стары — старэйшы; шырокі — шырэйшы; малады — малодшы.*

Некаторыя прыметнікі ўтвараюць вышэйшую ступень ад іншай асновы: *вялікі — большы, дрэнны — горшы, добры — лепшы, малы — меншы.*

Вышэйшая ступень можа ўтварацца і пры дапамозе суфікса **-ей(-эй)**, напрыклад: *Той пакой светлы, а гэты святлей*, альбо пры дапамозе звычайнай ступені і слоў *больш і менш*: *больш моцны, менш спелы, больш ціхі.*

Пры ўтварэнні вышэйшай ступені можа адбывацца чаргаванне гукаў у канцы асновы, напрыклад: *дарагі — даражэйшы, даражэй; лёгкі — лягчэйшы, лягчэй.*

Практыкаванне 208. Утварыце ад дадзеных прыметнікаў прыметнікі вышэйшай ступені.

Мяккі, цвёрды, смелы, жоўты, высокі, шырокі, глыбокі, кіслы, малады, дрэнны, вузкі, малы, лёгкі, стары, салодкі.

Практыкаванне 209. Спішыце сказы. Замест кропак дапішыце прыметнікі вышэйшай ступені.

- 1) Дрэва цвёрдае, а камень
- 2) Рака Днепр шырокая, а Волга
- 3) Золата дарагое, а плаціна
- 4) Волга доўгая, а Енісей

- 5) Жалеза цяжкае, а ртуць
- 6) Волас тонкі, а павуціна
- 7) Цукар салодкі, а мёд
- 8) Кіеў — вялікі горад, а Масква
- 9) Парэчка смачная, а вінаград
- 10) Палёт птушкі хуткі, а самалёта
- 11) Васіль зрабіў добрую шпакоўню, а Кастусь

Практыкаванне 210. Утварыце ад дадзеных прыметнікаў прыметнікі вышэйшай ступені. Падкрэсліце звычайныя, якія чаргуюцца.

Дарагі — даражэйшы — даражэй, лёгка, нізка, блізка, доўгі, ёмкі, яркі, ціхі, рэдкі, малады, тугі, строгі, тонкі, звонкі.

§ 59. Утварэнне найвышэйшай ступені.

Найвышэйшая ступень утвараецца наступным чынам:

1. Ад вышэйшай ступені шляхам далучэння прыстаўкі **най-**, напрыклад: **найбольшы, найважнейшы, найвышэйшы.**

2. Ад звычайнай і вышэйшай ступені пры дапамозе слова **самы**, напрыклад: **самы моцны, самы мацнейшы; самы разумны, самы разумнейшы.**

3. Ад звычайнай ступені пры дапамозе слоў **вельмі, надта, надзвычай**, напрыклад: **надта хуткі, вельмі салодкі, надзвычай цікавы.**

4. Ад вышэйшай ступені шляхам далучэння слоў **за ўсіх**, напрыклад: **прыгажэйшы за ўсіх, смялейшы за ўсіх.**

Практыкаванне 211. Утварыце ад дадзеных прыметнікаў прыметнікі найвышэйшай ступені, ужываючы прыстаўку **най-**.

Хуткі, смачны, халодны, вузкі, строгі, цвёрды, густы, смелы, блізкі, чысты, яркі, моцны, малы, добры, вялікі, просты.

Практыкаванне 212. Утварыце найвышэйшую ступень прыметнікаў, ужываючы словы **самы (-ая, -ае), надта, вельмі, надзвычайна.**

Гарачы дзень, халодная зіма, добры адказ, глыбокае возера, хуткі бег, кароткі шлях, смелы ўчынак, старанны вучань, прыгожы спеў, кіслая ягада, палахлівая жывёла, цяжкі пераход, старое дрэва, шырокая рака, вясёлае падарожжа.

Практыкаванне 213. Спішыце і падкрэсліце прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступені. Замест кропак устаўце або дапішыце прапушчаныя літары.

1) У ніжняй частц... дэльты пратокі Волгі становяцца вузейшымі і мяльчэйшымі. 2) СССР — самая вялікая краіна ў свеце. 3) Дайце мне другую, цікавейшую кнігу. 4) Днепр ву-

зейшы і карацейшы за Волгу. 5) Медзь цвярдзей свінцу. 6) Самая высокая в...ршыня Каўказскіх гор — Эльбрус. 7) М. Горкі — выдатнейшы барац...біт за мір, за шчасце працоўных. 8) У чэрвені месяцы дні бываюць найдаўж...йшымі, а ночы найкарацейшымі. Дваццаць другога ч...рвеня — самы в...лікі дзень у годз... і самая кароткая ноч. Сонца ў гэты дзень знаходзіцца на самым вышэйшым за ўвесь год пункце. 9) Жыццё і кніга — галоўнейшыя крыніцы нашых ведаў.

Практыкаванне 214. Складзіце шэсць сказаў з прыметнікамі найвышэйшай ступені.

§ 60. Скланенне поўных прыметнікаў.

У залежнасці ад асновы прыметнікі дзеляцца на тры групы:

1. Прыметнікі, аснова якіх канчаецца на цвёрды і зацвярдзелы зычны, напрыклад: *нов-ы, нов-ая, нов-ае; свеж-ы, свеж-ая, свеж-ае.*

2. Прыметнікі, аснова якіх канчаецца на мяккі зычны, напрыклад: *зімн-і, зімн-ая, зімн-ае.*

3. Прыметнікі, аснова якіх канчаецца на **г, к, х**, напрыклад: *доўг-і, доўг-ая, доўг-ае; мякк-і, мякк-ая, мякк-ае; сух-і, сух-ая, сух-ае.*

Табліца скланення поўных прыметнікаў.

Аснова	Склон	Адзіночны лік			Множны лік
		Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род	Для ўсіх родаў
На цвёрды зычны	Н.	<i>бел-ы</i>	<i>бел-ае</i>	<i>бел-ая</i>	<i>бел-ыя</i>
	Р.	<i>бел-ага</i>	<i>бел-ага</i>	<i>бел-ай (-ае)</i>	<i>бел-ых</i>
	Д.	<i>бел-аму</i>	<i>бел-аму</i>	<i>бел-ай</i>	<i>бел-ым</i>
	В.	як Н. або Р.	як Н.	<i>бел-ую</i>	як Н. або Р.
	Т.	<i>бел-ым</i>	<i>бел-ым</i>	<i>бел-ай (-аю)</i>	<i>бел-ымі</i>
	М.	<i>(аб) бел-ым</i>	<i>(аб) бел-ым</i>	<i>(аб) бел-ай</i>	<i>(аб) бел-ых</i>
На зацвярдзелы зычны	Н.	<i>стар-ы</i>	<i>стар-ае</i>	<i>стар-ая</i>	<i>стар-ыя</i>
	Р.	<i>стар-ога</i>	<i>стар-ога</i>	<i>стар-ой (-ае)</i>	<i>стар-ых</i>
	Д.	<i>стар-ому</i>	<i>стар-ому</i>	<i>стар-ой</i>	<i>стар-ым</i>
	В.	як Н. або Р.	як Н.	<i>стар-ую</i>	як Н. або Р.
	Т.	<i>стар-ым</i>	<i>стар-ым</i>	<i>стар-ой (-аю)</i>	<i>стар-ымі</i>
	М.	<i>(аб) стар-ым</i>	<i>(аб) стар-ым</i>	<i>(аб) стар-ой</i>	<i>(аб) стар-ых</i>

На мяккі зычны	Н.	<i>сін-і</i>	<i>сін-яе</i>	<i>сін-яя</i>	<i>сін-ія</i>
	Р.	<i>сін-яга</i>	<i>сін-яга</i>	<i>сін-яй (-яе)</i>	<i>сін-іх</i>
	Д.	<i>сін-яму</i>	<i>сін-яму</i>	<i>сін-яй</i>	<i>сін-ім</i>
	В.	як Н. або Р.	як Н.	<i>сін-юю</i>	як Н. або Р.
	Т.	<i>сін-ім</i>	<i>сін-ім</i>	<i>сін-яй (-яю)</i>	<i>сін-імі</i>
	М.	(аб) <i>сін-ім</i>	(аб) <i>сін-ім</i>	(аб) <i>сін-яй</i>	(аб) <i>сін-іх</i>
На г, к, х	Н.	<i>ціх-і</i>	<i>ціх-ае</i>	<i>ціх-ая</i>	<i>ціх-ія</i>
	Р.	<i>ціх-ага</i>	<i>ціх-ага</i>	<i>ціх-ай (-ае)</i>	<i>ціх-іх</i>
	Д.	<i>ціх-аму</i>	<i>ціх-аму</i>	<i>ціх-ай</i>	<i>ціх-ім</i>
	В.	як Н. або Р.	як Н.	<i>ціх-ую</i>	як Н. або Р.
	Т.	<i>ціх-ім</i>	<i>ціх-ім</i>	<i>ціх-ай (-аю)</i>	<i>ціх-імі</i>
	М.	(аб) <i>ціх-ім</i>	(аб) <i>ціх-ім</i>	(аб) <i>ціх-ай</i>	(аб) <i>ціх-іх</i>

Практыкаванне 215. Пасклянйце наступныя прыметнікі разам з назоўнікамі.

1) Чырвоны сцяг, глыбокае возера, жоўтая кветка; 2) стары дуб, хітрая лісіца, свежае сена; 3) летні дзень, зімняе падарожжа, сіняя хустка; 4) доўгі шлях, сухое дрэва, кароткая прамова.

Практыкаванне 216. Спішыце сказы і замест кропак устаўце прапушчаныя літары. Выпішыце, паставіўшы ў пачатковай форме, спачатку прыметнікі з цвёрдай і зацвярдзелаю асновай, потым з мяккай і нарэшце з асновай на *г, к, х*. Вызначце вусна род, лік і склон прыметнікаў.

1) Да родных гнёздаў жураўлі з далёкай стараны л...цяць. (Тв.) 2) На неб... начавалі нізкія мяккія воблакі. (Шам.) 3) Праплывалі па баках зубчастыя ...ліны, купчастыя пр...дарожныя хвоі. (Лыньк.) 4) Л...цяць пералётныя птушкі блакітай асенняй парой. (Іс.) 5) Дрэмлуюць сонныя асіны над бл...скупаю ракой, хвалі коцяцца нізінай бе...канечнай чарадой. (Г.) 6) На ліпах вісіць апошняе з...латое лісц... . (Трг.) 7) Роўна шумеў у в...ршынях старых ялін і сосен вец...р. 8) В...снавымі раніцамі лес нападняўся вясёлымі звонкімі галасамі дзяцей. 9) Слухаюць вушы гул песен... юначых, і цешыцца сэрца з в...лікага свята. (Куп.) 10) Начныя цені хутка насоўваліся з бок...лесу. (Л. Т.) 11) Па неб... хмары, як палотны, п...ўночны вец...р ра...сцілае. (К-с.) 12) Чуліся г...ласы начных птушак, л...сныя шолахі. Вялі загадкавы гоман казачныя ў прадночным змроку в...лізарныя хвоі, яліны. (Лыньк.) 13) А якое чыстае і звонкае паветра ў летнюю раніцу! (К-с.) 14) Чуецца прыемны пах мядовых сацаў. (Г.)

§ 61. Пpавaпіс cклoнaвыx кaнчaткaў пoўныx пpымeтнікaў.

1. У нaзoўным cклoнe aдзінoчнaгa ліку пoўныя пpымeтнікі маюць нacтупныя кaнчaткі:

а) у мужчынскім родзе з аснoвaй нa цвёpды і зaцвёpдзелы зычны — **-ы**: *нoвы, мaлaды, cвeжы, cтaры*; з аснoвaй нa м'яккі зычны і нa **г, к, х** — **-і**: *зімні, ціхі, выcокі*;

б) у жанoчым родзе з аснoвaй нa цвёpды і зaцвёpдзелы зычны і нa **г, к, х** — **-ая**: *нoвaя, cвeжaя, выcокaя*; з аснoвaй нa м'яккі зычны — **-яя**: *cіняя, лeтняя*;

в) у ніякім родзе з аснoвaй нa цвёpды і зaцвёpдзелы зычны і нa **г, к, х** пaд нaціcкaм — **-oe**, нe пaд нaціcкaм — **-ae**; з аснoвaй нa м'яккі зычны — **-яe**: *гapaдcкoe, cтapoe, мaлaдoe, cухoe, чыcтae, жытняe*.

2. У родным cклoнe aдзінoчнaгa ліку пpымeтнікі мужчынcкaгa і ніякaгa роду з аснoвaй нa цвёpды і зaцвёpдзелы зычны і нa **г, к, х** пaд нaціcкaм маюць кaнчaтaк **-oгa**, нe пaд нaціcкaм — **-aгa**, з аснoвaй нa м'яккі зычны — **-ягa**: *мaлoгa, cтapбa, выcoкaгa, cінягa, вясeннягa*.

У родным, дaвaльным, твopным і мecным cклoнax aдзінoчнaгa ліку пoўныя пpымeтнікі жанoчaгa роду з аснoвaй нa цвёpды і зaцвёpдзелы зычны і нa **г, к, х** пaд нaціcкaм маюць кaнчaтaк **-oй**, нe пaд нaціcкaм — **-ай**, з аснoвaй нa м'яккі зычны — **-яй**: *мaлaдoй бязoзы, мaлaдoй бязoзe, мaлaдoй бязoзaй, aб мaлaдoй бязoзe; чыcтaй вaды, чыcтaй вaдзe, чыcтaй вaдoй, у чыcтaй вaдзe; зімняй дapогі, зімняй дapoзe, зімняй дapoгaй, нa зімняй дapoзe*.

Зaўвaгa. Пpымeтнікі жанoчaгa роду aдзінoчнaгa ліку ў родным cклoнe зaмecт кaнчaткaў **-oй, -ай, -яй** мoгуць мeць кaнчaткі **-oe, -ae, -яe**, a ў твopным cклoнe — **-oю, -aю, -яю**: *мaлaдoй (-oe) paбінy, мaлaдoй (-oю) paбінaю; вясeлaй (-ae) пecні, вясeлaй (-aю) пecняю; cіняй (-яe) хyсткі, cіняй (-яю) хyсткaю*.

3. У вiнaвaльным cклoнe aдзінoчнaгa ліку пpымeтнікі жанoчaгa роду з аснoвaй нa цвёpды і зaцвёpдзелы зычны і нa **г, к, х** маюць кaнчaтaк **-ую**, з аснoвaй нa м'яккі зычны — **-юю**: *зялёную кaлінy, cтapую ліпу, глыбoкую paкy, paннюю вяснy, cінюю хyсткy*.

4. У нaзoўным cклoнe мнoжнaгa ліку пoўныя пpымeтнікі ўcіx poдaў маюць кaнчaткі **-ыя, -ія**: *нoвыя шывіткі, мaлaдыя дpэвы, дapaгiя cябpы, лeтнія дні*.

Пpактыкaвaннe 217. Спішыце cкaзы, дaпiсaвoчы ў пpымeтнікax пpaпyшчaныя кaнчaткі,

1) Яcн... нeбa, paнішн... cвeжacць, paсa, вeтpык і cпeвы птyшaк нaпaўнялі cэpцa Лiзы дзiячa... вясeлacцю. (П-н.) 2) Пa тpaвax coчн... у лясн... пpыcaдax пacеццa cтaтaк poсл..., мaлaд... (Кyп.) 3) У cтэп шыpoк... мaшыны гyлк... пaйшлі. (Вaд.) 4) Шыpылacя cвeтл... пaлaca нa ўcхoдзe. (Шaм.) 5) Пaвeтpa

чыст... і празрыст..., птушкі балбатліва гамоняць. (Трг.) 6) Зямля пад нагамі была вільготн... і мякк... . Ноч была бязросн..., ціх... і таксама нейкая мякк..., як зямля. (Шам.) 7) Пакрыліся смугой серабрыст... лясы, пагоркі, луг за ракой. (Лерм.) 8) На схіленай вершаліне хвоі красавалася старадаўн... буслава гняздо. (К-с.) 9) У светл... крыніцы вадзіца-жывіца. (Бр.) 10) Дыванамі сцелюцца пад ногі шырок... калгасн... палі. (Іс.) 11) 3-за ракі плыло цёпл... духмян... паветра. (Шам.)

Практыкаванне 218. Пастаўце спалучэнні прыметнікаў з назоўнікамі ў множным ліку. Канчаткі прыметнікаў падкрэсліце.

Зімяня ноч — **зімнія ночы**, цікавае апавяданне, бадзёрая песня, чыстая вада, летняе падарожжа, смелы ўчынак, правільны адказ, чэрвеньская ноч, глыбокае возера, высокае дрэва, сіняе мора, велізарнае збудаванне, мінеральная вада.

Практыкаванне 219. Спішыце, ставячы дадзеныя прыметнікі з назоўнікамі ў родным склоне адзіночнага ліку. Канчаткі прыметнікаў падкрэсліце.

Цёплы дзень — **цёплага дня**, **цёплая хустка** — **цёплай хусткі**, малады дуб, сіняя папера, пахучае мыла, зімні дзень, зімняе паветра, цёплае малако, высокі дуб, пахучая кветка, пахучы мёд, высокае дрэва, высокая гара, цвёрды крок, сухі клён, зялёная кветка, велізарная пабудова, белы снег, смачны пірог, маладая рабіна, ранняя вясна, правільнае рашэнне.

Практыкаванне 220. Пры спісванні дадзеныя спалучэнні пастаўце ў творным склоне адзіночнага ліку. Канчаткі прыметнікаў падкрэсліце.

Сіняя кветка — **сіняй кветкай**, шырокая рака, пахучая трава, летняя раніца, гарачая вада, ранняя вясна, высокая ліпа, светлая вада, зімяня сцюжа, зялёная фарба, шаўковая хустка, асенняя ноч, пеўчая птушка, маладая ліпа, старая бяроза, братняя рука, цікавая задача, роўная дарога.

Практыкаванне 221. Спішыце, замяняючы прыметнікі іншымі, супрацьлеглымі па энсусу. Канчаткі прыметнікаў падкрэсліце.

Нізкае дрэва — **высокае дрэва**, малады клён, цёплае паветра, востры нож, халодны дзень, старое дрэва, хуткі рух.

Практыкаванне 222. Прыметнікі, якія стаяць у дужках, дапасуйце да назоўнікаў. Дужкі апусціце, канчаткі прыметнікаў падкрэсліце.

(**Вясёлая, радасная**) песняй, (**прыгожая вясенняя**) раніцай, (**хуткае правільнае**) рашэннем, (**густая зялёная**) травы, (**той-сты стары**) дуба, (**свежая смачная**) стравай, (**летняе цёплае**) сонцу, (**хуткае бурлівае**) цячэннем, (**стары развесісты**) дрэвы.

Практыкаванне 223. Устаўце замест кропак неабходныя па сэнсу прыметнікі.

- Акула — ... марская рыба.
Мякіш — ... частка печанага хлеба.
Залп — ... стрэл з некалькіх гармат, вінтовак.
Кепка — ... галаўны ўбор з казырком.
Заліў — ... прастора, якая ўдаецца ў сушу.
Кватэра — ... жылое памяшканне.
Брусок — ... камень для шліфоўкі і точкі.
Лялька — ... цацка ў выглядзе фігуркі чалавека.
Школа — ... ўстанова.

Словы для даведак: *драпежны, мяккі, адначасовы, мужчынскі, спецыяльны, водны, асобны, дзіцячы, навучальны.*

Практыкаванне 224. Спішыце сказы. Прыметнікі, што ў дужках, дапасуйце да назоўнікаў. Дужкі апусціце.

1) (Ранішні) сонца толькі-толькі набірала сілы. (Лыньк.)
2) Сонца стаяла нізка над (далёкі) лесам. (Чарн.) 3) Прыбеглі зайцы (шэры), вавёрачкі (гуллівы), бабры, лісіцы, вожыкі, казулі (палахлівы). (М. Т.) 4) (Зялёны) жыта схіляецца коласам к коласу. 5) Люблю лугі (квяцісты), люблю (шумлівы) гай. (Г.) 6) Ідзе вясна ў (шумлівы) водах, у (звонкі) срэбры ручаёў. (К-с.) 7) Гасне (вячэрні) зара. У (пярэсты) і (стройны) бярэзніку перастаюць шавяліцца (маленькі, свежы) лісточкі. (Я. Б.) 8) Люблю я зімы з маразамі, завеі (белы) ў палях. (К-с.) 9) Шумяць патокі (малады) разлівам (звонкі, веснавы). (К-с.) 10) (Спакойны) мора ціха плёскала на берагі (лянівая белапенная) хваляй. Спакой і (восенскі) яснасць былі ў прыродзе. (С.) 11) (Маленькі) вогнішча дагасала. На ім трапяталі (палахлівы начны) матылі, (зялёны) іскры светлякоў праносіліся ў цемры. (С.) 12) Стол уставілі ядой, мёдам (свежы і густы). (Бр.)

Практыкаванне 225. Спішыце сказы. Дапішыце канчаткі прыметнікаў. Вызначце вусна род, лік і склон прыметнікаў.

1) Патрывожаная лугав... мята разлівала навокал востр... пах. Пад абрывіст... берагам несупынна гнаў Нёман празрыст... хвалі, нібы жыв... срэбра. (К-с.) 2) Люблю я лесу шум вясенн... і першы ранн... птушак спёў. (Г.) 3) Пакляўся Багдан пры народзе на вернасць дзяржаўн... Маскве. (П. В.) 4) Звонк... ранішн... вуліцамі ішлі на работу дзённ... змены. На далёк... краявідзе ўставала сонца. (С.) 5) Пад нагамі паскрыпвае свеж... марозн... снег. (Я. Б.) 6) Спакойн... хвалі ляніва ўспаўзалі на пяско і адыходзілі назад, пакідаючы белую стужку лёгк... пены. Свеж... вецер зрэдку павяваў з марск... начн... далі. (С.) 7) Шэр... лісце серабрыст... хвалямі калыхалася скрозь. (С.) 8) А пша-

ніца, якая пшаніца навокал! Густ..., чыст..., высок... . (Я. Б.) 9) Гарач..., як сонца, крылат..., як вецер, наш сцяг пурпуров..., адзін... на свеце. (Гл.) 10) У мокр... халодн... восень лісця... дрэвы чарнеюць. 11) Высока роўн... шнурамі злятаўся вырай жураўлін... . (К-с.) 12) Неба было шэр..., халодн..., нібы ў позн... дажджлів... восень. (Лыньк.)

§ 62. Прыналежаць прыметнікі на **-оў (-аў)**, **-ёў (-еў)**, **-ін (-ын)** і іх скланенне.

Прыналежаць прыметнікі, якія канчаюцца на **-оў (-аў)**, **-ёў (-еў)**, **-ін (-ын)**, абазначаюць прыналежнасць чалавеку ці жывёле, напрыклад: **бацькаў партфель** (партфель бацькі), **сястрын веласіпед** (веласіпед сястры), **ластаўчын шчэбет** (шчэбет ластаўкі).

Прыналежаць прыметнікі з суфіксам **-ін (-ын)** утвараюцца ад назоўнікаў жаночага роду на **-а (-я)**, напрыклад: **сястра — сястрын, бабуля — бабулін**.

Прыналежаць прыметнікі з суфіксамі **-оў (-аў)**, **-ёў (-еў)** утвараюцца толькі ад назоўнікаў мужчынскага роду, напрыклад: **шавец — шайцоў, дзядзька — дзядзькаў, Вася — Васеў**.

Прыналежаць прыметнікі з суфіксамі **-оў (-аў)**, **-ёў (-еў)**, **-ін (-ын)** ва ўсіх склонах, за выключэннем назоўнага і вінавальнага (калі ён падобен да назоўнага), маюць канчаткі поўных прыметнікаў, напрыклад: **бацькавага, бацькаваму, бацькавымі** і г. д.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род	Для ўсіх родаў
Н. Р. Д. В. Т. М.	дзядзькаў дзядзькав-а дзядзькав-ага дзядзькав-аму як Н. або Р.; як Н. дзядзькав-ым (аб) дзядзькав-ым		дзядзькав-а дзядзькав-ай(-ае) дзядзькав-ай дзядзькав-у дзядзькав-ай (-аю) (аб) дзядзькав-ай	дзядзькав-ы дзядзькав-ых дзядзькав-ым як Н. або Р. дзядзькав-ымі аб дзядзькав-ых
Н. Р. Д. В. Т. М.	сястрын сестрын-о сестрын-ога сестрын-ому як Н. або Р.; як Н. сестрын-ым (аб) сестрын-ым		сестрын-а сестрын-ой(-ое) сестрын-ой сестрын-у сестрын-ой(-ою) (аб) сестрын-ой	сестрын-ы сестрын-ых сестрын-ым як Н. або Р. сестрын-ымі аб сестрын-ых

Прозвішчы на *-оў (-аў)*, *-ёў (-еў)*, *-ін (-ын)* змяняюць свае канчаткі ва ўсіх склонах, за выключэннем творнага, як назоўнікі другога скланення, напрыклад: *студэнта Барысава, Барысаву, Барысавым, аб Барысаве*.

У творным склоне адзіночнага ліку прозвішчы маюць канчаток *-ым* (вучнем *Пушчыным, трактарыстам Літучевым, аграномам Батурыным*).

Заўвага. У замежных прозвішчах у творным склоне адзіночнага ліку пішацца канчаток *-ам*, напрыклад: *Дарвінам, Чаплінам*.

У назвах населеных пунктаў на *-аў (-оў)*, *-ёў (-еў)*, *-ін (-ын)*, *-іна (-ына)*, *-ава (-ова)*, *-ева (-ёва)* у творным склоне адзіночнага ліку пішацца канчаток *-ам (-ом)*, напрыклад: *горад Калінін — Калінінам, Барысаў — Барысавым, Сормава — Сормавам, Барадзіно — Барадзіном*.

Практыкаванне 226. Наступныя пары слоў праскланяйце ў адзіночным ліку:

таварыш Кіраў, горад Кіраў; Сцяпан Разін, горад Разін; паэт Пушкін, горад Пушкін; студэнт Кобрын, горад Кобрын.

Практыкаванне 227. Пры спісванні замяніце назоўнікі роднага склону прыналежнымі прыметнікамі.

Карандаш брата — братаў карандаш, хустка сястры, кніга Мішы, партфель цёці, мяч Колі, ружжо бацькі, паліто дзеда, градка Соні, сшытак Тані, сястра Васіля.

§ 63. Пераход прыметнікаў у назоўнікі.

Прыметнікі могуць набываць значэнне назоўнікаў.

Прыметнікі становяцца назоўнікамі тады, калі яны ўжываюцца ў сказе без назоўніка і абазначаюць прадметы, г. зн. людзей, рэчы і г. д. Напрыклад:

1. *Стары зайшоў у пакой.* Хто зайшоў? — *Стары*.
У гэтым сказе слова *стары* з'яўляецца назоўнікам.

2. *Стары чалавек зайшоў у пакой.* Які чалавек? — *Стары*.
У гэтым сказе слова *стары* з'яўляецца прыметнікам.

Некаторыя прыметнікі канчаткова перайшлі ў назоўнікі. Такія прыметнікі не абазначаюць прымет прадмета, а толькі прадметы, не змяняюцца ў родзе, не дапасуюцца да назоўнікаў, але маюць склонавыя канчаткі прыметнікаў, напрыклад: *ляснічы, ляснічага, ляснічаму* і г. д.; *паляўнічы, паляўнічага, паляўнічаму* і г. д.

Ёсць прыметнікі, якія могуць ужывацца як у значэнні назоўніка, так і ў значэнні прыметніка, напрыклад: 1) *Сталовая была недалёка ад школы.* (Слова *сталовая* — назоўнік.) 2) *Сталовая пасуда была чыста вымыта.* (Слова *сталовая* — прыметнік.)

Практыкаванне 228. Выпішыце спачатку тыя словы, якія ўжываюцца як назоўнікі і прыметнікі, потым тыя, якія ўжываюцца толькі ў якасці назоўнікаў.

Вучоны, булачная, маставая, рабочы, дзяжурны, лёгкія, хворы, прэдняя, гаручае, набярэжная, насякомае, знаёмы, верхавы, уборачная, марожанае, ляснічы, паляўнічы.

Практыкаванне 229. Складзіце (вусна) сказы, каб дадзеныя словы ўжываліся ў іх як назоўнікі. Можна ставіць словы ў розных склонах.

Рулявы, дзяжурны, вжаты, вучоны, пасыльны, вартавы, знаёмы, смелы, веставы, ваенны.

Практыкаванне 230. Дадзеныя назоўнікі пастаўце ў множным ліку. Практыкаванне спішыце.

Набярэжная, прэдняя, маставая, насякомае, стары, верхавы, знаёмы, гасціная, булачная, вагонаважатая, дзяжурны.

§ 64. Утварэнне прыметнікаў.

Прыметнікі, як і назоўнікі, утвараюцца рознымі спосабамі. Часцей за ўсё прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў, напрыклад: *беларус — беларускі, серабро — серабрысты, зіма — зімні*.

Некаторыя прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў і прыставак адначасова, напрыклад: *без страху — бястрашны, пад вадой — падводны*.

Толькі пры дапамозе прыставак прыметнікі ўтвараюцца радзей, напрыклад: *без вусоў — бязвусы*.

Прыметнікі ўтвараюцца і пры дапамозе складання асноў, напрыклад: *чорныя бровы — чарнабровы, высокая якасць — высякая якасны*.

Практыкаванне 231. Спішыце. падкрэсліце прыметнікі і адкажыце, якімі спосабамі яны ўтвораны.

Крухмал — крухмальны, інкубатар — інкубатарны, каваль — кавальскі, сталяр — сталярны, друкар — друкарскі, пад'ём — пад'ёмны, сельская гаспадарка — сельскагаспадарчы, гаварыць — гаварлівы, сон — сонны, глыбокая вада — глыбакаводны, пад вадой — падводны, за ракою — зарэчны, пры горадзе — прыгарадны, за морам — заморскі, церабіць лён — ільноцерабільны, чэрпаць зямлю — землечарпальны, пад зямлёю — падземны, будаваць машыны — машынабудаўнічы.

§ 65. Суфікси, якія ўтвараюць прыметнікі
ад прыметнікаў.

Пры дапамозе суфіксаў **-ават-, -яват-, -еньк-, -эньк-, -аньк-** ад прыметнікаў утвараюцца прыметнікі.

Суфіксы **-ават-, -яват-** надаюць значэнне непаўнаты якасці, напрыклад: *зялёны — зеленаваты* (не зусім зялёны), *сіні — сіняваты* (не зусім сіні).

Суфікс **-яват-** пішацца пасля мяккіх зычных (*сіняваты*), а пасля астатніх зычных пішацца **-ават-** (*рыжаваты, чырванаваты*).

Суфіксы **-еньк-, -эньк-, -аньк-** надаюць ласкальнае значэнне, напрыклад: *малады — маладзенькі, дарагі — даражэнькі, прыгожы — прыгожанькі*.

У суфіксах **-еньк-, -эньк-, -аньк-** пасля **н** заўсёды пішацца мяккі знак, напрыклад: *гладзенькі, добранькі*.

Суфікс **-еньк-** пішацца пасля мяккіх зычных, цвёрдых і **г, к, х**: *зялёненькі, лёгенькі*; пасля зацвярдзелых зычных пад націскам пішацца суфікс **-эньк-**, а не пад націскам — **-аньк-**: *старэнькі, добранькі*.

Практыкаванне 232. Ад дадзеных прыметнікаў утварыце прыметнікі з суфіксамі **-ават-, -яват-**.

Жоўты, сіні, рыжы, шэры, стары, тонкі, вузкі, нізкі, малы.

Практыкаванне 233. Ад дадзеных прыметнікаў утварыце прыметнікі з суфіксамі **-еньк-, -эньк-, -аньк-**.

Ціхі, свежы, шэры, зялёны, малады, стары, белы, востры, вузкі, чырвоны, круглы, добры, смачны, дарагі, лёгкі, стройны.

Практыкаванне 234. Спішыце сказы. Замест кропак устаўце суфіксы **-ават-, -яват-, -еньк-, -эньк-** або **-аньк-**. Вусна адкажыце, якое значэнне яны надаюць прыметнікам.

1) Бел...ія курачкі з падпечку глядзяць. (*Зубы.*) 2) У мал...ім гаршчочку кашка смачная. (*Арэх.*) 3) Дымок танюцькі, бел...ы павіваецца над хатай. (*К-с.*) 4) Светлыя кропелькі расы калыхаліся на маладз...іх, яшчэ зусім кволых каласках. (*Як.*) 5) А ветрык лёг...і, паўднёвы зусім прыціхне ўскрай лясоў. (*К-с.*) 6) Чырвон...і коцік па дрэве бяжыць. (*Агонь.*) 7) З-пад яловага кусточка вылез бел...і грыбок. (*Т.*) 8) Увесь бераг уяўляў сабою сін...ую сцяну сасновага бору. 9) Многа слаўн...іх куточкаў ёсць у нашым краі. (*К-с.*) 10) Доўга працавалі ластаўкі, і вылепілі яны харош...ае кругл...ае гняздзечка. (*К-с.*)

**§ 66. Суфікси, якія ўтвараюць прыметнікі
ад іншых часцін мовы.**

Суфіксы **-ск-, -к-, -н-, -енн- (-энн-), -іст- (-ыст-), -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -лів-, -чыв-** служаць для ўтварэння прыметнікаў ад іншых часцін мовы, напрыклад: *горад — горадскі, вязнуць — вязкі, кніга — кніжны, форма — формены, страх — страшэнны, хваля — хвалісты, плячо — плячысты, пахнуць — пахучы, вісець — вісячы, маўчаць — маўклівы, ужывацца — ужывучывы.*

Практыкаванне 235. Ад дадзеных слоў утварыце прыметнікі пры дапамозе суфіксаў **-ск-, -к-, -н-, -енн- (-энн-), -іст- (-ыст-), -лів-, -уч- (-юч-).**

Ленінград, завод, горад; ламаць, гнуць; народ, школа, культура, спрыт; форма, страх, здароўе; валакно, смала, лес; гонар, дапытання, палюхаца, гаманіць, саромецца; блішчаць, пячы.

Практыкаванне 236. Спішыце і падкрэсліце ў прыметніках суфіксы. Вусна адкажыце, ад якіх слоў утвораны прыметнікі.

Пажоўклы ліст, мёрзлая зямля, звялыя кветкі, замшэлыя балоты, сціслы адказ, абрывісты бераг, урачысты сход, валакністы лён, шчаслівае дзяцінства, марозны дзень, гаманлівы ручай, задзірлівы певень, спрытны хлопчык, культурны адпачынак.

Практыкаванне 237. Спішыце і ў выдзеленых прыметніках падкрэсліце суфіксы.

1) Вераснёвыя вятры прыносілі з сабою звон лістоў і жураўліны развіталыны крык. (М. Т.) 2) Люблю лугі квяцістыя, люблю шумлівы гай, палеткі каласістыя, — цябе, мой родны край! (Р.) 3) Астап прачнуўся ад залівістага сабачага брэху. (Лыньк.) 4) Надыходзіў час веснавога бездарожжа. (К-с.) 5) Жыта шуміць ядраным коласам. (Г.) 6) Прыгожыя таксама летнія туманныя дні, хоць паляўнічыя іх і не любяць. (Трг.) 7) Блудзіць па полі парыўны і мяккі вецер. (С.) 8) Сняжынкі спадаюць на ціхі дол чысцюткай-чысцюткай беллю. (Бр.) 9) Падаюць сняжынкі, дыяменты-росы, падаюць бялюткі за маім акном. (Тр.) 10) Гэты лес кашлаты меў зелянюсенькія шаты. (К-с.) 11) А гэты ветрык дураслівы траве зялёнай чэша грывы. (К-с.) 12) Штодзень і штовечар ляцелі з усіх балконаў парашуты — малыя, маленькія, малюсенькія і малюпасенькія. (Лыньк.) 13) Каля дарогі стаяла старая дуплаватая ліпа.

§ 67. Пpавaпіс **-нн-** у пpыметніках.

1. Пpыметнікі, утвopаныя пpы дапамозе суфікса **-н-** ад назоўнікаў з асновай на **н**, пішуцца з двума **н**: *закон — законны, акно — аконны, восень — асенні*.

2. Пpыметнікі, утвopаныя ад назоўнікаў на **-мя**, пішуцца з двума **н**, напpыклад: *цемя — цемянны, імя — імянны, племя — племянны*.

3. Пpыметнікі, утвopаныя ад назоўнікаў пpы дапамозе суфікса **-енн-** (**-энн-**), пішуцца з двума **н**, напpыклад: *форма — форменны, страх — страшэнны*.

Пpактыкаванне 238. Ад дадзеных назоўнікаў утвopыце пpыметнікі пpы дапамозе суфікса **-н-**. Дадайте да пpыметнікаў падыходзячыя па сэнсу назоўнікі. Усё пpактыкаванне перапішыце, падкpэсліваючы суфіксы ў пpыметніках.

Тэлефон — тэлефонная размова, раён, чыгун, вагон, машына, барабан, сон, сцяна, дзень, мільён, радасць, туман, смак, трактар, крухмал, страх, кніга, захад, газета, дым, абед, агонь.

Пpактыкаванне 239. Ад дадзеных назоўнікаў утвopыце пpыметнікі пpы дапамозе суфіксаў **-ан-, -ян-, -ін-, -ын-**. Да пpыметнікаў дадайте падыходзячыя па сэнсу назоўнікі. Спішыце пpактыкаванне, падкpэсліваючы суфіксы.

Бавоўна — баваўняныя тканіны, вада, пчала, лён, дрэва, шкло, сокал, скура, верабей, волава, воўк, пясок, палатно, салавей, бульба, журавель.

§ 68. Пpавaпіс пpыметнікаў з суфіксамі **-ск-** і **-к-**.

1. Каб адрозніць пpыметнікі з суфіксам **-к-** (*вузкі, нізкі*) ад пpыметнікаў з суфіксам **-ск-** (*гарадскі, чэшскі*), трэба кіравацца наступным: пpыметнікі з суфіксам **-к-** з'яўляюцца якаснымі, яны маюць кароткую форму, напpыклад: *вузкі — вузак, ліпкі — ліпак, нізкі — нізак*, а пpыметнікі з суфіксам **-ск-** з'яўляюцца адноснымі і не маюць кароткай формы, напpыклад: *гарадскі, французскі*.

2. Суфікс **-к-** бывае ў якасных пpыметніках, корань якіх канчаецца на **з**, напpыклад: *вузкі, нізкі, слізкі*.

3. Суфікс **-к-** бывае ў пpыметніках, утвopаных ад назоўнікаў з асноваю на **к, ч**, пpычым гэтыя гукі змяняюцца на **ц**, напpыклад: *казак — казацкі, ткач — ткацкі*.

4. Суфікс **-к-** бывае ў пpыметніках, утвopаных ад назоўнікаў з асноваю на **ц**: *шавец — шавецкі, маладзец — маладзецкі*.

5. Злучэнне **т** з суфіксальным **с** перадаецца пpаз **ц**, напpыклад: *савет — савецкі, гігант — гіганцкі, студэнт — студэнцкі*.

6. У пpыметніках гук **д** перад суфіксальным **с** захоўваецца нязменна, напpыклад: *заводскі, грамадскі, гарадскі*.

7. Злучэнні карэнных *с, ш* з суфіксальным *с* перадаюцца праз *с*, напрыклад: *беларус* — *беларускі*, *таварыш* — *таварыскі*.

8. Зычныя *з, ж, ш, г, к, х* перад суфіксальным *с* захоўваюцца ў прыметніках, утвораных ад назоўнікаў, якія з'яўляюцца геаграфічнымі назвамі, напрыклад: *Каўказ* — *каўказскі*, *Сураж* — *суражскі*, *латыш* — *латышскі*, *Таганрог* — *таганрогскі*, *таджык* — *таджыкскі*, *казах* — *казахскі*, але *турак* — *турэцкі*.

У некаторых геаграфічных назвах гук *г* перад суфіксальным *с* можа чаргавацца з *ж*, а *х* з *ш*, напрыклад: *Волга* — *волжскі*, *чэх* — *чэшскі*.

9. Пасля *н* перад суфіксам *-ск-* мяккі знак не пішацца, напрыклад: *Разань* — *разанскі*, *Астрахань* — *астраханскі*.

У прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на *нь*, мяккі знак захоўваецца, напрыклад: *снежань* — *снежаньскі*, *ліпень* — *ліпеньскі*.

Пасля *л* перад суфіксам *-ск-* у прыметніках заўсёды пішацца мяккі знак, напрыклад: *камсамол* — *камсамольскі*, *Урал* — *Уральскі*.

Практыкаванне 240. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце адносныя прыметнікі пры дапамозе суфіксаў *-ск-* або *-к-*. Дадайце падыходзячыя па сэнсу назоўнікі. Практыкаванне спішыце.

Ліпень — *ліпеньскі дзень*, мастак, сусед, француз, інстытут, Каўказ, брат, Волга, горад, красавік, жнівень, чэх, ткач, беларус, Добруш.

Практыкаванне 241. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце прыметнікі пры дапамозе суфікса *-ск-*.

Тагіл, сяло, Сібір, Барнаул, Любань, каваль, чэрвень, снежань, Цурых, Вяліж, Казань, Цюмень, студзень, Чэрвень.

Практыкаванне 242. Замяніце ў дадзеных словазлучэннях назоўнікі роднага склону прыметнікамі.

У зор. Збор *піянераў* — *піянерскі збор*.

Будынак інстытута. Бібліятэка універсітэта. Вырабы завода. Падарожжа турыстаў. Руда Урала. Дэлегатыя Францыі. З'езд камсамола. Спартсмены Ленінграда. Уласнасць грамадства. Горы Каўказа. Цэх ткачоў. Зубры Белавежы.

Практыкаванне 243. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак прапушчаныя літары.

1) Плывуць патокі вогне...ай руды, і пахне дымам ад гара-
чай сталі. (Зар.) 2) Месяц свяціў, ліпен...ская ноч была ціхая.
(П-н.) 3) Стаяла чэрвен...ская ноч, калі ў буйной квецені красуе
зямя. (Лыньк.) 4) Сіла саве...кай навукі — у яе цеснай су-
вязі з практыкай. 5) Над снежным прасторам разгортвалася

бяздонне яснага прадвясе...яга неба. (К-с.) 6) Бягуць, калышуцца роўненькія сярэбра...ыя кругі па вадзе. (К-с.) 7) У Белаве...кай пушчы і каўка...кіх запаведніках жывуць зубры. 8) У Маскве адбылася тавары...кая сустрэча саве...кіх, францу...кіх, шве...кіх, нарве...кіх спартсменаў і спартсменаў іншых краін. 9) Нам радасна жыць і свой край будаваць для велічнай славы, для шчасця лю...кога. (Астр.)

§ 69. Правапіс складаных прыметнікаў.

1. Разам пішуцца складаныя прыметнікі, калі паміж словамі, ад якіх гэтыя прыметнікі ўтвораны, нельга паставіць злучнік *і* або *але*, напрыклад: *сельскагаспадарчы* (сельская гаспадарка), *высакаякасны* (высокая якасць), *саракапяцігадовы* (сорок пять гадоў).

2. Праз злучок пішуцца складаныя прыметнікі, якія абазначаюць спалучэнні, а таксама адценні колераў, напрыклад: *чырвона-зялёны*, *цёмна-сіні*, *светла-блакітны*, *ружавата-жоўты*.

3. Праз злучок пішуцца складаныя прыметнікі, калі паміж словамі, з якіх яны ўтвораны, можна паставіць злучнік *і* або *але*, напрыклад: *фізіка-матэматычны* (фізіка і матэматыка), *паўночна-ўсходні* (паўночны і ўсходні), *беспрацэнтна-выйгрышная пазыка* (беспрацэнтная, але выйгрышная), *горка-салёны* (горкі і салёны).

Практыкаванне 244. Выпішыце спачатку складаныя прыметнікі, якія пішуцца праз злучок, а потым складаныя прыметнікі, якія пішуцца разам; растлумачце іх правапіс.

Пладова-ягадны, аднаразовы, вузкакалейны, агульнаадукацыйны, пяцікіламетры, рэйкапракатны, паўночна-ўсходні, сярэбрыста-белы, светла-ружовы, квадратна-гнездавы, сельскагаспадарчы, руска-беларускі (слоўнік), шматразовы, залаціста-жоўты, фізіка-тэхнічны, крухмальна-патачны, вучэбна-выхаваўчы, паравозабудаўнічы, жоўта-ружовы, рабоча-сялянскі, высакакасны.

Практыкаванне 245. З дадзеных словазлучэнняў утварыце складаныя прыметнікі. З утворанымі прыметнікамі складзіце вусна сказы.

У зор. *Апрацоўваць дрэва — дрэваапрацоўчы.*

Ліць сталь, фабрычны і заводскі, агульная адукацыя, апрацоўваць дрэва, паўднёвы і заходні, чырвоны і сіні, трыццаць пяць год, гадаваць жывёлу, светлы блакіт, Далёкі Усход, рускі і французскі (слоўнік).

Практыкаванне 246. Спішыце сказы, устаўляючы ў словы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Вусна разбярыце выдзеленыя словы па складу.

1) **Шырокая і (мнага)** водная Лад...га. Стар...жытны Волхаў нясе ў яе свае быстрыя воды. (3.) 2) **(Цёмна)** сіняе неба было зусім

ч...стае. (Л.Т.) 3) За мора (сіне) хвальнае, за сто зямель і вод разліся, песня слаўная, пра пі...нерскі злёт. (Маяк.) 4) (Рыжа) белыя граб...ні ішлі яшчэ над затокай. (Вагн.) 5) Сонца стаяла нізка на (бледна) ясным небе. (Трг.) 6) Агеньчык колер свой м...няе, (чырвона) жоўты бляск прымае. (К-с.) 7) Цёмная сінь згусцілася на даляглядзе і папаўзла паволі па (празрыста) беламу полю. (К.Ч.) 8) Пад праме...ямі сонца маладая рунь і трава сталі (алюмініева) белымі. (Шам.) 9) Вялікую дапамогу калгасам у правядзенні (сельска) гаспадарчых работ аказалі (машынна) трактарныя станцыі. 10) (Усе) саюзная (сельска) гаспадарчая выстаўка — (усе) народная школа. 11) Рабочыя (фанерна) запалкава...га камбіната правільна арганізавалі свае заняткі па фізкультуры. 12) Туман пагнала лёгкім ветрам на (лева) бярэжныя лугавіны.

§ 70. Правапіс часціцы **не (ня)** з прыметнікамі.

1. Часціца **не (ня)** з прыметнікам пішацца разам, калі прыметнік без гэтай часціцы не ўжываецца, напрыклад: *неахайны, ненавісны, непаседлівы, няспынны, неаслабны*.

2. Часціца **не (ня)** з прыметнікам пішацца разам, калі прыметнік з часціцай **не (ня)** можна замяніць другім, блізкім па сэнсу словам, але без гэтай часціцы, напрыклад: *невялікі — малы, нездаровы — хворы, недалёкі — блізкі*.

3. Часціца **не** з прыметнікам пішацца асобна, калі яна служыць для адмаўлення таго, што абазначае прыметнік. У такім выпадку ў сказе ёсць або падразумяваецца проціпастаўленне, напрыклад: 1) *Задача была не лёгкая, а цяжкая*. 2) *Задача была не лёгкая* (а якая? — *цяжкая*: тут проціпастаўленне падразумяваецца).

Ні з прыметнікамі заўсёды пішацца асобна.

Вывод: *нікчэмны, нішчымы*.

Практыкаванне 247. Ад дадзеных прыметнікаў пры дапамозе часціцы **не (ня)** утварыце новыя прыметнікі з супрацьлеглым значэннем.

Узор. *Рухомы — нерухомы*.

Смачны, шырокі, чаканы, спрыяльны, высокі, поўны, востры, доўгатэрміновы, страявы, цікавы, спешны, удалы.

Практыкаванне 248. Замяніце наступныя прыметнікі іншымі, блізкімі па значэнню, але без **не (ня)**.

Узор. *Нядрэжны — добры*.

Нешырокі, нездаровы, неабходны, негаваркі, непакісны, непагодлівы, недаверлівы, ненатуральны, невясёлы, недалёкі, неглыбокі, непісьменны, нечаканы, няправільны.

Практыкаванне 249. Складзіце сказы з дадзенымі ніжэй прыметнікамі.

Нешырокі, не шырокі; неглыбокі, не глыбокі; няроўны, не роўны; невысокі, не высокі; няспелы, не спелы.

Практыкаванне 250. Спішыце, раскрываючы дужкі. Дзе патрэбна, змяніце *е* на *я* ў адмоўях.

- 1) Пралятае час (*не*) спынны, дрэвы весела растуць. (*Іс.*)
- 2) У (*не*) дасяглай вышыні замігацелі першыя зоркі. (*Лыньк.*)
- 3) Мурашка (*не*) вялікая, а горы капае. (*Прк.*) 4) (*Не*) спешным крокам ён ішоў па дарожцы. 5) Задача была (*не*) лёгкай, а даволі цяжкай. 6) Міхась выконваў (*не*) вялікую, але даволі адказную работу. 7) Фарбы на карціне былі (*не*) натуральныя, а штучныя. 8) Бібліятэка была (*не*) вялікая, але добра ўкамплектаваная. 9) Адшумелі свой час (*не*) спакойныя восенскія вятры. (*К-с.*) 10) Мірна бялее (*не*) рухомае неба. (*Трг.*)
- 11) Калі ўзяўся за гуж, не кажы, што ты (*не*) дуж. (*Прк.*)
- 12) Рэчкі разліліся, і дарогі сталі (*не*) праходнымі. (*П-н.*)
- 13) (*Не*) ўміручай славай аваяны імёны герояў Вялікай Айчыннай вайны. 14) (*Не*) рухомае паветра, здавалася, было напоена нейкім празрыстым пылам. (*Л. Т.*) 15) Усхліпваюць у чаротах (*не*) спакойныя хвалі шырокай Прыпяці. (*К-с.*) 16) З-за (*не*) далёкага старога бору выплывала сонца. (*Трг.*)

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 251. Выразна прачытайце тэкст, спішыце яго і падкрэсліце прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны адносяцца, вызначце іх род, лік і склон.

У сузор'і
Савецкіх рэспублік, сябры,
І мой край
Пяцікутнаю зоркай гарыць.
Ён ляжыць на ўзбярэжжы
Дняпра і Дзвіны,
Там, дзе чуецца
Гул белавежскай сасны,
Дзе бясконцыя стужкі
Вясёлак, шляхоў,
На калгасных палях —
Табуны трактароў,
Дзе для дум сакаліных —
Высокі палёт,
Дзе жыве працавіты
І мужны народ,
Дзе вятры

Партызанскаю славай шумяць,
Дзе Купалы і Коласа
Песні звіяняць.

(М. Танк.)

Практыкаванне 252. Спішыце сказы, дапішыце канчаткі прыметнікаў.

Лес — каштоўнейш... дар прыроды, надзвычайн... багацце. Ужо многа стагоддзяў таму назад людзі навучыліся будаваць з дрэва дамы для жылля, вырабляць мэблю, прылады вытворчасці. З часам чалавек пачаў ужываць драўніну ў самых разнастайн... галінах вытворчасці. Драўніна, як і каменн... вугаль і нафта, стала надзвычай важн... хімічн... сыравінай. Хімія зараз можа ператварыць звычайн... бяровенні, апілки, кару, галлё ў новыя разнастайн... матэрыялы, ні па знешн... выгляду, ні па сваіх уласцівасцях зусім не падобныя на драўніну. У выніку цудоўн... пераўтварэнняў дрэва становіцца празрыст... і тонк... шаўков... тканінай, беласнежн... паперай, кінаплёнкай. З апілак хвой хімікі навучыліся вырабляць нават такія каштоўн... прадукты, як цукар, духі, дрожджы.

Практыкаванне 253. Спішыце тэкст. Прыметнікі, што ў дужках, дада-суйце да назоўнікаў. Замест кропак пастаўце патрэбныя літары.

Прышоў на змену красавіку пр...гожы і в...сёлы май, месяц кветак і (птушыны) спеваў. У ма... квітнеюць сады. Палі і лугі ператварыліся ў (пярэсты), (каляровы) дываны. Усюды кветкі: і ў (зялёны) (яркі) траве, і на кустах, і на дрэвах. Паветра насычана пахам ра...цвіўшых яблынь, чаромхі, бэзу. Над (духмяны) кветкамі клапатліва гудуць (працавіты) пчолы. У траве стракоцуць конікі. У (бліскучы) праменнях со...ца лётаюць стракозы. Большасць нашых птушак у маі выводзіць птушанят. У (свежы) (малады) лісці ад зары да зары не змаўкае шматг...лосы птуш...ны хор. У зарасніках бэзу, у пар...чках выводзіць свае (цудоўны) трэлі сціплы начны сп...вак — с...лавей. Сп...ваюць б...расцейкі, чыжыкі, шчыглы, дразды, п...начкі. У лес... кукуе з...зюля. У пол... скрыпіць драч. Усюды (радасны), (кіпучы) жыццё, усюды рух, гоман, спевы.

Практыкаванне 254. Уважліва прачытайце прыклады, знайдзіце простую мову. Спішыце і расстаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1) Дзядзька Марцін гаварыў Змоладу трэба ў работу ўцягвацца. (К-с.) 2) Вось пачнуцца канікулы, тады і за каток возьмемся сказаць піянерважаты. 3) Дзядзьку стрэліць не прыйшлося але пачулі ад Антося Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі. (К-с.)

ЛІЧЭБНІК.

§ 71. Агульнае паняцце аб лічэбніках.

Лічэбнікамі называюцца словы, якія абазначаюць колькасць прадметаў або парадак іх пры лічэнні.

Па значэнню лічэбнікі дзеляцца на колькасныя і парадкавыя.

Лічэбнікі, якія абазначаюць колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне *колькі?*, называюцца *колькаснымі*, напрыклад: *адзін, тры, пяць, адзінаццаць, трыста*.

Заўвага. Да колькасных лічэбнікаў належаць таксама лічэбнікі зборныя (*двое, трое, сямёра* і інш.), а таксама дробавыя (*паўтара, тры чвэрці, сем восьмых* і г. д.).

Лічэбнікі, якія абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні і адказваюць на пытанне *каторы?*, называюцца *парадкавымі*, напрыклад: *другі, шосты, трынаццаты, сямідзесяты, трохсоты*.

Практыкаванне 255. Спішыце сказы, падкрэсліце лічэбнікі і зверну абазначце колькасныя літарай *к*, а парадкавыя — літарай *п*.

1) Плошча возера Нарач больш васьмідзесяці квадратных кіламетраў. 2) Пад адным капелюшом чатыры браты стаяць. (Стол.) 3) Маёй сястры пайшоў чатырнаццаты год. 4) Усе рэкі Беларусі належаць да двух басейнаў: Чарнаморскага і Балтыйскага. 5) Ноччу выпаў першы чысенькі сняжок. 6) Агульная даўжыня ўсіх рэк Беларусі складае прыкладна пяцьдзсят тысяч кіламетраў. 7) Два ляжаць, два стаяць, пяты ходзіць, шосты водзіць. (Вушакі, дзверы, чалавек.) 8) У нашым класе сорак вучняў. 9) Слон можа панесці семдзсят, восемдзсят і нават сто пудоў цяжару. 10) Мы вучымся ў пятым класе. 11) Заняткі ў школе пачынаюцца ў дзевяць гадзін раніцы. 12) Адной рукой вузла не завязаш. (Прк.) 13) Сямёра грабцоў налягалі на вёслы.

§ 72. Групы лічэбнікаў па іх складу.

Па складу лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя.

Лічэбнікі, якія маюць адзін корань, называюцца *простымі*, напрыклад: *чатыры, шэсць, восем, сто; першы, другі, соты*.

Лічэбнікі, якія маюць два корані, называюцца *складанымі*: *дванаццаць, шаснаццаць, дваццаць, шэсцьдзесят, дзевяцьсот*.

Заўвага. Складаныя парадкавыя лічэбнікі могуць мець і больш двух кораняў, напрыклад: *дваццаціп'яцітысячны, трохсотсаракап'яцімільны*.

Лічэбнікі, якія складаюцца з двух або некалькіх слоў, называюцца *састаўнымі*, напрыклад: *дваццаць пяць, дзвесце трыццаць сем, чатырыста пяцьдзесят шэсць*.

Практыкаванне 256. Выпішыце спачатку простыя, потым складаныя і, нарэшце састаўныя лічэбнікі. Вусна вызначце, якія з іх колькасныя, а якія — парадкавыя.

Дваццаць, два, трыста сорок дзевяць, соты, дваццаць пяты, шэсцьсот, сорок шэсць, пяцьдзсят тры, сем, пяць, восьмы, шаснаццаты, трыццаты, дзвесце, чатыры, адзін, адзінаццаты, чатырыста семдзсят адзін, першы, семнаццаты, пяты, дзевяты, тры, семсот, восемдзсят пяты, сорок, другі, дзсяць, дзевяноста дзевяць.

§ 73. Колькасныя лічэбнікі.

Колькасныя лічэбнікі, як і назоўнікі, змяняюцца па склонах, напрыклад: *шэсць, шасці, шасцю, аб шасці*.

Колькасныя лічэбнікі не маюць роду, не змяняюцца ў ліках, да іх не дапасуюцца прыметнікі. Так, напрыклад, колькасны лічэбнік *пяць* не мае роду, не змяняецца ў ліках, да яго нельга дапасаваць прыметнік, а ўтворае ад лічэбніка *пяць* слова *пяцёрка* з'яўляецца назоўнікам жаночага роду, змяняецца ў ліках (*пяцёрка — пяцёркі*), да яго могуць дапасоўвацца прыметнікі, напрыклад: *Атрымай новую пяцёрку*.

Колькасныя лічэбнікі *адзін, два, абодва, пайтара* змяняюцца ў родзе, напрыклад: *адзін карандаш, адна задача, адно практыкаванне; два дубы, два практыкаванні, дзве бярозы; абодва вучні, абодва азёры, абедзве жанчыны; пайтара кіламетра, пайтара вядра, пайтары тысячы*.

Лічэбнік *адзін* змяняецца і ў ліках: *адзін — адны*.

Практыкаванне 257. З дадзеных спалучэнняў выпішыце спачатку колькасныя лічэбнікі, а потым аднакараэнныя з імі назоўнікі.

Тры таварышы, тройка коней, чатыры дубы, дружная чацвёрка, пяць карандашоў, пяцёрка па чытанню, шэсць лодак, шасцёрка грабцоў, дзсяць парт, дзсятак яблыкаў, цэлая сотня, сто чалавек.

§ 74. Скланенне колькасных лічэбнікаў і іх правапіс.

Скланенне лічэбніка *адзін*.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род	Для ўсіх родаў
Н.	<i>адзін адно</i>	<i>адна</i>	<i>адны</i>
Р.	<i>аднаго</i>	<i>адной (-ае)</i>	<i>адных</i>
Д.	<i>аднаму</i>	<i>адной</i>	<i>адным</i>
В.	як Н. або Р.; як Н.	<i>адну</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>адным</i>	<i>адной (-ою)</i>	<i>аднымі</i>
М.	<i>(аб) адным</i>	<i>(аб) адной</i>	<i>(аб) адных</i>

Скланенне лічэбнікаў *два, дзве, абодва, абедзве*.

Склон	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род
Н.	<i>два</i>	<i>дзве</i>	<i>абодва</i>	<i>абедзве</i>
Р.	<i>двух</i>	<i>дзвюх</i>	<i>абодвух</i>	<i>абедзвюх</i>
Д.	<i>двум</i>	<i>дзвюм</i>	<i>абодвум</i>	<i>абедзвюм</i>
В.	як Н. або Р.			
Т.	<i>двума</i>	<i>дзвюма</i>	<i>абодвума</i>	<i>абедзвюма</i>
М.	<i>(аб) двух</i>	<i>(аб) дзвюх</i>	<i>(аб) абодвух</i>	<i>(аб) абедзвюх</i>

Скланенне лічэбнікаў *тры, чатыры*.

Н.	<i>тры</i>	<i>чатыры</i>
Р.	<i>трох</i>	<i>чатырох</i>
Д.	<i>тroph</i>	<i>чатыром</i>
В.	як Н. або Р.	
Т.	<i>трыма</i>	<i>чатырма</i>
М.	<i>(аб) трох</i>	<i>(аб) чатырох</i>

1. Лічэбнік *адзін*, падобна прыметнікам, дапасуецца да назоўнікаў ва ўсіх склонах, напрыклад: *адзін дом, аднаго дома, аднаму дому; дзвесце трыццаць адзін стол, двухсот трыццаці аднаго стала* і г. д.

2. Колькасныя лічэбнікі *два, абодва, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў, напрыклад: *два дубы, абодва вучні, тры малацілкі, чатыры вядры; двух дубоў, абодвух вучняў, трох малацілак, чатырох вёдзер* і г. д.

3. У творным склоне лічэбнікі *два, тры, чатыры* маюць канчатак **-ма**: *двума, дзвюма, трыма, чатырма*.

Практыкаванне 258. Паскланяйце вусна лічэбнікі разам з назоўнікамі.

Адзін год, адно практыкаванне, адна хата, два кіламетры, дзве яблыні, тры метры, чатыры гады.

Практыкаванне 259. Дадзеныя ў дужках назоўнікі пастаўце ў адпаведным склоне. Дужкі апусціце.

Два (*стол*), двума (*вясло*), дзве (*вёска*), дзвюма (*дарога*), тры (*дуб*), трыма (*практыкаванне*), чатыры (*камбайн*), чатырма (*трактар*), адным (*стол*), адной (*дарога*), аб адным (*возера*), абедзвюма (*рука*), абедзве (*жанчына*).

Скланенне лічэбнікаў ад *пяці* да *дваццаці* і *трыццаці*.

Н.	<i>пяць</i>	<i>восем</i>	<i>дзесяць</i>	<i>трыццаць</i>
Р.	<i>пяці</i>	<i>васьмі</i>	<i>дзесяці</i>	<i>трыццаці</i>
Д.	<i>пяці</i>	<i>васьмі</i>	<i>дзесяці</i>	<i>трыццаці</i>
В.	<i>пяць</i>	<i>восем</i>	<i>дзесяць</i>	<i>трыццаць</i>
Т.	<i>пяццю</i>	<i>васьмю</i>	<i>дзесяццю</i>	<i>трыццаццю</i>
М.	(аб) <i>пяці</i>	(аб) <i>васьмі</i>	(аб) <i>дзесяці</i>	(аб) <i>трыццаці</i>

1. Лічэбнікі ад *пяці* да *дваццаці* і лічэбнік *трыццаць* скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення з мяккай асновай.

2. У складаных лічэбніках ад *адзінаццаці* да *трыццаці* пішацца два *ц*: *адзінаццаць*, *трынаццаць*, *дваццаць*, *трыццаць*.

3. У лічэбніках *пяць*, *дзесяць* — *дваццаць* і *ў* лічэбніку *трыццаць* у творным склоне перад канчаткам пішацца падвойнае *ц*, напрыклад: *пяццю*, *дзевяццю*, *дванаццаццю*, *дваццаццю*, *трыццаццю*.

4. У лічэбніку *адзінаццаць* пішацца адно *н*.

5. У простых лічэбніках ад 5 да 10, у складаных ад 11 да 20 і *ў* лічэбніку 30 у назоўным і вінавальным склонах на канцы пішацца мяккі знак: *пяць*, *шэсць*, *трынаццаць*, *трыццаць*.

Вывод: *сем*, *восем*.

6. У лічэбніку *восем* ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, пасля *с* пішацца мяккі знак: *васьмі*, *васьмю*, *аб васьмі*.

Скланенне лічэбнікаў *сорак*, *дзевяноста*, *сто*.

Н.	<i>сорак</i>	<i>дзевяноста</i>	<i>сто</i>
Р.	<i>сарака</i>	<i>дзевяноста</i>	<i>ста</i>
Д.	<i>сарака</i>	<i>дзевяноста</i>	<i>ста</i>
В.	<i>сорак</i>	<i>дзевяноста</i>	<i>сто</i>
Т.	<i>сарака</i>	<i>дзевяноста</i>	<i>ста</i>
М.	(аб) <i>сарака</i>	(аб) <i>дзевяноста</i>	(аб) <i>ста</i>

Лічэбнік *дзевяноста* мае канчатак *-а* ва ўсіх склонах.

Лічэбнікі *сорак* і *сто* ва ўсіх склонах, апрача назоўнага і вінавальнага, маюць канчатак *-а*.

Практыкаванне 260. Праскланяйце вусна наступныя лічэбнікі:

шэсць, сем, дзевяць, адзінаццаць, трынаццаць, чатырнаццаць, дваццаць, дзевяноста, сто.

Практыкаванне 261. Пастаўце наступныя лічэбнікі з назоўнікамі ў творным склоне і запішыце іх у сшыткі.

Восем кніг, дзевяць вучняў, дванаццаць яблыкаў, пятнаццаць шпакоў, чатырнаццаць яблынь, дзевяноста трактараў, сто плугоў, пяць аленьяў, адзінаццаць вулляў.

Скланенне лічэбнікаў 50, 60, 70, 80.

Н.	<i>пяцьдзесят</i>	<i>шэсцьдзесят</i>	<i>восемдзесят</i>
Р.	<i>пяцідзесяці</i>	<i>шасцідзесяці</i>	<i>васьмідзесяці</i>
Д.	<i>пяцідзесяці</i>	<i>шасцідзесяці</i>	<i>васьмідзесяці</i>
В.	<i>пяцьдзесят</i>	<i>шэсцьдзесят</i>	<i>восемдзесят</i>
Т.	<i>пяцідзiesiącio</i>	<i>шасцідзiesiącio</i>	<i>васьмюдзiesiącio</i>
М.	<i>(аб) пяцідзесяці</i>	<i>(аб) шасцідзесяці</i>	<i>(аб) васьмідзесяці</i>

Скланенне лічэбнікаў 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900.

Н.	<i>дзвесце</i>	<i>шэсцьсот</i>	<i>дзевяцьсот</i>
Р.	<i>дзвухсот</i>	<i>шасцісот</i>	<i>дзевяцісот</i>
Д.	<i>дзвумстам</i>	<i>шасцістам</i>	<i>дзевяцістам</i>
В.	<i>дзвесце</i>	<i>шэсцьсот</i>	<i>дзевяцьсот</i>
Т.	<i>дзвумстамі</i>	<i>шасцістамі</i>	<i>дзевяцістамі</i>
М.	<i>(аб) дзвухстах</i>	<i>(аб) шасцістах</i>	<i>(аб) дзевяцістах</i>

1. Пры скланенні складаных лічэбнікаў ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці*, а таксама ад *дзвухсот* да *дзевяцісот* змяняюцца абедзве часткі.

2. У складаных лічэбніках ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці* і ад *пяцісот* да *дзевяцісот* ва ўскосных склонах, апрача вінавальнага і творнага, першая частка пішацца гэтак жа, як і ў родным склоне: *пяцідзесяці*, *шасцідзесяці*, *васьмідзесяці*; *пяцісот*, *шасцісот*, *сямісот*, *васьмісот*, *дзевяцісот*; *пяцістам*, *шасцістам*, *васьмістам*, *дзевяцістам* і г. д.

3. У канцы першай часткі складаных лічэбнікаў *пяцьдзесят*, *шэсцьдзесят*, *пяцьсот*, *шэсцьсот*, *дзевяцьсот*, а таксама ў сярэдзіне лічэбнікаў *мільён*, *мільярд* пішацца мяккі знак.

4. Колькасныя лічэбнікі ад *пяці* да *дзевяцісот*, калі яны стаяць у назоўным (або ў падобным да яго вінавальным) склоне, патрабуюць ад назоўнікаў роднага склону множнага ліку; ва ўсіх жа астатніх склонах яны дапасуюцца да назоўнікаў, напрыклад: *пяць сталоў*, *дзевяць вучняў*, *семсот кніг*; *пяці сталам*, *дзевяці вучням*, *сямістам кнігам*.

Практыкаванне 262. Праскланяйце вусна лічэбнікі з назоўнікамі. Запішыце іх у сшыткі, паставіўшы ў творным склоне.

Семдзесят сталоў, трыста парт, шэсцьдзесят вучняў, семсот рублёў, пяцьдзесят аўтамашын, дзевяцьсот метраў, дзвесце яблынь, пяцьдзесят вуляў, шэсцьсот гектараў.

Практыкаванне 263. Спішыце, замяняючы лікі словамі.

1) У Савецкім Саюзе ў 80 з лішнім разоў больш лясоў, чым у Італіі, у 50 разоў больш, чым у Францыі, у 15 — 20 разоў больш, чым у Швецыі і Фінляндыі. 2) У гадзіне 60 мінут, у мінуце 60 секунд. 3) Параход з 500 экскурсантамі адышоў ад прыстані. 4) Было ўжо каля 12 гадзін дня. 5) Піянерважатая з 20 вучнямі працавалі ў школьным садзе. 6) Мы прайшлі за дзень больш 30 кіламетраў. 7) У нашым школьным садзе расце 80 яблынь, 15 груш, 20 сліў, 30 вішань. 8) У нашай школе каля 600 вучняў. 9) Ад Мінска да Масквы больш 700 кіламетраў.

Скланенне састаўных колькасных лічэбнікаў.

Склон	Састаўны колькасны лічэбнік 567		
Н. В.	<i>пяцьсот</i>	<i>шэсцьдзесят</i>	<i>сем</i>
Р.	<i>пяцісот</i>	<i>шасцідзесяці</i>	<i>сямі</i>
Д.	<i>пяцістам</i>	<i>шасцідзесяці</i>	<i>сямі</i>
Т.	<i>пяццюстамі</i>	<i>шасцюдзесяццю</i>	<i>сямяю</i>
М.	<i>(аб) пяцістах</i>	<i>шасцідзесяці</i>	<i>сямі</i>

|| У састаўных колькасных лічэбніках змяняецца кожнае слова. ||

Практыкаванне 264. Праскланяйце вусна лічэбнікі разам з назоўнікамі.

Чатырыста восемдзесят восем рублёў, трыста дваццаць шэсць дзеён, шэсцьсот шэсцьдзесят шэсць вучняў, дзевяцьсот дзевяноста дзевяць кніг, семсот семдзесят сем сшыткаў.

Практыкаванне 265. Спішыце сказы. Лікі замяніце словамі. Словы, што ў дужках, пастаўце ў патрэбным склоне і ліку.

1) У калгасе ўзаралі і засеялі 1376 (*гектар*) абложных зямель. 2) У нашай школе 734 (*вучань*). 3) У школьнай бібліятэцы налічваецца 9780 (*кніга*). 4) Школьны кіёск атрымаў 2542 (*новы падручнік*), 5698 (*сшытак*). 5) У калгасе гадуецца 532 (*карова*), 286 (*конь*), 1253 (*авечка*), 780 (*свіння*).

Практыкаванне 266. Прачытайце сказы ўголос, потым спішыце іх, замяняючы лікі словамі. Замест кропак дапішыце прапушчаныя канчаткі.

1) На набыццё новых кніг выдаткавана больш 5680 рубл... .
2) У нашым калгасе пабудавалі 87 нов... хат. 3) У горадзе пабу-

давалі 93 нов... будынк... . 4) Пасадка дрэў была зроблена 248 вучн... . 5) У калгасным садзе было 544 дрэв... ды ў гэтым годзе пасадзілі яшчэ 236 саджанц... . 6) Ад клуба да школы было не больш 150 метр... . 7) У мастацкіх гуртках прымае ўдзел больш 241 вучн... . 8) Прывезлі ў кіёск 402 падручнік... і 5400 сшытк...

§ 75. Парадкавыя лічэбнікі.

1. Усе парадкавыя лічэбнікі, апрача лічэбнікаў *першы і другі*, утвараюцца ад аднакарэнных колькасных, напрыклад: *тры — трэці, чатыры — чацвёрты, дзесяць — дзесяты, трыццаць — трыццаты* і г. д.

2. Парадкавыя лічэбнікі змяняюцца, як і прыметнікі, у ліках, родах і склонах і дапасуюцца да назоўнікаў, напрыклад: *шосты клас, шостага класа, шостыя класы; пятая кніга, пятай кнігі, пятыя кнігі* і г. д.

3. У састаўных парадкавых лічэбніках змяняецца толькі апошняе слова.

Н.	<i>тысяча семсот пяцьдзесят трэці</i>
Р.	<i>тысяча семсот пяцьдзесят трэцяга</i>
Д.	<i>тысяча семсот пяцьдзесят трэцяму</i>
В.	як Н. або Р.
Т.	<i>тысяча семсот пяцьдзесят трэцім</i>
М.	<i>(аб) тысяча семсот пяцьдзесят трэцім</i>

4. У лічэбніках *дзевяты, дзесяты* **е** захоўваецца ў першым складзе перад націскам.

5. Складаныя парадкавыя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *-тысячны, -мільёны, -мільярдны*, пішуцца ў адно слова, напрыклад: *сямітысячны, чатырохмільёны, дзесяцімільярдны, дваццаціп'яцітысячны*.

Практыкаванне 267. Праскланяйце вусна лічэбнікі.

Пяты, сёмы, чатырнацаты, сто сорок восьмы, дзвесце пяцьдзесят шосты, шэсцьсот сорок дзевяты і шэсцьсот сорок дзевяць, тысяча дзевяцьсот пяцьдзесят пяты і тысяча дзевяцьсот пяцьдзесят пяць.

Практыкаванне 268. Спішыце, замяняючы лікі словамі.

1) М. І. Калінін нарадзіўся ў 1875 годзе, а памёр у 1946 годзе. 2) Вялікая Айчынная вайна пачалася ў 1941 годзе, а скончылася ў 1945 годзе. 3) У 1905 годзе Янка Купала надрукаваў свой першы верш «Мужык». 4) У 1956 годзе народнаму пісьменніку Беларусі Кандрату Крапіве споўнілася 60 гадоў з дня нараджэння. 5) А. М. Горкі нарадзіўся 28 сакавіка 1868 года, а памёр 18 чэрвеня 1936 года.

Практыкаванне 269. Выдзеленыя лікі і словы замяніце складанымі лічэбнікамі ці складанымі прыметнікамі. Перапішыце, ставячы складаныя прыметнікі і лічэбнікі перад назоўнікамі.

Узор. Хлопчык, якому 10 год — дзесяцігадовы хлопчык.

1) Дзяўчынка, якой 11 год. 2) Шост даўжынёю ў 3 метры. 3) Даходы калгаса ў 5 мільёнаў. 4) Марка каштоўнасцю ў 4 капейкі. 5) Дзіця, якому 8 месяцаў. 6) Перапынак працягласцю ў 20 хвілін. 7) Бочка ўмяшчальнасцю 500 літраў. 8) Дрэвы вышынёю ў 25 метраў. 9) Фігура, якая мае форму чатырохвугольніка. 10) Водпуск на 2 месяцы. 11) Насельніцтва горада ў 200 тысяч. 12) Адпачынак працягласцю ў 3 тыдні.

Практыкаванне 270. На пастаўленыя пытанні дайце поўныя адказы, спачатку вусна, а затым пісьмова.

1) Колькі табе год? 2) У якім класе ты вучышся? 3) Колькі ў вашым класе вучняў? 4) Колькі ў вашым класе дзяўчынак? 5) Колькі ў вашым класе хлопчыкаў? 6) Колькі ў вашым класе піянераў? 7) Калі пачынаюцца заняткі ў вашай школе? 8) Колькі кніжак прачытана табою ў гэтым годзе?

Практыкаванне 271. Спішыце, замяняючы лікі словамі і дапісваючы прапушчаныя канчаткі. Падкрэсліце лічэбнікі і вусна разбярэце кожны з іх.

1) Любімы дзіцячы пісьменнік Аркадзь Гайдар нарадзіўся 22 лютага 1904 год... 2) Міша дагнаў сваіх таварышаў па брыгадзе і зараз выконваў дзённую норму на 130—150 працэнт... (Шапк.) 3) Аўстралійскі эўкаліпт дасягае 155 метр... вышыні. 4) У 1954 годз... калгасамі і саўгасамі Алтайскага края здадзена і прададзена дзяржаве 222 мільён... пудоў збожжа, на 125 мільён... пудоў больш, чым у 1953 годз... 5) Гераічная абарона Севастопаля ў 1941—1942 гадах склала адну з бліскучых старонак Вялікай Айчыннай вайны. 6) Тэрыторыя Чэхаславакіі — 127,9 тысяч... квадратных кіламетраў. Насельніцтва — 12,5 мільён... чалавек. 7) Самая высокая на зямным шары горная вяршыня — Эверэст, вышыня яе — 8880 метр... 8) Кіт — самая вялікая жывёла на зямлі. Асобныя яго віды дасягаюць даўжыні 30 метр... і вагі да 160 тон. 9) У сярэдняй паласе нашай краіны бяроза жыве ў сярэднім 100—150 гадоў, дуб — да 300, сасна — да 400 гадоў. Некаторыя ліпы дасягаюць 1000-гадовага ўзросту, яліны — 1200-гадовага. На Каўказе ціс дажывае да 2—3 тысяч гадоў. 10) У 1953 годз... на Ленінскіх гарах адкрыліся новыя будынкі Маскоўскага універсітэта. У іх размешчана 168 аўдытор..., каля 1700 лабараторыяў... памяшкань... У агульным памяшканні для студэнтаў і аспірантаў каля 6 тысяч пако... 11) З 1949 па 1954 год прафсаюзы СССР забяспечылі каля 4 500 000 рабо-

чих і служачых санаторна-курортным лячэннем. 12) У сасновых і яловых іголках у 5—8 разоў больш вітаміну «С», чым у апельсінах і лімонах. 3 тысячы кілаграмаў хвойнага вецця можна атрымаць 300 грамаў гэтага каштоўнага вітаміну. Гэта прыкладна такая колькасць, якая неабходна ў год для 20 чалавек.

ЗАЙМЕННІК.

§ 76. Агульнае паняцце аб займенніках.

Займеннікі — гэта словы, якія не называюць прадметаў, іх прымет, колькасці, а толькі ўказваюць на іх, напрыклад: *ён, такі, той, гэты, столькі.*

Параўнаем: 1) *Васіль добра вучыцца. Ён вельмі старанны.* (Займеннік *ён* у другім сказе толькі ўказвае на прадмет, але не называе яго.) 2) *Сёння сонечны дзень. Такі ж дзень быў і ўчора.* (У другім сказе займеннік *такі* толькі ўказвае на прымету прадмета, але не называе гэтую прымету.) *Ён прачытаў дваццаць кніг. Столькі ж кніг прачыталі і мы.* (У другім сказе займеннік *столькі* ўказвае на колькасць прадметаў, але не называе гэтую колькасць.)

Практыкаванне 272. Спішыце, падкрэсліце займеннікі і адкажыце, на што яны ўказваюць.

1) Снег ішоў усю ноч. Ён заслаў белым покрывам поле, луг, дарогі. 2) Прыляцелі з выраю жаваранкі, яны звонкімі спевамі віталі прыход вясны. 3) Наступілі халодныя, марозныя дні. Такія дні бываюць у пачатку студзеня. 4) «Навальніца сціхае, — заўважыў Бірук, — калі загадаеце, я вас з лесу правяду». (Трг.) 5) Сказаў Смалячкоў аднагодкам сваім: «Я заўтра паеду, сябры, у Ленінград». (Бр.) 6) У нашым доме пяць паверхаў, столькі ж паверхаў і ў суседнім доме.

§ 77. Разрады займеннікаў.

Па значэнню займеннікі дзеляцца на такія разрады:

1. Асабовыя: 1-я асоба — *я, мы*; 2-ая асоба — *ты, вы*; 3-я асоба — *ён, яна, яно, яны*.

2. Зваротны: *сябе*.

3. Прыналежныя: *мой, твой, свой, наш, ваш, іхні*.

4. Указальныя: *гэты, той, такі, гэтакі, столькі*.

5. Пытальныя: *хто? што? які? каторы? чый? колькі?*

6. Адносныя: тыя ж, што і пытальныя, толькі без пытання, ужываюцца для сувязі асобных сказаў, напрыклад: 1) *Мы спыніліся пад вялікім дубам, які рос на палане сярод лесу.*

2) *Люблю я дарогі, што ляглі між гор.* (К-с.)

7. Азначальныя: *увесь, усякі, кожны, сам, самы, іншы.*

8. Неазначальныя: *нехта, нешта, нейкі, нечы, нека-
торы, некалькі, хтосьці, штосьці, чыйсьці, якісьці, хто-небудзь,
што-небудзь, чый-небудзь, які-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-
які.* Утвараюцца неазначальныя займеннікі ад пыталых зай-
меннікаў шляхам далучэння да іх часціц **-небудзь, абы-, -сьці**
або адмоўя **не.**

9. Адмоўныя: *ніхто, нішто, ніякі, нічый.*

Практыкаванне 273. Уважліва прачытайце тэкст і скажыце, да якога
разраду па значэнню адносяцца займеннікі. Выпішыце іх па разрадах у такім
парадку, як яны дадзены ў падручніку (§ 77).

МАЛЕНЬКІЯ САМАЛЁЦІКІ.

Пчолы — нібы тыя самалёцікі. Адны з гэтых самалёцікаў
лёгка ўзняваюцца ўвысь ды з вясёлым званам ляцяць сваёй
дарогай да аблюбованых кветак, другія — прыямляюцца, цяж-
ка нагруканыя свежым нектарам і пылком. Зрабіўшы пасадку,
яны нейкі час махаюць крыльцамі, нібы адсупваючыся, потым
шустра бягуць у шчыліну лятка. Іншыя дык нават і ў домік свой
не забягаюць, а перадаюць здабычу насільшчыкам, што стаяць
тут нападгатове. А самі пчолы спяшаюцца назад: вельмі ж са-
лодкі, відаць, мёд на тых кветках, адкуль яны прыляцелі. Жму-
рачыся ад слепага сонца, Міхалка махае ім рукой: «Шчаслі-
вай вам дарогі!»

«Колькі ж яны зробіць вылетаў за дзень! Колькі кветак
апыляць, колькі мёду пазносяць у свае соты! Нялёгка праца, —
разважае Міхалка. — Аднак жа працуюць яны з такой ахвотай,
што кожны пазайздросціць».

(Паводле А. Якімовіча)

Практыкаванне 274. Складзіце па два сказы з займеннікамі *хто, што,
які, каторы, чый*, каб у адным выпадку яны былі пыталымі, а ў другім —
адноснымі.

Узор. 1. **Што** ты будзеш вечарам рабіць?

2. Васіль адказаў, **што** ён пойдзе ў бібліятэку.

§ 78. Скланенне займеннікаў.

Адны займеннікі, падобна назоўнікам, змяняюць свае кан-
чаткі ў склонах, напрыклад: *ты, цябе, табе, табою, аб табе.*

Другія займеннікі змяняюць свае канчаткі падобна прымет-
нікам: у склонах, родах і ліках, напрыклад: *наш клас, наша
школа, наша памяшканне; нашы класы, нашы школы, нашы
памяшканні* і г. д.

1. Скланенне асабовых займеннікаў.

Склон	Першая асоба		Другая асоба		Трэцяя асоба	
	Адзіночны лік	Множны лік	Адзіночны лік	Множны лік	Адзіночны лік	Множны лік
Н.	я	мы	ты	вы	ён, яно, яна	яны
Р.	мяне	нас	цябе	вас	яго, яе	іх
Д.	мне	нам	табе	вам	яму, ёй	ім
В.	мяне	нас	цябе	вас	яго, яе	іх
Т.	мною (-ою)	намі	табой(-ою)	вамі	ім, ёй (ёю)	імі
М.	(аба) мне	(аб) нас	(аб) табе	(аб) вас	(аб) ім, (аб) ёй	(аб) іх

Назоўны склон асабовых займеннікаў адрозніваецца ад асатніх склонаў сваёй асновай: я, мяне, мне; ты, цябе, табе; яны, іх, ім і г. д.

2. Скланенне зваротнага займенніка *сябе*.

Н. —	В. <i>сябе</i>
Р. <i>сябе</i>	Т. <i>сабой (-ою)</i>
Д. <i>сабе</i>	М. <i>(аб) сабе</i>

Зваротны займеннік *сябе* не мае роду, ліку, асобы і назоўнага склона. У сказе ён заўсёды бывае дапаўненнем. Займеннік *сябе* адносіцца да ўсіх лікаў і асоб, напрыклад: *Я зрабіў сабе паліцу для кніг. Рабі не толькі для сябе, але і для другіх. Ён мала гаварыў аб сабе.*

Практыкаванне 275. Прыдумайце і запішыце сказы з наступнымі словамі:

нада мною, са мною, аба мне, перада мною; да іх, аб іх школе; да сябе, з сабою, аб сабе.

3. Скланенне займенніка *той*.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род	Для ўсіх родаў
Н.	<i>той</i>	<i>тая</i>	<i>тыя</i>
Р.	<i>тое</i>	<i>той (тае)</i>	<i>тых</i>
Д.	<i>таго</i>	<i>той</i>	<i>тым</i>
В.	<i>таму</i>	<i>тую</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>як Н. або Р. тое</i>	<i>той (-ою)</i>	<i>тымі</i>
М.	<i>тым</i>	<i>(аб) той</i>	<i>(аб) тых</i>
	<i>(аб) тым</i>		

1. Займеннікі *гэты, каторы, які, такі, усякі, кожны, наш, ваш* скланяюцца, як *той*.

2. Займеннікі *наш, ваш* у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку ўсіх трох родаў маюць кароткую форму, напрыклад: *наш калгас, ваш карандаш; наша мора, ваша вядро; наша школа, ваша сястра; нашы моры, вашы карандашы, нашы школы*.

Практыкаванне 276. Вусна праскланяйце займеннікі разам з назоўнікамі.

Той дом, гэта практыкаванне, кожная мінута; наш клас, наша возера, наша школа; ваш каток, ваша акно, ваша сястра.

4. Скланенне займенніка *чый*.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род	Для ўсіх родаў
Н.	<i>чый чыё</i>	<i>чыя</i>	<i>чые</i>
Р.	<i>чыйго</i>	<i>чыёй (чые)</i>	<i>чыйх</i>
Д.	<i>чыйму</i>	<i>чыёй</i>	<i>чыйм</i>
В.	як Н. або Р. <i>чыё</i>	<i>чыю</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>чыйм</i>	<i>чыёй (-ёю)</i>	<i>чыймі</i>
М.	<i>(аб) чыйм</i>	<i>(аб) чыёй</i>	<i>(аб) чыйх</i>

Займеннікі *мой, твой, свой* скланяюцца, як займеннік *чый*. Гэтыя займеннікі замест галоснага ў канчатку ў родным і давальным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць *й*, напрыклад: *чыйго, майго, твайго, свайго; чыйму, майму, твайму, свайму*.

У назоўным склоне множнага ліку займеннікі *чый, мой, твой, свой* маюць канчатак *-е*, напрыклад: *чые, мае, твае, свае*.

Практыкаванне 277. Вусна праскланяйце займеннікі разам з назоўнікамі.

Чый сшытак, чыё дзіця, чыя кніга; мой клас, маё заданне, мая Радзіма; твой голас, тваё ўражанне, твая задача; свой горад, сваё жаданне, свая школа.

5. Скланенне займеннікаў *сам і самы*.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род	Для ўсіх родаў
Н.	<i>сам самб</i>	<i>самá</i>	<i>самі</i>
Р.	<i>самбга</i>	<i>самбóй</i>	<i>саміх</i>
Д.	<i>самбму</i>	<i>самбóй</i>	<i>самім</i>
В.	<i>самбга самб</i>	<i>самóю (самóу)</i>	<i>саміх</i>
Т.	<i>самім</i>	<i>самбóй (-бю)</i>	<i>самімі</i>
М.	<i>(аб) самім</i>	<i>(аб) самбóй</i>	<i>(аб) саміх</i>
Н.	<i>самы самáе</i>	<i>самáя</i>	<i>самыя</i>
Р.	<i>самáга</i>	<i>самáй</i>	<i>самых</i>
Д.	<i>самáму</i>	<i>самáй</i>	<i>самым</i>
В.	як Н. або Р. <i>самáе</i>	<i>самóю</i>	як Н. або Р.
Т.	<i>самым</i>	<i>самáй (-аю)</i>	<i>самымі</i>
М.	<i>(аб) самым</i>	<i>(аб) самáй</i>	<i>(аб) самых</i>

1. Займеннікі *сам і самы* змяняюцца, як звычайныя прыметнікі.

2. У займенніку *сам* ва ўсіх склонах, апрача назоўнага склону множнага ліку, націск падае на канчатак, напрыклад: *самбга, самбму, самім, аб самім*.

У займенніку *самы* ва ўсіх склонах націск падае на аснову, напрыклад: *самы, самáга, самáму, самым, аб самым*.

Практыкаванне 278. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак прапушчаныя займеннікі *сам* або *самы* ў адпаведным склоне.

1) Нас сустрэў з ліхтаром у руках ... гаспадар. 2) Мы выбіраем у Вярхоўны Савет ... лепшых людзей нашай краіны. 3) Мы спыніліся каля ... рэчкі і ... сталі рыхтаваць усё для начлегу. 4) Маскоўскае метро — ... лепшае ў свеце. 5) Віця з Мішам ... пабудавалі новую мадэль планёра. 6) ... гаспадыні ў хаце не было. 7) Пад ... вокнамі школы раслі кветкі. 8) У ... сэрцы пушчы выкапана зямлянка. (*Бяд.*) 9) Сад быў пасаджан ... вучнямі. 10) Ён не спыняў камбайна да ... вечара. 11) З ... рання да вечара кіпела работа на прышкольным участку. 12) Над ... возерам ляталі чайкі-рыбаловы.

Практикаванне 279. Складзіце вусна шэсць сказаў з займеннікамі *сам, самы, уживаючы іх у розных склонах.*

6. Скланенне займеннікаў *хто, што, нехта, нешта, ніхто, нішто.*

Н.	<i>хто</i>	<i>што</i>	<i>нехта</i>	<i>нешта</i>	<i>ніхто</i>	<i>нішто</i>
Р.	<i>каго</i>	<i>чаго</i>	<i>некага</i>	<i>нечага</i>	<i>нікога</i>	<i>нічога</i>
Д.	<i>каму</i>	<i>чаму</i>	<i>некаму</i>	<i>нечаму</i>	<i>нікому</i>	<i>нічому</i>
В.	<i>каго</i>	<i>што</i>	<i>некага</i>	<i>нешта</i>	<i>ні (на)кога</i>	<i>ні(на) што</i>
Т.	<i>кім</i>	<i>чым</i>	<i>некім</i>	<i>нечым</i>	<i>нікім</i>	<i>нічым</i>
М.	<i>(аб) кім</i>	<i>(аб) чым</i>	<i>не (аб) кім</i> <i>(аб) некім</i>	<i>не(аб) чым</i> <i>(аб) нечым</i>	<i>ні (аб) кім</i>	<i>ні (аб) чым</i>

Практикаванне 280. Праскланяйце вусна займеннікі: *хто, што, нехта, нешта; ніхто; нішто.*

§ 79. Правапіс займеннікаў.

1. Прыназоўнікі з займеннікамі пішуцца заўсёды асобна, напрыклад: *з імі, у яго, ва ўсякім, перад намі* і г. д.

2. У неазначальных займенніках, апрача займенніка *некаторы*, націск падае на адмоўе **не**, напрыклад: *не́хта, не́шта, не́кага, не́чага* і г. д.

У адмоўных займенніках націск ніколі не падае на часціцу **ні**, напрыклад: *ніхто́, нішто́, ніко́га, нічо́га, ніко́му, нічо́му* і г. д.

3. **Не** і **ні** пішуцца з неазначальнымі і адмоўнымі займеннікамі разам, калі гэтыя займеннікі ўжываюцца без прыназоўнікаў, напрыклад: 1) *Ніхто не адставаў у рабоце.* 2) *Нікога на дарозе не было.* 3) *Нехта запеву вясёлую песню.* 4) *Нечым было зачарпнуць вады.*

Калі ж ёсць прыназоўнік, то ён ставіцца пасля адмоўя. Тады адмоўе, прыназоўнік і займеннік пішуцца асобна, у тры словы, напрыклад: 1) *Ні з кім не сустрэўся.* 2) *Ні на што не звяртаў увагі.*

4. Неазначальныя займеннікі *некаторы, нейкі, нечы* з адмоўем **не** пішуцца заўсёды разам, напрыклад: *у некаторых дамах, у нейкім лесе.*

Практикаванне 281. Спішыце і растлумачце злітнае і раздзельнае напісанне **не, ні** з займеннікамі. Вусна вызначце склон займеннікаў.

1) Некаторыя расліны заўсёды бываюць зялёныя. 2) Само нішто не прыходзіць у рукі. 3) За намі ўслед шагае, але нам ні

ў чым не памагае. (*Цень.*) 4) Лянівы ні над чым не задумваецца, ні аб чым не пытае, нічым не цікавіцца. 5) Болей ніхто нам жыцця не атруціць, ніхто не пакрыўдзіць, ніхто не засмуціць. (*Бр.*) 6) Ні ў якой рабоце мы не павінны быць апошнімі. 7) Няма нічога на свеце, што магло б закрыць Дняпр. (*Гог.*) 8) У пакоі нікога не было, акрамя старой. (*С.*) 9) Народ не сгнеш, не пакорыш нічым, ніякім прымусам, ні здзекам. (*Бр.*) 10) Нам не страшны ніякія перашкоды. 11) Герасім ішоў, ні аб чым не думаючы, ні на што не звяртаючы ўвагі. (*Трг.*)

Практыкаванне 282. Устаўце патрэбныя па сэнсу займеннікі: адмоўныя ці неазначальныя.

1) Не бачыў 2) Расказаў 3) Не пагаварыў 4) Не пытаў 5) Не сустрэў 6) Разглядаў 7) Не думаў 8) Думаў 9) Не параіўся... . 10) Параіцца... . 11) Пісаў... . 12) Не напісаў 13) Не мае патрэбы 14) Не глядзеў

Практыкаванне 283. Складзіце сказы з дадзенымі неазначальнымі і адмоўнымі займеннікамі.

Нечым, не аб чым, нічым, ні аб чым, нехта, нейкі, не з кім, ніхто, ні з чым, нішто, ніякі, ні ў якім.

§ 80. Правапіс займеннікаў з часціцамі -небудзь, абь-, -сьці.

1. Займеннікі з часціцамі **-небудзь, абь-** пішуцца праз злучок, напрыклад: *які-небудзь, каго-небудзь, абь-хто, абь-што, абь-які.*

2. Часціца **-сьці** з займеннікамі пішацца разам, напрыклад: *штосьці, хтосьці, чагосьці, кагосьці, камусьці і г. д.*

Практыкаванне 284. Спішыце сказы, падкрэсліце часціцы **-небудзь, абь-, -сьці** і растлумачце іх напісанне.

1) Ён расказваў сваім сябрам штосьці цікавае. 2) Чутна было, як хтосьці спускаўся па лесвіцы. 3) У лесе чутны былі чыесьці галасы. 4) Абь-каму гэту справу даручаць нельга. 5) Кагосьці голасна паклікалі. 6) Ён раскажа што-небудзь цікавае пра сваё падарожжа.

Практыкаванне 285. Складзіце 9 сказаў, каб у іх былі неазначальныя займеннікі з часціцамі **абь-, -небудзь, -сьці.**

Практыкаванне 286. Спішыце тэкст. Адкажыце, да якога разраду адносяцца выдзеленыя займеннікі. Замест кропак устаўце адпаведныя літары, дапішыце канчаткі.

Мален...кі Тубі ўвесь свой мален...кі век пражыў на бераз... мора. Заўсёды перад яго вачамі была б... змежная прастора — то ціхая,

ласкавая, то бурная, злосная. Сонца кожны дзень вылазіла з вады з правага боку, праходзіла над самай галав... і хавалася ў ваду з левага боку. І ўсё сваё жы...ё Тубі чуў, як хвалі наб...галі на ні...кі п...счаны бераг і спявалі сваю песню. З ёю ён уставаў, з ёю ён клаўся спаць, яе ён чуў, калі прачынаўся ўначы, не заціхала яна і ў п...кучы поўдзень, калі ўсё жывое хавалася ў цень. Ён і ўявіць сабе не мог, што дзе-небудзь можа быць такое месца, дзе не чуваць гэтай песні. Часамі, калі ўздымалася бура, гэтая песня пераходзіла ў злосн... выццё, але маленькі Тубі зусім не баяўся гэтага выцця, як не баялася вунь тая чайка, што лётае над морам.

(Я. Маўр.)

Практыкаванне 287. Прачытайце і ўкажыце аднародныя члены сказа і складаныя сказы. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку.

1) Крыніца чорнай паласою на свет зірнула лёд прабіла у старых карчах загаманіла. (К-с.) 2) Зямля млепа пад сонцам на дарогах вецер замятаў пыл. (С.) 3) Зноў заспявала зайграла загаманіла вясна. (Бр.) 4) Чырвань кранула жоўтыя ягады рабін лёгкі пух адуванчыкаў лётае па полі. (Бр.)

ДЗЕЯСЛОЎ.

§ 81. Агульнае паняцце аб дзеясловах.

Дзеясловамі называюцца словы, якія абазначаюць дзеянне ці стан прадмета і адказваюць на пытанні *што рабіць?* *што зрабіць?*, напрыклад: *малоць, змалоць; спаць, заснуць*. Дзеясловы *малоць, змалоць* абазначаюць дзеянне прадмета, а дзеясловы *спаць, заснуць* — стан прадмета.

Дзеясловы змяняюцца па часах, напрыклад: *пішу, пісаў, буду пісаць*.

Практыкаванне 288. Да выдзеленых у тэксце слоў пастаўце пытанні і адкажыце, якой часцінай мовы яны з'яўляюцца; падкрэсліце ў іх корань.

1) Яблыкі паспелі. 2) Аб спеласці яблыкаў сведчыў іх колер і прыемны пах. 3) Мы здымалі спелыя яблыкі і клалі іх у скрынкі. 4) На сталё ляжалі кнігі, сшыткі, карандашы. 5) Доўгае ляжанне ў пасцелі развівае лялоту. 6) Пад ляжачы камень і вада не цячэ. (Прк.) 7) Перад вечарам мы заўсёды купаліся. 8) Купанне рабіла нас бадзёрымі. 9) Купальныя касцюмы былі ўжо гатовы. 10) Усе радаваліся прыходу вясны. 11) Радасны настрой ніколі не пакідаў нас. 12) Радасць і шчасце — жыць у Саюзе.

§ 82. Правапіс часціцы *не* з дзеясловамі.

Часціца *не* з дзеясловамі пішацца раздзельна, напрыклад: *не размаўляць, не бегаць, не забываць, не прапускаю, не сяджу.*

Выключэнне складаюць тыя дзеясловы, якія без *не* (*ня*) не ўжываюцца: *ненавідзець, недамагаць, нездаровіцца, нявольць, нямогацца, непакоіць.*

Часціца *ні* з дзеясловамі заўсёды пішацца асобна.

Практыкаванне 289. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Пішыце часціцу *не* асобна або разам.

- 1) У калгасе працаваць — гора і бяды (*не*) знаць. (*Прк.*)
- 2) Лапік на лапіку, а іголка (*не*) была. (*Качан капусты.*)
- 3) (*Не*) сціхае гоман лета на палетках, паплавах.
- 4) Дзеда (*не*) пакоіла думка аб доме, аб Панасе. (*К-с.*)
- 5) Хто пытае, той (*не*) блудзіць. (*Прк.*)
- 6) Што напісана пяром, тое (*не*) высечаш тапаром. (*Прк.*)
- 7) Мы (*не*) навідзім падпальшчыкаў вайны.
- 8) Работа (*не*) ганьбіць чалавека, а корміць і поіць яго. (*Прк.*)
- 9) Як зграі з'явіліся з гвалтам, прымусам, (*не*) здаўся народ Беларусі, (*не*) стаў на калені, (*не*) паў, (*не*) сагнуўся, а ворага стрэціў ударам мяча. (*Бр.*)
- 10) Рос калгас. Мацнелі справы, (*не*) пазнаць зусім сяла. (*Бр.*)
- 11) Камуністы ўпустую прысяг (*не*) даюць. (*Панч.*)
- 12) На лузе (*не*) ўнімаецца звон пчол і чмялёў.
- 13) З песні слова (*не*) выкінеш. (*Прк.*)

Практыкаванне 290. Спішыце сказы, устаўляючы часціцу *не* перад дзеясловамі.

У зор. *Не будзеш чытаць кніг — не навучышся правільна выказваць свае думкі.*

- 1) Будзеш чытаць кнігі — навучышся правільна выказваць свае думкі.
- 2) Рана ўстанеш — многа зробіш.
- 3) Падумаеш над задачай — рашыш яе.
- 4) Добра зямлю апрацуеш — багаты ўраджай збярэш.
- 5) Займешся спортам — умацуеш сваё здароўе, будзеш вынослівым.

§ 83. Дзеясловы неазначальнай формы.

Дзеяслоў мае пачатковую форму, якая называецца неазначальнай.

Дзеяслоў неазначальнай формы толькі называе дзеянне, але не паказвае ні часу, ні ліку, ні асобы, ні роду.

Дзеяслоў неазначальнай формы адказвае на пытанні што рабіць? або што зрабіць?, напрыклад: *пісаць, напісаць; ехаць, прыехаць; вязаць, звязаць.*

Неазначальная форма дзеяслова мае ў канцы суфіксы *-ць, -ці* або *-чы*, напрыклад: *вазіць, пісаць; месці, несці; бегчы, берагчы.*

Дзеясловы неазначальнай формы могуць мець на канцы часціцу **-ся (-ца)**, напрыклад: *адзявацца, купацца, стрыгчыся, берагчыся*.

Заўвага. Каб атрымаць аснову неазначальнай формы дзеяслова, трэба адкінуць суфіксы **-ць, -ці, -чы**, напрыклад: *чытаць, прывезці, берагчы*.

Практыкаванне 291. Спішыце, падкрэсліце дзеясловы ў неазначальнай форме; замест кропак у адных выпадках устаўце прапушчаныя літары, у другіх — дапішыце канчаткі.

I. Важнейш... задача арганізацыі юных пі...нераў — дапамагаць школ..., настаўніку ў барац...бе за высок... пасп...ховасць і дысцыпліну, за глыбок... і трывал... веды вучн..., выхоўваць у школьнік... дапытлівасць і цікавасць, настойлівасць і працавітасць, прывіваць дзецям павагу і любоў да фізічн... працы, навывкі сам...абслугоўванн..., уменне выконваць любую пасільную працу. (*Палажэнне аб дзіцячай камуністычнай арганізацыі юных пінераў імя У. І. Леніна.*)

II. 1) Лішн... гаварыць — толькі справе шкодзіць. (*Прк.*) 2) Мы будзем расціць малад... сады, палі засяваць, будаваць гарады. (*М. Т.*) 3) Нам песня жыць, будаваць памагае. (*Л.-К.*) 4) Ніколі не трэба спыняцца на дасягнутым. 5) Умеў памыліцца, умей і напавіцца. (*Прк.*) 6) Вучыцца ніколі не позна. (*Прк.*) 7) Трэба ўмець запрэгчы і каня ў калёсы. 8) Падарожнікі рашылі раней легчы і заснуць, каб заўтра раней паехаць. 9) Кожны павінен берагчы кнігі. 10) Як добра між калю...я затаіцца, глядзець удаль, і слухаць, і чакаць. (*Іс.*)

Практыкаванне 292. Дадзеныя ніжэй дзеясловы, якія стаяць у 1-ай асобе цяперашняга ці будучага часу, пастаўце ў неазначальнай форме.

Сцерагу, напяку, бягу, берагу, стрыгу, зберагу; бяру, раскрыю, пасею, навею; распішуся, адзяваюся, мынося, накрывося, саджуся; вяду, нясу, плыву, брыду; кашу, важу, мажу, вяжу, еду.

Практыкаванне 293. Дзеясловы прошлага часу пастаўце ў неазначальнай форме.

Напісаў, праплыў, ехаў, збярог, скасіў, бег, абмалациў, пасеяў, узараў, апрацаваў, настрыг, сядзеў, расказаў, прывёз, заначаваў, зайграў, напёк, пачуў, прынёс, завёў.

Практыкаванне 294. Ад дзеясловаў неазначальнай формы ўтварыце назоўнікі пры дапамозе суфіксаў **-н-, -б-, -анн-, -енн-, -эйн-**. У назоўніках падкрэсліце карань.

У з о р. Гуляць — гульня.

Гуляць, касіць, даследаваць, плаваць, кіпець, прасіць, замацаваць, малаціць, жадаць, прывітаць, абыходзіцца, разважаць.

Практыкаванне 295. Складзіце сказы, ужываючы наступныя дзеясловы ў неазначальнай форме:

ісці, хадзіць, крочыць, рухацца, бегчы.

§ 84. Пераходныя і непераходныя дзеясловы.

Дзеясловы падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое непасрэдна пераходзіць на які-небудзь прадмет. Назоўнік, які абазначае назву гэтага прадмета, стаіць у вінавальным склоне без прыназоўніка і адказвае на пытанне каго? або што?, напрыклад: *сустрэць* (каго?) *таварыша*, *несці* (што?) *сшыткі*, *лавіць* (што?) *рыбу*.

Пасля пераходных дзеясловаў назоўнік замест вінавальнага склону можа ставіцца ў родным склоне, калі дзеянне пераходзіць на частку прадмета (*прынёс вады*, *з'еў хлеба*, *вытў малака*) або калі дзеяслоў ужываецца з адмоўем **не**, напрыклад: *не напісаў пісьма*, *не скончыў работы*, *не звярнуў увагі*.

Усе астатнія дзеясловы — непераходныя, напрыклад: *хадзіць у кіно*, *сталыць каля стала*, *купацца ў рэчцы*.

Практыкаванне 296. Спішыце і падкрэсліце пераходныя дзеясловы адной рыскай, непераходныя — дзвюма, а назоўнікі пры пераходных дзеясловах — хвалістай.

1) Мір пераможа вайну. 2) Вучань напісаў практыкаванне. 3) Калгаснікі закончылі ўборку бульбы. 4) Шчокі загарэліся ад холаду. 5) Настаўнік прынёс сшыткі. 6) Галя чытала цікавае апавяданне. 7) Патрэскаюць галіны бярозы ў шумным ветры. (П.) 8) Аб сцягу чырвоным мы песню пачнём. (Марш.) 9) Любіце Айчыну, любіце заўжды палі яе, росы, лясны і сады. (Сас.) 10) Падарожнікі паабедалі і выпілі квасу. 11) Прыветна сонейка бліскае, і рве рачулка свае пугы. (К-с.) 12) Вучні пасадзілі яблыні, грушы, слівы і вішні. 13) У лесе чуліся дзіцячыя галасы. 14) Рыбаловы не звярнулі ўвагі на хмару, якая падымалася з-за лесу.

Практыкаванне 297. Спішыце і ўстаўце прапушчаныя літары. Пераходныя дзеясловы падкрэсліце.

Прыяз...жаць у горад, а...рэзаць хлеба, не на...біраў ягад, пр...несці мёду, прасп...ваць песню, прыб...раць пакой, зас...ваць поле, захо...іць к таварышу, выканаць задан...е, ра...казаць праўду, не нак...сіў травы, зах...пляцца спевамі, прысутнічаць на экзам...нах, пр...возіць збожжа, накіравацца ў падаро...а, па...сці ў школу, р...шаць задачы, раз...учыць песню.

§ 85. Зваротныя дзеясловы.

Зваротнымі называюцца такія дзеясловы, якія маюць на канцы часціцу **-ся (-ца, -цца)**, напрыклад: *мыцца, мыюся, мыешся; вучыцца, вучуся, вучышся; будавацца, будуся, будуешся; наесціся, наецца, наеўся.*

Усе зваротныя дзеясловы з'яўляюцца пераходнымі.

У трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу, а таксама і ў неазначальнай форме зваротных дзеясловаў пасля галоснага пішання **-цца**, напрыклад: *купаецца, купаюцца, купацца*, а пасля зычнага *с* пішання **-ца**: *здасца, наесца.*

Часціца **-ся** бывае як пасля галосных, так і пасля зычных, напрыклад: *купаюся, купаешся, купаемся, купаецца; адзяваюся, адзяваешся, адзяваемся.*

Заўвага. Іншы раз у верхах можна сустрэць часціцу **-сь** замест **-ся**, напрыклад: *Але навук аказалась не гэтак страшна, як здавалась.* (К-с.)

Практыкаванне 298. Спішыце тэкст, падкрэсліце ў зваротных дзеясловах часціцу **-ся** адной рыскай, а часціцу **-цца** — дзвюма.

Агонь дагараў. Куча галля змяншалася, канцы ламацца тэле навокал. У сярэдзіне было досыць вуголля і жару, але святло ўсё змяншалася. Вуголле пачало пакрывацца шэрай пялёнкай, а разам з гэтым з лесу пачала насоўвацца цемра.

Прырода значна змянілася. Лісце на дрэвах згусцілася, трава паднялася. Здавалася, і птушак больш стала, мацней разлягаліся па лесе іх галасы. Вось пінькае лілавагрудая зябка, вась заліваецца чорны дрозд, свішча івалга, стукаюць дзятлы. Ворушача розныя казюлькі, а ў цяньку чуюцца ўжо непрыемны звон камароў. Сям-там пераскокваюць з дрэва на дрэва вавёркі.
(Паводле Я. Маўра.)

Практыкаванне 299. Спішыце, замест кропак дапішыце прапушчаныя часціцы **-ся** або **-цца**.

1) Вялізныя крыгі круця... на шырокім водным прасторы, стукаю... адна аб адну, ломя..., крыша.... (Вад.) 2) Ліпы разраслі... так густа, што здалёку здавалі... адным сусцельным гаём. (Як.) 3) З кім павядзеш..., ад таго і набярэш.... (Прк.) 4) Заслухаеш..., як гудуць лясны-бары над Нёманам. (М. Т.) 5) Залаціў... ціхі асенні дзень. (К. Ч.) 6) Каласы жыта лёгка гну... і радасна смяю... людзям.

Практыкаванне 300. Спішыце, замест кропак дапішыце часціцу **-ся** або **-цца**. Пераходныя дзеясловы падкрэсліце адной рыскай, зваротныя — дзвюма.

1) Брат вучыць сястру. Сястра вучы... ў школе. 2) Прыход вясны радуе дзяцей. Дзеці радую... прыходу вясны. 3) Калгаснікі закончылі ўборку бульбы. Уборка бульбы закончыла... 4) Настаўнік прачытаў вучням цікавае апавяданне. Апавяданне

з цікавасцю чытае... вучнямі. 5) Унучка сустрэла сваю бабулю. Бабуля сустрэла... са сваёю ўнучкаю. 6) Гледачоў хвалявала спаборніцтва футбольных каманд. Гледачы хваляю..., назіраючы за спаборніцтвам футбольных каманд. 7) Брат нечакана сустрэў сястру. Брат і сястра нечакана сустракаю... 8) Люд працоўны, вольны шчыра весялі.... (Куп.) 9) У сінім небе ўскрайкі воблакаў серабра... ад сонца. (А. Г.) 10) Вераб'і гурбой злятаю... на ўзоранай раллі, а на лузе не ўнімаю... звонам пчолы і чмялі. (Іс.)

Практыкаванне 301. Перабудуйце сказы такім чынам, каб дзеясловы сталі зваротнымі. Падкрэсліце дзейнік адной рыскай, а выказнік — дзвюма.

У з о р. Касцы косяць канюшыну. — Канюшына косіцца касцамі.

1) Трактары ўзнімаюць цаліну. 2) Каваль куд жалеза. 3) Электрычнасць асвятляе дамы і вуліцы. 4) Хвалі мора падмываюць берагі. 5) Вучні нашага класа пішуць сачыненне. 6) Юннаты будуць шпакоўні. 7) Пісьманосцы разносяць пісьмы і газеты. 8) Мэблевая фабрыка вырабляе парты і сталы. 9) Бацькі выходзяць дзяцей. 10) Садоўнік даглядае сад.

§ 86. Трыванні дзеясловаў.

Дзеясловы ў беларускай мове маюць два трыванні: закончанае і незакончанае.

Дзеясловы закончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое закончана або абавязкова будзе закончана.

Дзеясловы закончанага трывання адказваюць на пытанне што зрабіць?, напрыклад: *навучыць, праверыць, раскажаць*.

Яны маюць два часы: прошлы (*навучыў, праверыў, раскажаў* — што зрабіў?) і будучы прасты (*навучу, праверу, раскажу* — што зраблю?), які складаецца з аднаго слова.

Некаторыя дзеясловы закончанага трывання паказваюць на аднаразовасць і імгненнасць дзеяння (*стукнуць, крыкнуць*) або на пачатак дзеяння (*зайграць, забарабаніць*) ці на канец яго (*сыграць, спець*).

Дзеясловы незакончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое адбылося, але не закончана, або дзеянне, якое працягваецца. Дзеясловы незакончанага трывання адказваюць на пытанне што рабіць?, напрыклад: *вучыць, пісаць, вазіць*.

Яны маюць тры часы: прошлы (*вучыў, пісаў, вазіў* — што рабіў?), цяперашні (*вучу, пішу, вазю* — што раблю?) і будучы складаны (*буду вучыць, буду пісаць, буду вазіць* — што буду рабіць?), які складаецца з двух слоў.

Некаторыя дзеясловы незакончанага трывання паказваюць, што дзеянне шматразова паўтараецца (*пахаджваць, змазваць, пастукваць*).

	Неазначальная форма	Цяперашні час	Прошлы час	Будучы час
Закончанае трыванне	што зрабіць? <i>прачытаць</i>	—	што зрабіў? <i>прачытаў</i>	што зраблю? <i>прачытаю</i>
Незакончанае трыванне	што рабіць? <i>чытаць</i>	што раблю? <i>чытаю</i>	што рабіў? <i>чытаў</i>	што буду рабіць? <i>буду чытаць</i>

Практыкаванне 302. Ад неазначальнай формы дзеясловаў утварыце дзеясловы будучага часу адпаведнага трывання. Практыкаванне спішыце.

У з о р. *Падпісаць — падпішу, казаць — буду казаць.*

Падпісаць, казаць, скасіць, аб'яўляць, правяраць, аб'явіць, сказаць, сядзець, праверыць, сесці, заказаць, гаварыць, пагаварыць, узяць, злавіць, пакласці, несці, расцілаць, зрабіць, сцерці, кідаць, праціраць, касіць, забраць, кінучь.

Практыкаванне 303. Прачытайце сказы. Выпішыце выдзеленыя дзеясловы і пастаўце іх у будучым часе і, дзе магчыма, у цяперашнім. Вызначце трыванне кожнага дзеяслова.

У з о р. *Схаваліся — схавуюцца — закончанае трыванне; дрыжала — дрыжу — буду дрыжаць — незакончанае трыванне.*

I. Берагі **схаваліся** ў змрочных туманах, і рэчка ў веснавым разліве, як бурнае мора. Вада **дрыжала** пад ветрам, адлівала ад месяца срэбрам, **блішчала** пад млынам. Млын **калаціўся**, **скрыпеў** падлогаю, **гуў** каменнямі. Гул **выбягаў** за сцены і тануў у шуме бурнай вады.

(К. Чорны.)

II. Сярод народа **круцілася** вялікая малпа і **забаўляла** ўсіх. Малпа гэтая курчылася, **падскоквала**, **рабіла** смешныя грывасы, перадражнівала людзей... Яна **падскачыла** да дванаццацігадовага хлопчыка, сына капітана карабля, **сарвала** з яго галавы капялюш, **надзела** і жвава ўзбравалася на мачту.

(Л. Талстой.)

Практыкаванне 304. Дзеясловы неазначальнай формы пастаўце ў будучым часе і складзіце з імі сказы.

Рашыць, рашаць, расказаць, расказваць, спець, спяваць, прывезці, прывозіць, загадаць, загадваць, спыніцца, спыняцца.

Практикаванне 305. Спішыце, падбіраючы да кожнага выдзеленага дзеяслова незакончанага трывання прапушчаны дзеяслоў закончанага трывання.
У з о р. *Школьнікі саджалі яблыні і грушы і пасадзілі іх усе.*

1) Школьнікі **саджалі** яблыні і грушы і ... іх усе. 2) Мы з таварышам у выхадны дзень будзем **лавіць** рыбу і ... яе нямала. 3) Вучань старанна **пісаў** сачыненне і ... яго вельмі добра. 4) Мы **будзем ехаць** хутка і ... своечасова ў горад. 5) Вучні **ідуць** рана ў школу і ... туды без спазнення. 6) Вучань **вучыў** верш на памяць і ... яго выдатна. 7) Маці **шые** мне паліто і к выхадному дню ... абавязкова. 8) Мы з таварышам **будзем рабіць** мадэль планёра і ... яе ў тэрмін.

§ 87. Утварэнне трыванняў.

Ад большасці дзеясловаў аднаго трывання можна ўтварыць дзеясловы другога трывання.

Ад дзеясловаў незакончанага трывання дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца:

а) пры дапамозе прыставак, напрыклад: *вязаць — звязаць, рэзаць — нарэзаць;*

б) пры дапамозе суфікса **-ну-**, напрыклад: *крычаць — крыкнуць, стукаць — стукнуць.*

Іншы раз пры ўтварэнні дзеясловаў закончанага трывання ад дзеясловаў незакончанага трывання мяняецца корань, напрыклад: *браць — узяць, гаварыць — сказаць і інш.*

Ад дзеясловаў закончанага трывання дзеясловы незакончанага трывання ўтвараюцца:

а) пры дапамозе суфіксаў **-ва-**, **-іва-**, **-ыва-**, напрыклад: *абуць — абуваць, адыграць — адыгрываць, атрымаць — атрымліваць;*

б) шляхам замены суфіксаў **-ы-**, **-і-** суфіксамі **-а-**, **-я-**, напрыклад: *рашыць — рашаць, кончыць — канчаць, ухваліць — ухваляць;*

в) пры дапамозе змены націску, напрыклад: *высытаць — высьтаць, выклікаць — выклікаць.*

Практикаванне 306. Ад дадзеных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе прыставак утварыце дзеясловы закончанага трывання, прыстаўкі падкрэсліце.

У з о р. *Пісаць — напісаць, касіць — скасіць.*

Пісаць, касіць, вучыць, казаць, несці, мыцца, веяць, маляваць, весці, друкаваць, хвалявацца, рыхтаваць, гутарыць, рэзаць, бачыць, сеяць.

Практикаванне 307. Пры дапамозе прыставак або суфіксаў утварыце ад дзеясловаў незакончанага трывання дзеясловы закончанага трывання. Суфіксы і прыстаўкі падкрэсліце.

У з о р. *Крычаць — крыкнуць, ехаць — прыехаць.*

Крычаць, махаць, ахаць, мігаць, стукаць, рэзаць, несці, рабіць, прасіць, грэць, казаць, ехаць, друкаваць, пісаць.

Практыкаванне 308. Спішыце практыкаванне, утвараючы ад дзеясловаў закончанага трывання дзеясловы незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-ва-, -іва-, -ыва-**. Суфіксы падкрэсліце.

У зор. *Расказаць — раска́зваць*.

Заказаць, даказаць, завязаць, выканаць, дачытаць, праветрыць, атрымаць, адыграць, падкладаць, выменяць, размалоць, раскусіць, запрасіць, папярэдзіць, звязаць, скласці, збіць, звіць, сшыць, падпісацца.

Практыкаванне 309. Ад дадзеных назоўнікаў утварыце дзеясловы закончанага ці незакончанага трывання. Дзеясловы вусна падзяліце на састаўныя часткі.

Дзяленне, падпісванне, кармленне, зніжэнне, закупка, грукат, гульня, лоўля, малацьба, просьба, перапіска, размова, харчаванне, рашэнне, ляжанне, гаворка, хаджэнне, спачуванне.

Практыкаванне 310. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце трыванне выдзеленых дзеясловаў.

У хатцы Міхалка **зна...шоў** усё, што патрэбна было. Не было толькі мяккага веніка. «**Зраблю** сам», — **падумаў** Міхалка. Для хаткі ён **нарваў** жмут высокай травы, спехам **перав...заў** яе абрыўкам вяровачкі, і **атр...маўся** ладны венік. Узброіўшыся, як належыць сапраўднаму пчалюру, з затоеным дыха...ем **руш...ў** да рою. Рой усё яшчэ **вісеў** на галінцы, і гэта **ўзрадавала** Міхалку: значыць, ён не **сп...шаецца** адл...таць, **чакае** яго! Хутка ён **адзеў** на галаву сетку, **абмакнуў** венік у вадку і **пакрапіў** рой. Рой **прыціх**, быццам ашаламлены ад н...чаканага душы. Гэта яшчэ больш **падбадзёрвала** Міхалку. Пасля такой першай аперацыі ён **падставіў** бачок пад галінку ды злё...ку **патрос** яе. І — **дзіва!** Клубок **ад...рваўся**, як пераспелая груша, ды **ўпаў** проста ў бачок.

(Паводле А. Якімовіча.)

§ 88. Абвесны лад. Часы дзеяслова.

Дзеяслоў мае тры лады: абвесны, умоўны і загадны.

Дзеясловы цяперашняга, прошлага і будучага часу з'яўляюцца дзеясловамі абвеснага ладу. Дзеясловы абвеснага ладу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася або адбылося, адбываецца, будзе адбывацца або адбудзецца, напрыклад: *пісаў, напісаў, пішу, буду пісаць, напішу*.

Будучы час, які складаецца з аднаго дзеяслова, называецца простым. Такая форма дзеяслова ўтвараецца ад дзеясловаў закончанага трывання, напрыклад: *закончу, прынясу, прачытаю, раскажу*.

Будучы час, які складаецца з двух слоў: з дапаможнага дзеяслова *буду* і неазначальнай формы дзеяслова, называецца складаным. Такая форма дзеяслова ўтвараецца ад дзеясловаў незакончанага трывання, напрыклад: *буду чытаць, буду гаварыць, буду несці*.

Практыкаванне 311. Спішыце і падкрэсліце дзеясловы абвеснага ладу. Вусна ўкажыце іх час.

Кукавала зязюля
У зялёным лесе,
Не згадала матуля,
Што выйдзе з Алесі.

Як набралася моцы
Матчына дачушка,
Паляцела да сонца
Пералётнай птушкай.

Паляцела дзяўчына
Самалётам гонкім

Над шчаслівай краінай,
Над роднай старонкай.

Адчыняе вароты
Нябесным маршрутам
Ці, як ястраб, з высатаў
Скача з парашутам.

І да сонца праз хвілю,
І ўсё вышай і вышай!
Самалётавым крыллем
Воблакі калыша.

(Я. Купала.)

§ 89. Змяненне дзеясловаў у цяперашнім і будучым часе па асобах і ліках.

Дзеясловы ў цяперашнім і будучым часе змяняюцца па асобах і ліках.

Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках называецца спражэннем.

Дзеясловы цяперашняга і будучага часу маюць тры асобы і два лікі.

Цяперашні час.

Лік	Асоба	І спражэнне			
Адзіночны	1-я	я <i>буду-ю</i>	<i>вяз-у</i>	<i>бяр-у</i>	<i>піш-у</i>
	2-я	ты <i>буду-еш</i>	<i>вяз-еш</i>	<i>бяр-эш</i>	<i>піш-аш</i>
	3-я	ён (яна, яно) <i>буду-е</i>	<i>вяз-е</i>	<i>бяр-э</i>	<i>піш-а</i>
Множны	1-я	мы <i>буду-ем</i>	<i>вяз-ём</i>	<i>бяр-ом</i>	<i>піш-ам</i>
	2-я	вы <i>буду-еце</i>	<i>вяз-яце</i>	<i>бяр-аце</i>	<i>піш-аце</i>
	3-я	яны <i>буду-юць</i>	<i>вяз-уць</i>	<i>бяр-уць</i>	<i>піш-уць</i>

Лік	Асоба	II спражэнне	
Адзіночны	1-я	<i>наш-у</i>	<i>гавар-у</i>
	2-я	<i>нос-іш</i>	<i>гавор-ыш</i>
	3-я	<i>нос-іць</i>	<i>гавор-ыць</i>
Множны	1-я	<i>нос-ім</i>	<i>гавор-ым</i>
	2-я	<i>нос-іце</i>	<i>гавор-ыце</i>
	3-я	<i>нос-яць</i>	<i>гавор-аць</i>

Будучы час.

Лік	Асоба	Незакончанае трыванне	Закончанае трыванне
		Будучы складаны	Будучы прсты
Адзіночны	1-я	<i>я буд-у пісаць, вучыць</i>	<i>напіш-у, навуч-у</i>
	2-я	<i>ты будз-еш пісаць, вучыць</i>	<i>напіш-аш, навуч-ыш</i>
	3-я	<i>ён (яна, яно) будз-е пісаць, вучыць</i>	<i>напіш-а, навуч-ыць</i>
Множны	1-я	<i>мы будз-ем пісаць, вучыць</i>	<i>напіш-ам, навуч-ым</i>
	2-я	<i>вы будз-еце пісаць, вучыць</i>	<i>напіш-аце, навуч-ыце</i>
	3-я	<i>яны буд-уць пісаць, вучыць</i>	<i>напіш-уць, навуч-аць</i>

Будучы прсты час мае такія ж асабовыя канчаткі, як і цяперашні час, напрыклад: *піш-у* — *напіш-у*, *піш-аш* — *напіш-аш*, *піш-а* — *напіш-а* і г. д.

У будучым складаным часе змяняецца па асобах дапаможны дзеяслоў *буду*, а неазначальная форма не змяняецца, напрыклад: *буд-у вучыць*, *будз-еш вучыць*, *будз-е вучыць* і г. д.

Дзеясловы, якія ў цяперашнім і будучым простым часе маюць канчаткі *-у (-ю)*, *-еш (-эш, -аш)*, *-е (-э, -а)*, *-ем (-ём, -ом, -ам)*, *-еце (-яце, -аце)*, *-уць (-юць)*, адносяцца да першага спражэння.

Дзеясловы, якія ў цяперашнім і будучым простым часе маюць канчаткі *-у (-ю), -іш (-ыш), -іць (-ыць), -ім (-ым), -іце (-ыце), -аць (-яць)*, адносяцца да другога спражэння.

У зваротных дзеясловах да асабовых канчаткаў далучаецца часціца *-ся (-ца)*, напрыклад: *мыю — мыюся, мыеш — мыешся, мые — мыецца, моем — моемся, моеце — моецесья, мыюць — мыюцца*.

Пры спражэнні ў некаторых дзеясловах могуць чаргавацца зычныя ў канцы асновы, напрыклад: *сцерагу — сцеражэш (г-ж), пяку — пячэш (к-ч), хадзіць — хаджу (дз-дж), вязаць — вяжу (з-ж), пісаць — пішу (с-ш), драбіць — драблю (б-бл), сыпаць — сыплю (п-пл)*.

Практыкаванне 312. Паспрагайце першыя чатыры дзеясловы ў цяперашнім часе, а наступныя пяць — у будучым.

Вадзіць, сустракацца, касіць, вучыцца; прачытаць, зберагчы, запрасіць, спыніцца, накарміць.

Практыкаванне 313. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеясловы будучага часу. Улічыце пры гэтым, што ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараецца будучы складаны, а ад дзеясловаў закончанага трывання — будучы просты.

Грузіць — буду грузіць, пагрузіць — пагрузжу; малаціць, змалаціць; пісаць, напісаць; расціць, вырасціць; збіраць, сабраць; ездзіць, прыехаць; распальваць, распаліць; расціраць, расцерці; глядзець, разгледзець.

Практыкаванне 314. Спішыце і ў дадзеных парах дзеясловаў падкрэсліце зычныя, якія чаргуюцца. Вусна складзіце з дзеясловамі сказы.

Вяду — вядзеш, берагу — беражэш, нашу — носіш, важу — возіш, еджу — ездзіш, пяку — пячэш, стрыгу — стрыжэш, малачу — малоціш, лячу — ляціш, раблю — робіш, лаўлю — ловіш, кармлю — корміш.

§ 90. Асабовыя канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэння і іх правапіс.

Дзеясловы першага спражэння ў другой асобе адзіночнага ліку маюць канчатак *-еш (ідз-еш, будз-еш, мы-еш)*, пасля зацвярдзелых пад націскам *-эш (бяр-эш, пяч-эш, бераж-эш)*, а не пад націскам *-аш (піш-аш, каж-аш, вярж-аш)*.

Дзеясловы другога спражэння ў другой асобе адзіночнага ліку маюць канчатак *-іш (кос-іш, воз-іш, роб-іш)*, пасля зацвярдзелых *-ыш (гавор-ыш, вуч-ыш, памнож-ыш)*.

У трэцяй асобе адзіночнага ліку дзеясловы першага спражэння маюць канчатак *-е* (*ідз-е, няс-е, ня-е*), пасля зацвярдзелых пад націскам — *-э* (*бяр-э, сяч-э, сцераж-э*), не пад націскам — *-а* (*піш-а, каж-а, скáč-а*).

Дзеясловы другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага ліку маюць канчатак *-іць* (*кос-іць, нос-іць, воз-іць*), пасля зацвярдзелых зычных — *-ыць* (*гавор-ыць, важ-ыць, бач-ыць*).

У першай асобе множнага ліку дзеясловы першага спражэння пад націскам маюць канчаткі *-ом, -ём* (*бяр-ом, сцераж-ом, вяз-ём, кладз-ём*), а не пад націскам — *-ам, -ем* (*піш-ам, каж-ам, чыта-ем, працў-ем*).

Дзеясловы другога спражэння ў першай асобе множнага ліку маюць канчатак *-ім* (*кос-ім, воз-ім, нос-ім*), пасля зацвярдзелых зычных — *-ым* (*гавор-ым, важ-ым, маўч-ым*).

У другой асобе множнага ліку дзеясловы першага спражэння, калі націск падае на апошні склад, маюць канчаткі *-ацэ, -яцэ* (*бер-ацэ, сцераж-ацэ, вез-яцэ, кладз-яцэ*), а не пад націскам — *-аце, -еце* (*піш-аце, каж-аце, чыта-еце, працў-еце*).

Дзеясловы другога спражэння ў другой асобе множнага ліку маюць канчатак *-іце* (*нос-іце, воз-іце, кос-іце*), пасля зацвярдзелых зычных — *-ыце* (*гавор-ыце, важ-ыце, вуч-ыце*).

У трэцяй асобе множнага ліку дзеясловы першага спражэння маюць канчатак *-уць (-юць)*: *піш-уць, каж-уць, працў-юць*; дзеясловы другога спражэння — *-аць (-яць)*: *гавор-аць, вуч-аць, кос-яць, нос-яць*.

У дзеясловах першага спражэння канчаткі *-эш, -э, -ом* не пад націскам пераходзяць у *-аш, -а, -ам*, напрыклад: *сячэш — высечаш, сячэ — высеча, бярэм — вы́берам*.

Практыкаванне 315. Спішыце і падкрэсліце асабовыя канчаткі дзеясловаў; вусна ўкажыце час, асобу, лік і спражэнне гэтых дзеясловаў.

1) А мы сабе сеем і сеем пшаніцу, і радасць, і кветкі. (*Куп.*)
2) Вада бурліць ля берагоў, вырывае з карэннем алешыны, як быццам куды спяшаецца. (*Вад.*) 3) То разбяжыцца, то пухам засцелецца, гойкае, кружыць, спявае мяцеліца. (*Бр.*) 4) На былых папалішчах квітнеюць сады, і рунеюць жыты маладыя ў палях. У камунізм пракладаем мы сонечны шлях. (*М. Т.*) 5) Мы пакараем і час і прыроду, мы гаспадарым сягоння на зямлі. (*Л.-К.*) 6) Плыве, гудзе шум гулкі, будаўнічы па ўсёй краіне вольнай з краю ў край. (*Куп.*) 7) Сеем, збіраем спелае збожжа, сабе, краіне багацце множым. (*Куп.*) 8) У бубны дахаў вецер б'е, грыміць па ім, звініць, паяе. (*Б.-ч.*) 9) Гудуць над полем правады, слупы ў прастор бягуць, грымяць на рэйках паязды, і воды ўдалё цякуць. (*Тв.*)

Практыкаванне 318. Спішыце тэкст. Падкрэсліце ў выдзеленых дзеясловах канчаткі першага спражэння адной рыскай, а канчаткі другога спражэння — дзвюма.

Калі сонечнай раніцай улетку пойдзеш у лес, то на палянах у траве відаць алмазы. Усе алмазы гэтыя **блішчаць** і **пераліваюцца** на сонцы рознымі колерамі: і жоўтым, і чырвоным, і сінім. Калі падыдзеш бліжэй і **разгледзіш**, што гэта такое, то **ўбачыш**, што гэта кроплі расы сабраліся ў трохвугольных лістах травы і **блішчаць** на сонцы. Лісток гэтай травы ўнутры махнаты і пушысты, як аксаміт. І кроплі **качаюцца** па лістку і не **мочаць** яго. Калі неасцярожна **сарвеш** лісток з расінкай, то кропелька **скоціцца**, як шарык светлы, і не **ўбачыш**, як **праслізне** міма сцябла. Бывала, **сарвеш** такі кубачак, асцярожна **паднясеш** да рота і **вып'еш** расінку, і расінка гэтая смачней за ўсякі напітак здаецца.

(Л. Талстой.)

Практыкаванне 319. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеясловы трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу або будучага простага.

У з о р. Бегаць — бегае — бегаюць, затрымаць — затрымае — затрымаюць.

Працаваць, хвалявацца, затрымаць, вучыць, трымацца, забраць, слухаць, веяць, змалоць, пісаць, гаварыць, змагацца, вартаваць, вазіць, рыхтавацца, паласкаць (бялізну), будавацца, лазіць, выкарміць, масціць, адзявацца, злавіць.

Практыкаванне 320. Письмова адкажыце, чым займаецца кожная з асоб, прафесія якой названа ніжэй. Падкрэсліце канчаткі дзеясловаў і вусна вызначце іх спражэнне.

У з о р. Письманосец разносіць письмы і газеты.

Настаўнік, пільшчык, сталяр, каваль, рыбалоў, урач, трубачыст, хлебapёк, мастак, пчаляр, садоўнік, скрыпач, касец, шавец.

Практыкаванне 321. Растлумачце адным дзеясловам, якія дзеянні ўтвараюць ніжэйпералічанымі прадметамі. Запішыце і падкрэсліце асабовыя канчаткі дзеясловаў.

У з о р. Нажом рэжуць.

Мятлой, граблямі, карандашом, лапатай, ручніком, шчоткай, вадой, мылам, брытвай, ключом, сякерай, пілой.

Практыкаванне 322. Дзеясловамі трэцяй асобы множнага ліку назавіце дзеянні, якія ўтвараюць ніжэйпералічаныя жывёлы і птушкі. Атрыманыя кароткія сказы запішыце ў падкрэсліце ў дзеясловах канчаткі.

У з о р. Зязюлі кукуюць.

Ластаўкі, сабакі, коні, кошкі, гусі, пеўні, вароны, ваўкі, качкі, куры, вераб'і.

Практыкаванне 323. Спішыце, далучаючы да дадзеных дзеясловаў прыстаўку **вы-**; усна вызначце пераходныя дзеясловы. Дзе неабходна, замяніце ў дзеясловах галосныя ці зычныя.

У з о р. *Касіць траву — выкасіць траву.*

Поле грады, трымае экзамен, мокне пад дажджом, лье ваду, палоща бялізну, гоніць кароў, капае канаву, трасе з мяшка, карчуе пні, беліць печ, цягне невад, сохне на сонцы, габлюе дошку, мочыць каноплі, ідзе з памяшкання.

Практыкаванне 324. Спішыце, замест кропак устаўце патрэбныя літары або дапішыце канчаткі. Зверху над дзеясловамі абазначце лічбай спражэнне.

1) Міру, щасця мы хоч...м, к камунізму мы кроч...м, нашых мэтаў вяршыні відаць. (*Астр.*) 2) Цяплом агорненае поле цвіц... , красу...цца, шуміць. 3) Мільёны вялікіх і дробненькіх рыб наверх усплыва...ць, ныра...ць углыб, гуля...ць на хвалях, жыру...ць на дне, а вось за кручок ні адна не кран.... (*Гл.*) 4) Ідуць піянеры, сцяг алы разгорнут. Іх поступ мне сэрца хвалю... заўжды. (*М. Т.*) 5) Мора калыш...цца, мора жытнёвае, спелым калоссем звін...ць берагі. (*Тр.*) 6) Каса не кос...ць — каса бры... і шчытнячкі бяр... сухія. (*К-с.*) 7) Плыв... Бяроза плаўна, плыв..., міна... горы, доли. (*Куп.*) 8) Мы буду...м, мы пуска...м фабрыкі, заводы, поле трактар засява..., садз...м агароды. (*Куп.*) 9) Мы слуха...м песню з Кітая, яна, як магутны прыбой, вялікі Усход абуджа..., народы вядз... за сабой. (*Нях.*) 10) Вёсны приходз...ць, вёсны адходз...ць, моладзь красу... заўсёды. (*Куп.*) 11) Гудз... малатарня, прагна глыта... барабан важкія снапы, і сыпл...цца, сыпл...цца ў мяшкі буйное жытнёвае зерне. (*Шапк.*) 12) Праца багаццем людзей надзяля..., падзвіг Радзімы бясмерце да... . (*Гл.*) 13) Хвалю...цца возерам спелае жыта. (*Бр.*)

Практыкаванне 325. Спішыце прыказкі, замест кропак дапішыце канчаткі.

1) Праўда з дна мора вынес... . 2) Работа і корм... , і вуч... . 3) Праца чалавека корм..., а лянота псу... . 4) Конь вырвецца — дагон..., а слова сказанага не верн... . 5) Далей палож..., бліжэй возьм... . 6) Зямлю ўгно... — добры ўраджай збяр... . 7) Напіш... пяром — не высеч... і тапаром. 8) Адсяч... — не прыстав... . 9) Рэшатам вады не нанос... . 10) Дожджык вымач..., а сонейка высуш... . 11) На дзень адстан... — за тыдзень не дагон... . 12) Як пасцел...ся, так і вып...ся.

§ 92. Змяненне дзеясловаў у прошлым часе па родах і ліках.

Дзеясловы прошлага часу ў асобах не змяняюцца, напрыклад: *я пісаў, ты пісаў, ён пісаў.*

У прошлым часе дзеясловы змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку па родах.

	Адзіночны лік	Множны лік	
Мужчынскі род	<i>пісай, рос, купайся</i>	Для	<i>пісалі</i>
Жаночы род	<i>пісала, расла, купалася</i>	ўсіх	<i>раслі</i>
Ніякі род	<i>пісала, расло, купалася</i>	родаў	<i>купаліся</i>

Дзеясловы прошлага часу ў адзіночным ліку маюць наступныя родавыя канчаткі: **-а** для жаночага роду (*вучаніца гаварыла*); **-о** пад націскам, **-а** не пад націскам для ніякага роду (*дзіця ішло, дзіця гаварыла*); дзеясловы мужчынскага роду родавых канчаткаў не маюць (*вучань гаварыў*).

У множным ліку дзеясловы па родах не змяняюцца. Яны для ўсіх родаў маюць адзін канчатак **-і**, напрыклад: *вучні рысавалі, вучаніцы рысавалі, дзеці рысавалі*.

Прошлы час дзеясловаў утвараецца звычайна ад асновы неазначальнай формы пры дапамозе суфікса **-л-**. Гэты суфікс у мужчынскім родзе пасля галоснага пераходзіць у **у**: *піса-ць — піса-л-а, піса-ў; насі-ць — насі-л-а, насі-ў*.

Пасля зычнага ў мужчынскім родзе суфікс **-л-** адпадае, напрыклад: *вёз-ці — вязл-а, вёз; нёс-ці — нясл-а, нёс*.

Дзеясловы прошлага часу ўжываюцца і са зваротнай часціцай **-ся**, напрыклад: *мыўся, мылася, мыліся; вучыўся, вучылася, вучыліся*.

Практыкаванне 326. Спішыце, утвараючы ад дзеясловаў неазначальнай формы дзеясловы прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку. Вусна вызначце трынанне дзеясловаў.

Гаварыць, чытаць, вытрымаць, выконваць, наладзіць, бацьць, залежаць, чуць, сустрэцца, адзявацца, мыцца, радавацца, збірацца, везці, стрыгчы, сцерці, вырасці, падрасці, ісці, перавезці, паднесці, перайсці, высахнуць.

Практыкаванне 327. Спішыце тэкст. Дзеясловы-выказнікі, якія стаяць у дужках, пастаўце ў прошлым часе, дапасуючы іх да дзейнікаў. Дужкі апусціце.

1) Я (*пасадыць*) дзвесце маладых яблынь і тры гады вясною і восенню (*абкопчаць*) іх і на зіму (*абкручаць*) саломей ад зайцоў. На чацвёрты год, калі (*сысці*) снег, я (*пайсці*) глядзець свае яблыні. Яны (*патаіццаць*) за зіму, кара на іх (*быць*) глянцавітая і налітая; сучкі ўсе (*быць*) цэлыя, і на ўсіх кончыках і на развілінках (*сядзець*) круглыя, як гарошынкi, кветкавыя

почкі. (Л. Т.) 2) Наш карабель (стаяць) на якары ля берага Афрыкі. Дзень (быць) чужоўны, з мора (дзьмуць) свежы вецер, але пад вечар надвор'е (змяніцца). (Л. Т.) 3) Хлопчыкі першыя (скокнуць) ў ваду, але ім цесна (быць) ў парусе, і яны (задумаць) плаваць навывперадкі ў адкрытым моры. (Л. Т.)

Практыкаванне 328. Спішыце прыклады. Дзеясловы прошлага часу падкрэсліце адной рыскай, а словы, да якіх яны дапасаваны, — дзвюма.

1) У лясх, гаях дразды спявалі, у балотах кнігаўкі крычалі. (К-с.) 2) Рэчка ўлілася ўжо ў свае берагі, цякла ціха-ціха. Магутнасць вясны жыла ў лясх і ў полі. (К. Ч.) 3) Зрэдку ўзнімаўся ветрык, і лёгкі шум прабягаў па ўсім садзе. (П-н.) 4) Свіснуў раз, свіснуў два шустры паравозік і павёз, і павёз за возікам возік. (Куп.) 5) Усё заварушылася, прачнулася, заспявала, зашумела, загаманіла. (Трг.) 6) Паляўнічыя запілі чысты, як шкло, цёплы мёд крынічнай вадою і заснулі пад аднастайнае гудзенне пчол і шаласценне лісцяў. (Трг.) 7) Сонца спускалася за лес. Апошнія праменні яго слізгалі па воднай прасторы, а затым накіраваліся ўгару. Загарэліся верхавіны дрэў. (Я. М.) 8) Я ехаў лясной сцежкай і бачыў, як хмурыўся лес, адчуваў, што над ім ціха хадзілі хмары. Заходзіла сонца. Між ствалоў дзе-нідзе прабіваўся яшчэ косы прамень сонца, але ў гушчары распаўзаўся імглісты надвяхорак. К вечару збіралася навальніца. (У. К.)

Практыкаванне 329. Спішыце тэкст, замяняючы дзеясловы прошлага часу дзеясловамі цяперашняга часу. Асабовыя канчаткі падкрэсліце.

Ніхто не любіў так бор з яго ваколіцамі, як Алёшка. Цэлымі днямі не вылазіў ён адтуль. Ніхто не ведаў так бор, як ён. Каб быць справядлівымі, трэба дадаць, што ніхто не мог і так спрытна ўзлазіць на любое дрэва, як ён. Алёшка адчуваў сябе ў бары, як дома, у сваім садку або на агародзе. І бадай ніводная птушка не магла пахваліцца, што ёй удалося вывесці дзяцей без Алёшкавага догляду. Кожнае гняздзечка ведаў ён у бары і што ў тым гняздзечку. Але затое ніводная птушка не мела прычыны пакрыўдзіцца на Алёшку. Ён проста, як рушнівы гаспадар, цікавіўся ўсім, што тварылася ў яго любімым бары, усё даследаваў, за ўсім назіраў.

(Паводле А. Якімовіча.)

Практыкаванне 330. Спішыце тэкст, устаўляючы замест кропак прапушчаныя літары або дапісваючы канчаткі.

1) Цішыня панавала ў полі. Зас...вы добра ўвабрал...ся ў сілу. (К. Ч.) 2) Навальніца набліжал...ся. Раптам ірвануўся вец...р і пера...шоў у такую буру, што з...мля закур...лася пылам. (К-с.) 3) Усюды пр...мяністымі алмазамі заіскр...ліся буйн...

кроплі расы. (Тр.) 4) Здалёк даносіліся глухія перакаты грыво-
таў. Зрэдку пацягваў вецер. Упала некалькі кропл... даждж...
(С.) 5) Сн...гі ўжо раставалі, і дружна ў полі балб...талі раўкі,
р...чулкі, і ў грамадку яны ваду сваю злівалі, ад сн... гаі,
л...сы будзілі і людз... душу вес...лілі. (К-с.) 6) Алесь хадзіў
каля крынічкі, што з лесу тут жа выц...кала і ду...кай хату агі-
бала, хадзіў, свістаў пад голас птуш...к, збіраў ён яга...кі ў гар-
нуш...к. (К-с.) 7) Абл...дзянелая ручаіна сонна гнала сін... ваду,
млява пнулася выкідаць на лёд крынічн... сцюдзёнасць. За
пніст... выс...чкаю скрозь сінела поле, аж да лес... . (К. Ч.)

§ 93. Спражэнне рознаспрагальнага дзеяслова *бегчы* і дзеясловаў *есці*, *даць*.

Дзеяслоў *бегчы* з'яўляецца рознаспрагальным. Ён спрагаец-
ца часткова па першаму, часткова па другому спражэнню.

Адзіночны лік	Множны лік
я <i>бяг-у</i> ты <i>бяж-ыш</i> ён <i>бяж-ыць</i>	мы <i>бяж-ым</i> вы <i>беж-ыце</i> яны <i>бяг-уць</i>

Своеасабліва спрагаюцца дзеясловы *есці*, *даць*, а таксама
вытворныя ад іх *з'есці*, *аддаць* і г. д.

Адзіночны лік	Множны лік
я <i>ем</i> <i>дам</i> ты <i>ясі</i> <i>дасі</i> ён <i>есць</i> <i>дасць</i>	мы <i>ядзім</i> <i>дадзім</i> вы <i>ясцё</i> <i>дасцё</i> яны <i>ядуць</i> <i>дадуць</i>

Практыкаванне 331. Пісьмова праспрагайце наступныя дзеясловы:

з'есці, наесціся, здаць, аддаць, выбегчы.

Практикаванне 332. Складзіце 6 сказаў, у якіх дзеясловы *бегчы, есці і даць* стаялі б у форме другой і трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку.

§ 94. Загадны лад дзеяслова і яго правапіс.

Загадны лад дзеяслова выражае просьбу, загад, заклік, напрыклад: 1) *Дайце, калі ласка, ваш сшытак.* 2) *Чытай уважліва!* 3) *Працоўныя ўсіх краін! Будзьце мужнымі барацьбітамі за мір!*

Дзеясловы загаднага ладу другой асобы адзіночнага ліку маюць канчатак *-і*: *няс-і, вядз-і, плив-і*, а пасля зашвардзелых зычных *-ы*. *бяр-ы, вязж-ы, піш-ы*.

Апрача таго, дзеясловы загаднага ладу адзіночнага ліку могуць канчацца:

1) на *-й*: *сядай, працуй, чытай*;

2) на мяккі і зашвардзелы зычны: *кінь, сядзь, лезь, дазволь, правер, адрэж, забяспеч*;

3) на губны зычны і на *-ў*: *рассып, пастаў*.

Пры ўтварэнні множнага ліку да дзеясловаў другой асобы адзіночнага ліку далучаецца канчатак *-це*, напрыклад: *нясі — нясіце, бяры — бярыце, працуй — працуйце, сядзь — сядзьце*.

Дзеясловы загаднага ладу першай асобы множнага ліку маюць канчатак *-ма*, калі другая асоба адзіночнага ліку канчаецца на зычны. *-й* або *-ў*, напрыклад: *стань — станьма, сядзь — сядзьма, рэж — рэжма, спявай — спявайма, напрай — напрайма*.

Калі ж другая асоба адзіночнага ліку загаднага ладу канчаецца на галосны, то дзеясловы загаднага ладу першай асобы множнага ліку маюць канчаткі *-ем(-эм)*, напрыклад: *хадзі — хадзем, нясі — нясем, бяры — бярем*.

Калі дзеясловы загаднага ладу другой асобы адзіночнага ліку маюць на канцы мяккі знак, то гэты мяккі знак застаецца і перад канчаткам першай і другой асобы множнага ліку, напрыклад: *стань — станьма, станьце, сядзь — сядзьма, сядзьце*.

Зваротныя дзеясловы загаднага ладу маюць на канцы часціцу *-ся*. *купацца — купайся, купайцеся; кінуцца — кінься, кіньцеся; сустрацца — сустранься — сустраньцеся*.

Просьбу, загад можна перадаць і дзеясловамі 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу, напрыклад: *Пойдзем! Прынясем!*

Іншы раз 1-я асоба загаднага ладу можа быць выражана шляхам далучэння да абвеснага ладу або неазначальнай формы дзеясловаў *давай, давайце*: 1) *Давай спяём!* 2) *Ну, таварышы, давайце падумаем, як дапамагчы дзеду. (К-с.)* 3) *Давайце працаваць дружна!*

Загад, просьба, пажаданне могуць быць выражаны і 3-й асобай адзіночнага і множнага ліку абвеснага ладу ў злучэнні з часціцай *няхай* (хай): 1) *Няхай жыве мір і дружба паміж народамі ва ўсім свеце!* (К-с.) 2) *Хай праца пануе на вольных загонах, хай зоры іскрацца сусветнай камуны!* (Куп.)

Практыкаванне 333. Спішыце сказы і падкрэсліце дзеясловы загаднага ладу.

1) Адчувай заўсёды родную глебу пад нагамі, жыві з калектывам, помні, што ён цябе выхаваў. (*Астр.*) 2) Працу змалку палюбіце, самі ўсё ў свой час рабіце. 3) Вучань, пасадзі дрэва і вырасі яго. 4) Піянеры і школьнікі! Упарта і настойліва авалодвайце ведамі! Будзьце працавітыя і дысцыплінаваныя, дабівайцеся поспехаў у вучобе! 5) Узбройся падручнікамі — кнігі чытай! Змалку мазгі варушы, развівай. (*Маяк.*) 6) Хораша ў рэспубліцы Саветаў. Тут жыві, працуй, будуй да неба! (*Маяк.*) 7) Спявай, маё шчасце, спявай! Спявай, беларускі народ! (*Куп.*) 8) Піянеры і школьнікі! Уключайцеся ва Усеаюзны конкурс юных саадаводаў, змагайцеся за тое, каб у вашай школе, у вашым пасёлку, на вашай вуліцы быў прыгожы, самы ўраджайны фруктовы сад. 9) Ляжце, зярняты, у парадак, у рад, усходзьце багата, каб сейбіт быў рад. (*Куп.*) 10) Вучыся і працуй на карысць народа. 11) Дык не губляй жа дарам час, наш будучы рабочы клас! Ідзіце ў цэхі, ідзіце ў клас, вучыцеся старанна і ведайце, чакае вас і праца, і пашана. (*Марш.*) 12) Яшчэ замечце, што з малымі ён размаўляў, як са старымі. (К-с.)

Практыкаванне 334. Спішыце, утвараючы ад дадзеных дзеясловаў дзеясловы загаднага ладу другой асобы адзіночнага і множнага ліку.

У з о р. *Вяду — вядзі — вядзіце.*

Нясу, іду, кажу, гавару, спяшаюся, рысую, пішу, адзяваюся, мажу, кіну, крочу, выліваю, стану, стаўлю, сяджу, дастану, вызначу.

Практыкаванне 335. Спішыце, ставячы дзеясловы ў другой асобе множнага ліку.

У з о р. *Кінь — кінце.*

Кінь, глянь, адрэж, пастаў, рассып, папраў, дазволь, зваж, кінься, мыйся, падпішыся, рыхтуйся, спяшайся, купайся, упрыгож, змагайся, вучыся.

Практыкаванне 336. Утварыце спачатку ад дадзеных дзеясловаў дзеясловы другой асобы множнага ліку будучага часу, а потым — дзеясловы другой асобы множнага ліку загаднага ладу. Вусна складзіце сказы з дзеясловамі.

У з о р. *Перакажаць — перакажаце — перакажыце.*

Перавесці, сустрэць, упрыгожыць, праверыць, кінуць, скасіць, скочыць, забяспечыць.

Практыкаванне 337. Спішыце, замяняючы дзеясловы неазначальнай формы дзеясловамі другой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу, дужкі апусціце. Замест кропак устаўце патрэбныя літары або дапішыце канчаткі

1) (*Чытаць*) павольна, не спяшаючыся: лепш зразуме...ш кнігу; (*дачытваць*) кнігу да канца, не (*прапускаць*) старонак. 2) Калі табе сустрэн...цца незразумелае слова, (*запытаць*) у старэйшых, што яно абазнача... 3) Правільна і акуратна (*пералістваць*) кнігу. 4) (*Зрабіць*) для кніг паліцу, каб не раскідваць іх. 5) (*Загарнуць*) кнігу ў паперу, не будзе забруджвацца вокла...ка. 6) (*Зрабіць*) закладку для кніг, не (*загінаць*) вуглоў на лістах кнігі. 7) На вуліц... (*берагчы*) кнігу ад даждж... і снег... 8) Рукі пры чыта...і кнігі павінны быць заўсёды чыстымі. 9) Не (*чытаць*) у час яды. 10) Не (*рысаваць*) і не (*пісаць*) ў кніз... 11) Не (*перагінаць*) кнігі: ад гэтага выпадаюць лісты. 12) Не (*класці*) ў кнігу карандашоў, ручак і іншых прадметаў: ад гэтага рве...а карэн...чык кнігі.

Практыкаванне 338. Утварыце ад дзеясловаў, што стаяць у дужках, дзеясловы загаднага ладу: спачатку 2-ой асобы адзіночнага ліку, а потым — 2-ой асобы множнага ліку. Спішыце практыкаванне, раскрываючы дужкі.

1) На чужы каравай рота не (*разяўляць*), а раней (*уставаць*) ды свой (*здабываць*). (Прк.) 2) Сем раз (*адмераць*), адзін раз (*адрэзаць*). (Прк.) 3) Раней усяго ўважліва (*прачытаць*), потым (*пераказаць*) змест. 4) Не (*траціць*) дарэмна часу. 5) (*Умець*) працаваць, (*умець*) і адпачываць. 6) (*Рыхтавацца*) да ўрокаў своечасова. 7) Спачатку (*намеціць*) план работы і (*працаваць*) па плану. 8) Аб чыстаце (*клапаціцца*) — (*берагчы*) здароўе. 9) Да ўрокаў (*падрыхтавацца*), потым (*адпачыць*). 10) Спачатку (*падумаць*), а потым (*адказаць*).

Практыкаванне 339. Прыпомніце 4—5 лозунгаў, у якіх дзеясловы трэцяй асобы са словам *няхай* мелі б значэнне загаднага ладу. Запішыце іх

§ 95. Умоўны лад дзеяслова і яго правапіс.

Умоўны лад дзеяслова абазначае дзеянне, якое магчыма пры пэўных умовах, або дзеянне пажаданае, напрыклад: 1) *Сена зграбі б, каб не дождж*. 2) *Без належнай падрыхтоўкі мы не авалодалі б складанай тэхнікай*. 3) *Расказалі б вы аб сваім падарожжы*.

Дзеясловы ўмоўнага ладу ўтвараюцца ад дзеясловаў прошлага часу пры дапамозе часціцы **бы (б)**.

Умоўны лад дзеясловаў, як і прошлы час, змяняецца па ліках, а ў адзіночным ліку і па родах.

Адзіночны лік			Множны лік		
Мужчынскі род	я ты ён	} <i>пісаў бы</i>	Для ўсіх родаў	мы вы яны	} <i>пісалі б</i>
Жаночы род	я ты яна				
Ніякі род	я ты яно				

Дзеясловы з часціцай **бы (б)** пішуцца асобна, прычым пасля зычнага і **ў** пішацца **бы (прынёс бы, напісаў бы)**, а пасля галоснага — **б (прывёсла б, напісала б)**.

Часціца **бы (б)** можа стаяць пасля дзеяслова, перад ім, а таксама можа быць аддзелена ад дзеяслова іншымі словамі, напрыклад: *Вучні пайшлі б на экскурсію, калі б была добрая пагода. Ён бы лепш задачы рашаў, калі б абдумваў глыбей.*

Практыкаванне 340. Спішыце, утвараючы ад дзеясловаў прошлага часу дзеясловы ўмоўнага ладу адзіночнага і множнага ліку.

Вучыў, гаварыў, нёс, спяваў, пераказаў, перадаў, прывёз, напісала, рысавала, сабрала, схадзіла, прыйшла, зварыла, прынесла.

Практыкаванне 341. Спішыце, утвараючы ад неазначальнай формы дзеяслова дзеясловы ўсіх трох ладоў.

У з о р. Напісаць — напішу, напішы, напісаў бы.

Прынесці, зрабіць, вывучыць, прачытаць, мыцца, адважыцца, даганяць, закранаць, праспяваць, дасягаць, імкнуцца, правяраць, будаваць.

Практыкаванне 342. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Замест кропак устаўце патрэбныя літары або дапішыце канчаткі.

1) Коля і не дадумаўся (б) зрабіць ветрухавік, каб не Вася Дацэнка. (Як.) 2) «Што (б) можна прыдумаць на снеданні... ў гэтай глушы? — думаў Алёшка. — Хоць (бы) на ягады натрапіць дзе-небудзь!» (Як.) 3) Цераз палянку было відаць, як дзік спакойна і павольна капаш...ўся ў балоц... «Вось добра было (б) стрэліць у яго! — заблішчаў вачыма Віктар. — Напэўна

трапілі (б). І мяса свеж...га было (б)». А ўночы каля ...огнішча як яны шкадавалі, што не выкарысталі магчымасці! Яны паспелі (б) ужо разабраць і схаваць дзіка, былі (б) заб...спечаны свежым мясам. (Я. М.) 4) Хто (б) сказаў, што н...глыбокая рака Бароўка в...сною мае такую сілу? 5) І выйшаў (бы) з яго (Міколка) маш...ніст на славу. (Лыньк.) 6) Ад...слалі (б) сваю падводу, а самі тут зан...чавалі (б). (К-с.)

§ 96. Безасабовыя дзеясловы.

Дзеясловы, якія не змяняюцца па асобах і ліках, называюцца безасабовымі, напрыклад: *Ужо днее. Мне нездаровіцца. Пад раніцу пахаладала.*

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць:

- 1) з'явы прыроды: *світае, развіднела, падмарожвае;*
- 2) фізічны стан чалавека: *нездаровіцца, мяне трасе;*
- 3) унутраныя перажыванні: *думаецца, хочацца, успамінаецца.*

Безасабовыя дзеясловы змяняюцца па часах (*днела, днее, будзе днець*); яны маюць неазначальную форму, абвесны і ўмоўны лады, напрыклад: *стала цямнець, ужо цямнее, сцямнела б ужо.*

У цяперашнім і будучым часе безасабовыя дзеясловы ўжываюцца толькі ў форме трэцяй асобы адзіночнага ліку (*днее, світае, змеркнецца*), у прошлым часе — у форме ніякага роду (*днела, світала, змяркалася*).

Безасабовыя дзеясловы, будучы ў сказе выказнікамі, ніколі не маюць пры сабе дзейнікаў, напрыклад: 1) *Пачало ўжо змяркацца.* 2) *Яму ўсё нездаровілася.* 3) *Ім не сядзіцца ў хаце.*

Практыкаванне 343. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх безасабовыя дзеясловы і растлумачце іх значэнне.

- 1) Ад вады дыхнула халадком. 2) Змяркалася ў лясках. Гусцілася цёплае неба. (К. Ч.) 3) Была душная прыпарная цеплыня. Усё больш цямнела. (С.) 4) Пацяплела. Вечер сціх. (К. Ч.) 5) Хацелася спяваць. 6) Дзядзьку ў рыбе шанцавала. (К-с.) 7) На захадзе яшчэ палымнела неба, але лёгкі змрок ужо насоўваўся. (Чарн.) 8) Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому. (К-с.) 9) Спалі воды. Падсыхае. Сонца ў вокнах зіхаціць. (Тв.) 10) Марозіць. Ідзе снег. 11) Вечарэла. Зайшло ўжо сонейка, цямнела. (К-с.) 12) За ноч падкінула сняжку. (К-с.)

Практыкаванне 344. Спішыце сказы, перабудоўваючы іх такім чынам, каб асабовыя дзеясловы сталі безасабовымі.

Узор. Я не сплю. — Мне не спіцца. Мы радасна жывём. — Нам радасна жывецца.

- 1) Я хачу пакатацца на каньках. 2) Чаму ты не сядзіш спакойна? 3) Мы хочам быць камбайнерамі. 4) К вечару пачаўся

мароз. 5) Мы весела і радасна жывём у Савецкім Саюзе. 6) Ён нездароў. 7) З ракі пацягнуў халадок. 8) У сонечны вясенні дзень не сядзіш дома. 9) Пахне чаромха.

Практыкаванне 345. Складзіце сказы з безасабовымі дзеясловамі

Змяркаецца, павеяла, марозіць, не сядзіцца, жывецца, хочацца, світае, думаецца, не спіцца.

§ 97. Утварэнне дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў і прыставак.

Дзеясловы ўтвараюцца як пры дапамозе прыставак (ад дзеясловаў), так і пры дапамозе суфіксаў (ад назоўнікаў, прыметнікаў і інш.), напрыклад: *пісаць* — **напісаць**, **запісаць**, **перапісаць**, **надпісаць**; *вячэра* — **вячэраць**, *белы* — **бяліць**, **бялець**.

Дзеясловы могуць утварацца адначасова пры дапамозе прыставак і пры дапамозе суфіксаў, напрыклад: *камень* — **закамянець**, *сіні* — **пасінець**, *трое* — **патроіць**.

Адны дзеяслоўныя суфіксы дапамагаюць утвараць трыванні дзеяслова:

а) суфіксы **-ва-**, **-іва-**, **-ыва-**, **-а-**, **-я-** служаць для ўтварэння незакончанага трывання: *расказаць* — **расказваць**, *падкарміць* — **падкормліваць**, *адыграць* — **адыгрываць**, *кончыць* — **канчаць**, *ухваліць* — **ухваляць**;

б) суфікс **-ну-** служыць для ўтварэння закончанага трывання, напрыклад: *стукаць* — **стукнуць**, *крычаць* — **крыкнуць**.

Другія дзеяслоўныя суфіксы дапамагаюць утвараць дзеясловы ад іншых часцін мовы:

-ава- (**-ява-**), **-ірава-**: *голас* — **галасаваць**, *дзень* — **дняваць**, *машынізацыя* — **машынізаваць**, *броня* — **браніраваць**;

-а-, **-ніча-**: *абед* — **абедаць**, *світ* — **світаць**, *сталяр* — **сталярнічаць**, *слесар* — **слясарнічаць**;

-е-: *пот* — **пацець**, *камень* — **камянець**, *светлы* — **святлець**, *цёмны* — **цямнець**;

-і-: *пыл* — **пыліць**, *зялёны* — **зяліць**, *белы* — **бяліць**, *сляпы* — **сляпіць**.

Практыкаванне 346. Спішыце дзеясловы, падкрэсліце ў іх суфіксы і прыстаўкі, расставце націскі.

Хваліць, зазямліць, грузіць, патроіць, падвоіць, абясшкодзіць, загарадзіць, намалаціць, разграфіць, мыліць, карміць, абязболіць.

Практыкаванне 347. Ад дадзеных прыметнікаў утварыце дзеясловы з суфіксамі **-е-** або **-і-**. З дзеясловамі складзіце сказы і запішыце іх.

Сіні, зялёны, багаты, цёмны, відны, светлы, белы.

Практыкаванне 348. Растлумачце, ад якой часціны мовы і пры дапамозе якіх суфіксаў утвораны дадзеныя ніжэй дзеясловы.

Працаваць, бяліць, зімаваць, штурмаваць, абедаль, мяняць, пратэставаць, начаваць, дняваць, падсумоўваць, тушаваць, загадваць, браніраваць.

Практыкаванне 349. Спішыце, падкрэсліце суфіксы ў дадзеных парах дзеясловаў. Прасачыце, як у залежнасці ад суфіксаў мяняецца трыванне дзеясловаў.

Кінуць — кідаць, расказаць — раскажыць, зачытаць — зачытаваць, закрэсліць — закрэсліваць, загадаць — загадваць, выменяць — выменьваць, выканаць — выконваць.

Практыкаванне 350. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеясловы з суфіксам **-ва-**; падкрэсліце галосную перад суфіксам **-ва-**.

У з о р. *Зашыць — зашы́ваць*

Зашыць, змыць, разліць, раскрыць, разагрэць, закрыцца, забыць, пазнаць, дастаць, прызнацца.

§ 98. Правапіс дзеяслоўных суфіксаў **-ава-** (**-ява-**), **-ва-** (**-іва-**, **-ыва-**), **-оўва-** (**-ёўва-**).

Калі ў 1-ай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу дзеяслоў канчаецца на **-ую**, **-юю**, то ў прошлым часе і ў незначальнай форме неабходна пісаць **-ава-**, **-ява-**, напрыклад: *вартую — вартаваў, вартаваць; маляю — маляваў, маляваць.*

Калі ж у 1-ай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу дзеяслоў канчаецца на **-ваю**, тады ў прошлым часе і ў незначальнай форме неабходна пісаць **-ва-**, **-іва-**, **-ыва-**; прычым **-іва-**, **-ыва-** як у цяперашнім часе, так і ў прошлым і ў незначальнай форме пішуцца пасля збегу зычных, апошнім з якіх з'яўляецца **л**, **н** або **р**, напрыклад: *загадваю — загадваў, загадваць; выпростваю — выпростаў, выпростаць; закрэсліваю — закрэсліваў, закрэсліваць; праветрываю — праветрываў, праветрываць.*

Ад дзеясловаў закончанага трывання з суфіксамі **-ава-**, **-ява-** пры дапамозе суфікса **-ва-** ўтвараюцца дзеясловы незакончанага трывання; у гэтым выпадку з двух суфіксаў утвараецца адзін **-оўва-** (**-ёўва-**), напрыклад: *арганізаваць — арганізоўваць, пераабсталяваць — пераабсталёўваць.*

Практыкаванне 351. Спішыце назоўнікі, утвараючы ад іх дзеясловы з суфіксамі **-ава-**, **-ява-**. Падкрэсліце суфіксы.

У з о р. *Расход — расхо́дую — расхо́даваць.*

Каманда, хваля, варта, сум, танец, штурм, лета, падзяка, смак, гарт, ноч, гандаль.

Практикаванне 352. Ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамо-
зе суфіксаў *-ва-, -іва-, -ыва-* ўтварыце дзеясловы незакончанага трывання.
Суфіксы падкрэсліце.

У з о р. *Выканаць — выконваць, затрымаць — затрымліваць, выветрыць —
выветрываць.*

Выветрыць, выкрасліць, вырасіць, загазаць, вымераць, вы-
клеіць, затрымаць, расказаць, вычарпаць, выменяць, адыграць,
атрымаць, зачарніць, закруціць, прытуліць, запэўніць, абсталя-
ваць.

Практикаванне 353. Ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамо-
зе суфіксаў *-оўва-, -ёўва-* ўтварыце дзеясловы незакончанага трывання. Су-
фіксы падкрэсліце.

У з о р. *Выкарчаваць — выкарчоўваць.*

Абмежаваць, выкарыстаць, перабудоваць, афарбаваць, вы-
рысаваць, выратаваць, заяваць, усхваляваць, адбудаваць,
адбудаваць, выратаваць, абмежаваць.

Практикаванне 354. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак пра-
пушчаныя суфіксы *-ава-, -ява-; -ва-, -іва-, -ыва-; -оўва-, -ёўва-*.

1) Ужо на сонечных угрэвах патрошку споўз...лі снягі. (*К-с.*)
2) Ураджай палёў багаты дамалоч...е камбайн. 3) Ціха ў лесе;
толькі чуваць, як мы лыжамі па мяккім снезе пас...ем. (*Л. Т.*)
4) Хутка невялічкае вогнішча весела папых...ла дымком, па-
трэск...лі яловыя сухія лапкі. (*Лыньк.*) 5) Страшэнны вецер
загудзеў у вышыні, і дрэвы забуш...лі. (*Трг.*) 6) Гара вельмі
няясна вырыс...лася са змроку. Далей за ёю скрозь галіны лесу
прасвеч...лася шырокае балота. (*К-с.*) 7) У грамадзянскую вай-
ну дваццаць пятай дывізіяй каманд...ў Чапаеў. 8) Сувяз паміж
разведчыкамі і галоўнай калонай падтрымл...лі партызан-
ы. (*К-с.*) 9) Дзятлік дзесь збоку, у глушы, як бондар, выстук...е
мерна. (*К-с.*) 10) У вадзе пабліск...лі імклівыя акуні, мільгалі
спрытныя плоткі, і розная рыбная дробязь выплэск...лася рап-
там на паверхню. (*Лыньк.*) 11) Мы абмень...ліся вопытам і дум-
камі, рад...ліся, што з кожным годам расцём і багацеем. (*Хадк.*)

Практикаванне 355. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і су-
фіксы або дапісваючы канчаткі.

1) Сцяной стаіць дубовы лес, блішчыць і чырване... на сон-
цы. (*Трг.*) 2) Калі ты дабіва...ся чаго-небудзь добрага ў жыцці,
дабівайся з усёй настойлівас...ю. 3) Народаў дружбу слав... за-
латую, што сілу нам і крылы нам дала. (*Кір.*) 4) Вырасц... муж-
нымі, моцнымі, стан... поруч з бацькамі ў рады! (*Мааш.*) 5) Як
птушкі ў вырай, у школу чаро...кай збіраюцца дзеці. (*В. В.*)
6) Выпаўшы сн...жок паскрып...ў пад нагамі. 7) Каля млынавых
колаў разда...ліся слабыя гукі. (*Трг.*) 8) Пац...клі, паплылі за
гадамі гады. (*Куп.*) 9) Не могуць нацеш...цца шчасцем сваім
галубы. (*Я. Б.*) 10) Мароз. Хмурнавата. Сн...жок падкідвае

заўзята. 11) Ц...кло, ц...кло і л...гло пад шкло. (*Рэчка пад лё-
дам.*) 12) Мы п...ём сёння песню, якой слав... хлеб і святло
нашых сёл і заводаў. (*М. Т.*) 13) Без рук, без ног, а вароты
адчыня... . (*Вецер.*)

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 356. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары або дапісваючы канчаткі. Разбярыце выдзеленыя словы па складу.

1) Калі яшчэ туманіцца нізіна над ракой, **выходжу** ў пол...
раніцай з брыгад... паляв... . (*Р.*) 2) Максіму чамус...ці раптам
захацелася **праверыць** трываласць лёд... на плёс... . (*Шам.*)
3) У праме...ях сонца трапеч... **паветра**. (*С.*) 4) Сыпл...цца з сеялкі
зерне на раллю. (*Р.*) 5) Вёска ўтульна **святлілася** электраагня-
мі. (*Шам.*) 6) Неба над **светам** было высок..., ціх..., веснав... . (*К. Ч.*)
7) Якое **светлае**, сябры, на долю **выпала** нам шчасце! Дажыць
да **казачнай** пары, да к...мунізма шлях пракласці. (*М. Т.*)
8) Гукнеш, дык здаецца, што кожная хвойка **перакліка...цца**
адна з другой і падае свой голас. (*К-с.*) 9) Па мор... ідзе-ідзе,
а да бераг... дойдз... — тут і прападзе. (*Хваля.*) 10) Без рук рысу...,
без зубоў куса... . (*Мароз.*) 11) Удзень шкло ра...біта, а за ноч
устаўлена. (*Лёд у палонцы.*) 12) Л...ціць — маўчыць, л...жыць —
маўчыць, а як памрэ, тады зараве. (*Снег.*) 13) Я люблю, як
збожжа летам шчел... хвалі па зямл... . (*Маш.*)

Практыкаванне 357. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і пішучы
не (ня), ні разам ці асобна. Замест кропак устаўце прапушчаныя літары.

1) Конь сталёвы, аўса (**не**) просіць, а арэ і косіць. (*Трак-
тар.*) 2) Без языка жыве, (**не**) есць, (**не**) п'е, а гаворыць. (*Ра-
дзь.*) 3) Яму часта (**не**) здаровілася. 4) Мішку (**не**) было (**ні**)
якай ахвоты да сну. (*Лыньк.*) 5) Па з...млі ходзіць, неба (**не**)
бач...ць, (**ні**) чаго (**не**) баліць, а ўсё стогне. (*Свіння.*) 6) Калі
здоле...ш узяцца за справу — і снег загарыцца, калі (**не**) здо-
ле...ш — і масла (**не**) ўспыхне. (*Прк.*) 7) Нельга (**не**) даацэнь-
ваць сваіх сіл. 8) Усіх сво...часова я буджу, хоць гадзінніка (**не**)
заваджу. 9) Мы (**не**) навідзім падпальшчыкаў вайны. 10) Куды
ні глянь — усё ў настроі і ў добрай згодзе між сабою. (*К-с.*)
11) Два браты ў вадзю гл...дзяцца, а разам не сходзяцца. (*Бе-
рагі.*) 12) На тормазе нікога больш (**не**) было, і Сцёпка адчу-
ваў сябе вольна. 13) Ні аб чым (**не**) думалася, было проста
весела і радасна. (*К-с.*) 14) Яшчэ ніколі і (**ні**) хто не забываў
свайго дзяцінства. (*Я. Скрыган.*)

Практыкаванне 358. Спішыце сказы, устаўляючы ў словах замест
кропак прапушчаныя літары або дапісваючы канчаткі. Вызначце спражэнне,
трыванне і лад дзеясловаў.

Школа — гэта перш... ступенька ў жыццё, вашы перш... кро-
кі на шырок... дарогу навукі, грама...скага жыцця і дзейнасці

Ваш асноўны абавязак — старанна вучыцца, моцна засво... першапачатков... веда, што дае вам школа. А для гэтага трэба прыкладаць шмат намаганняў... і працы.

Прывыкайце ж з першых дзён школьнага навучання... любіць працу. Праца робіць чалавека моцным, дысцыплінаваным, здаровым, высакародным.

Працу над кнігамі і над сшыткамі спалучайце з фізічн... прац... на школьнай зямлі, на экскурсіях у пол... і ў лес. Пад кіраўніцтвам сваіх настаўнікаў наладжвайце свята паса...кі пладовых і дэкаратыўных дрэў і кветак, даг...дайце і вырошчвайце іх. Другое, што хачу вам сказаць, — любіце, слухайце і паважайце ваших настаўнікаў, стар...йшых таварышаў і са сваімі аднакласнікамі жыўце ў дружбе... і згодзе... Стрымлівайце дураслівых, хто замінае на занятках у школ... і недастойна в...дзе сябе па-за школай. Ніколі не рабіце другім таго, чаго не хацелі б, каб і вам рабілі другія.

(Я. Колас.)

Практыкаванне 359. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і дапасуючы выказнікі да дзейнікаў.

У лістападзе (*адлятаць*) на поўдзень апошнія дзікія качкі. Здараецца часам, што асобныя з іх (*заставацца*) ў невялікай колькасці зімаваць у нас на лясных рэках, там, дзе вада зімою не (*замярзаць*). Глушцы з першым снегам і першымі халадамі (*перабірацца*) з асініку ў лясны гущар, дзе (*карміцца*) зялёнай хвойй. Цецерукі (*жыць*) у гэты час пераважна ў бярэзніках. Позняй восенню яны (*карміцца*) ягадамі ядлоўцу, а з надыходам зімы асноўным іх кормам (*станаўляцца*) пупышкі бярозы. Доўгімі і цёпнымі асеннімі начамі (*спаць*) цецерукі ў лясных зарасніках, невысока над зямлёй. Калі ж снег густа і шчыльна (*прыкрыць*) зямлю, яны (*начываць*) у глыбокім снезе. Вечарам, з надыходам цемры, цецерукі адзін за адным (*кідацца*) з ніжніх галін дрэва ў мяккі і сухі снег, не пакідаючы слядоў на яго паверхні. Пад снегам яны (*выкопваць*) сабе глыбокія хады і (*спаць*) пад яго цёплым і мяккім покрывам. Пры першай трывозе гэтыя дзікія лясныя куры з шумам (*узлятаць*) з-пад снегу ў паветра.

Практыкаванне 360. Спішыце сказы, расставіўшы знакі прыпынку; падкрэсліце аднародныя члены сказа; вызначце складаныя сказы.

1) Неба было ружовае лясны чарнелі пад ім, як сцены з чорнай сталі. (К. Ч.) 2) Асенняе сонца спакойна ў прасторах нямых пахаджае гуляе пад сцягам чырвоным калгаснае свята ўраджаю. (Куп.) 3) Купальня даўно ўжо была гатова і хлопцы купаліся цяпер па некалькі разоў у дзень. (Чарн.) 4) Загоім раны адбудуем свае сялібы зруйнаваны сваю краіну маладую святлом асвецім нечуваным. (Куп.) 5) Адна качка хіснулася нывае ўніз няёмка махае аслабленымі крыллямі. (К-с.)

§ 99. Агульнае паняцце аб дзеепрыметніку.

Дзеепрыметнікам называецца асобная форма дзеяслова, якая мае агульныя рысы як з дзеясловам, так і з прыметнікам, напрыклад: *пабудаваны дом, пабудаваная хата, пабудаванае памяшканне, пабудаваныя дамы; чытаемы раман, чытаемая кніга, чытаемае апавяданне, чытаемыя кнігі.*

Як і дзеясловы, дзеепрыметнікі маюць наступныя ўласцівасці:

а) паказваюць час, цяперашні або прошлы, напрыклад: *узыходзячая, дзеючая, будуючая, арашаемая, асушаемая* — цяперашні час; *пісаўшая, рашаўшая, чытаўшая* — прошлы час;

б) бываюць закончанага і незакончанага трывання, напрыклад: *чытаючая, рашаемая, пісаўшая* — незакончанае трыванне; *вырашаная, напісаная, прачытаная* — закончанае трыванне;

в) могуць мець зваротную або незваротную форму, напрыклад: *маючая — маючаяся, вучыўшая — вучыўшаяся.*

Дзеепрыметнік патрабуе пасля сябе таго ж склону, што і дзеяслоў, напрыклад: *пісаць пісьмо* (вінавальны склон) — *вучаніца, пішучая пісьмо* (вінавальны склон).

Падобна прыметнікам, дзеепрыметнікі змяняюцца:

а) па родах: *любiмы занятак, любiмая кніга, любiмае апавяданне;*

б) па ліках: *любiмая Радзіма, праца; любiмыя заняткі, кнігі, апавяданні;*

в) па склонах: *любiмы занятак, любiмага занятку, любiмаму занятку, любiмым заняткам* і г. д.

Дзеепрыметнікі, як і прыметнікі, абазначаюць прымету прадмета і дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку і склоне.

Практыкаванне 361. Спішыце сказы, падкрэсліце дзеепрыметнікі і вусна вызначце іх род, лік, склон і трыванне; потым устанавіце, ад якога дзеяслова ўтвораны гэтыя дзеепрыметнікі.

1) Жытняя рунь нагадвала цёмна-зялёны аксаміт, разасла-ны па вялізным абшары поля. (*Хадк.*) 2) Яны спыніліся на ўзлесеі, зачараваныя бяскрайнім прасторам высокага густога жыта. (*Шам.*) 3) Слава кітайскаму народу, заваяваўшаму сва-боду, незалежнасць і шчасце! 4) Камуністычная партыя Савец-кага Саюза — вялікая натхняючая і кіруючая сіла савецкага народа ў барацьбе за пабудову камунізма! 5) Плылі ў чорным небе ганімыя на поўнач чорныя ветразі хмар. (*Шол.*) 6) Імклі-вая, захапляючая ляцела насустрач дарога. (*Лыньк.*) 7) На да-рогах адпацелі скаваныя начным замаразкам лужы талай-вады. (*Шол.*) 8) У небе зоркі, ад марозу пахаладзеўшыя, дры-

жаць. (Б-ч.) 9) З хрустам стаў асядаць у равах падмёрзшы за ноч апошні наздраваты снег. (Шол.) 10) Слава людзям дружнай працы! Слава летнім ясным дням! І засеяным палеткам, і пакошаным лугам. (Гл.) 11) Восенню дрэвы асыпаюць на зямлю пажаўцеўшае лісце.

§ 100. Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану.

Дзеепрыметнікі бываюць залежнага і незалежнага стану.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану паказваюць прымету прадмета, які сам утварае дзеянне, напрыклад: 1) *Вучаніца, чытаючая кнігу, сядзела каля акна.* 2) *Я ўбачыў таварыша, чытаўшага кнігу.*

Дзеепрыметнікі залежнага стану паказваюць прымету таго прадмета, які падпадае пад уздзеянне з боку другога прадмета, напрыклад: 1) *Кніга, чытаемая вучнямі, выклікала ўсеагульную зацікаўленасць.* 2) *Кніга, прачытаная таварышам, аднесена ў бібліятэку.*

Практыкаванне 362. Спішыце і падкрэсліце дзеепрыметнікі незалежнага стану адной рыскай, залежнага — двюма.

1) Бабёр плыў па рацэ, асветленай праменнямі заходзячага сонца. 2) Ёсць ночы, прасякнутыя журботным подыхам восенскага набліжэння. (Хадк.) 3) Дубы шумелі аголенымі лапамі. Была ў гэтым шуме радасць адноўленага жыцця. (К-с.) 4) У п'есе было больш дванаццаці дзеючых асоб. 5) Над заціхшаю дарогай лес развесіў плашч-шацёр. (К-с.) 6) Човен, прывязаны ланцугом да слупа, гойдаўся на хвалях. 7) Ён хутка ўстаў і доўга прыслухоўваўся да заміраючых галасоў жураўлінай стаі. 8) Паветра, напоенае пахам смалы, было чыстае і свежае.

§ 101. Утварэнне дзеепрыметнікаў.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану могуць утварацца як ад пераходных, так і ад непераходных дзеясловаў цяперашняга часу, напрыклад: *рашаючая, пішучая* (утвораны ад пераходных дзеясловаў *рашаць, пісаць*), *адпачываючая, спаўшая* (утвораны ад непераходных дзеясловаў *адпачываць, спаць*).

Дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца толькі ад пераходных дзеясловаў, напрыклад: *асушваемы, зроблены* (утвораны ад пераходных дзеясловаў *асушаць, зрабіць*).

А. Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага стану.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад дзеясловаў цяперашняга часу 3-й асобы множнага ліку шляхам замены канчаткаў першага спражэння **-уць, -юць** суфіксамі **-уч-, -юч-,** а таксама

канчаткаў другога спражэння **-аць, -яць** суфіксамі **-ач-, -яч-**; да суфіксаў далучаюцца родавыя канчаткі прыметнікаў, напрыклад: 1) *раст-уць* — *растучы, растучая, растучае*; *працу-юць* — *працуючы, працуючая, працуючае*; 2) *гавор-аць* — *гаворачы, гаворачая, гаворачае*; *сядз-яць* — *сядзячы, сядзячая, сядзячае*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ўтвараюцца ад дзеясловаў прашлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку пры дапамозе суфікса **-ш-**, да якога затым далучаюцца родавыя канчаткі прыметнікаў, напрыклад: *рысаваў* — *рысавайшы, рысавайшая, рысавайшае*; *прывёз* — *прывёзшы, прывёзшая, прывёзшае*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану могуць мець зваротную форму: *навучаючаяся моладзь, навучайшаяся моладзь*.

Зваротная форма дзеепрыметнікаў у беларускай мове ўжываецца рэдка. Яна часцей за ўсё замяняецца даданым азначальным сказам. Так, напрыклад, замест *сустракайшыяся таварышы* ўжываецца *таварышы, якія сустракаліся*.

Практыкаванне 363. Спішыце дзеясловы неазначальнай формы, утвараючы ад іх спачатку дзеясловы 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу, а затым дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу; суфіксы падкрэсліце.

У з о р. *Існаваць* — *існуюць* — *існуючы, існуючая, існуючае, існуючыя*

Спрыяць, арганізаваць, вывучаць, гаварыць, рашаць, падыходзіць, кіраваць, выконваць, узыходзіць.

Практыкаванне 364. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу, суфіксы падкрэсліце.

У з о р. *Напісаць* — *напісаў* — *напісайшы, напісайшая, напісайшае, напісайшыя*

Рашыць, раскажаць, арганізаваць, выканаць, зжаць, несці, адказаць, хваляваць, прынесці, існаваць, вывучыць, прачытаць, падыходзіць, прынесці, гаварыць.

Б. Утварэнне дзеепрыметнікаў залежнага стану.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад дзеясловаў цяперашняга часу 1-ай асобы множнага ліку, прычым канчатак першага спражэння **-ем** ператвараецца ў суфікс **-ем-**, а канчаткі другога спражэння **-ім, -ым** ператвараюцца ў суфіксы **-ім-, -ым-**; да суфіксаў далучаюцца родавыя канчаткі прыметнікаў, напрыклад: *будуем* — *будуемы, будуюмая, будуюмае, будуюмыя*; *праводзім* — *правадзімы, правадзімая, правадзімае, правадзімыя*; *творым* — *тварымы, тварымая, тварымае, тварымыя*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы пераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў **-н-** і **-т-**, напрыклад: *прачытаць — прачытаны, мыць — мыты*.

Суфікс **-н-** дзеепрыметнікаў залежнага стану ў злучэнні з галоснай асновы дае суфіксы **-ен-** (**-ён-**), **-ан-** (**-он-**), **-ян-**:

1. З суфіксам **-ен-** (**-ён-**) утвараюцца дзеепрыметнікі ад дзеясловаў неазначальнай формы на **-іць, -ці**, напрыклад: *падзяліць — падзелены, прынесці — прынесены, натхніць — натхнёны*.

2. З суфіксам **-ан-** (**-он-**) утвараюцца дзеепрыметнікі ад дзеясловаў неазначальнай формы на **-аць, -ыць, -чы**, напрыклад: *расказаць — расказаны, стварыць — створаны, падстрыгчы — падстрыжаны, зберагчы — зберажоны*.

3. З суфіксам **-ян-** утвараюцца дзеепрыметнікі ад дзеясловаў неазначальнай формы на **-яць**, напрыклад: *звезць — звезаны, абстраляць — абстраляны*.

4. З суфіксам **-т-** утвараюцца дзеепрыметнікі ад аднаскладовых дзеясловаў і ад дзеясловаў з інфінітывам на **-оць, -нуць, -ці**, напрыклад: *віць — віты, зжаць — зжаты, крыць — крыты; палоць — полаты, пракалоць — праколаны, змалоць — змоланы; замкнуць — замкнуты, абагнуць — абагнуты; пацёрці — пацёрты, падперці — падпёрты*.

Практыкаванне 365. Ад прыведзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу, суфіксы падкрэсліце.

У зор. Саграваць — саграва^ем, саграва^емы, саграва^емая, саграва^емае, саграва^емыя.

Здабываць, дапаўняць, узмацняць, паважаць, асушаць, асвятляць, ажыццяўляць, разрываць, дзяліць, любіць, замыкаць, камандзіраваць.

Практыкаванне 366. Ад прыведзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу, суфіксы падкрэсліце.

У зор. Развязаць — развяза^ны, развяза^ная, развяза^нае, развяза^ныя; шывіць — шыві^ты, шыві^тая, шыві^тае, шыві^тыя.

Запісаць, спець, вырасціць, злавіць, паваліць, памыць, даручыць, асвятліць, узмацніць, падвойць, сціснуць, абуць, узнагародзіць, навучыць, пасаліць, стварыць, замкнуць.

Практыкаванне 367. Ад наступных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу і складзіце з імі сказы.

Прачытаць, засеяць, сагрэць, пасадзіць, напаіць, пабяліць, крануць, расклеіць, вымераць.

§ 102. Кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану.

Дзеепрыметнікі залежнага стану могуць мець поўную і кароткую форму, напрыклад: **напісаны дыктант, пераплецёная кніга** (напісаны, пераплецёная — дзеепрыметнікі поўныя); **дыктант напісан, кніга пераплецёна** (напісан і пераплецёна — кароткія дзеепрыметнікі).

Кароткія дзеепрыметнікі ў сказе бываюць толькі выказнік і дапасуюцца да дзейніка ў ліку і родзе, напрыклад:
1) Сачыненне **напісана** вучнямі. 2) Дом **пабудаван**.

Поўныя дзеепрыметнікі ў сказе бываюць азначэннямі і выказнікамі, напрыклад: 1) **Пабудаваны** (азначэнне) дом меў цікавую архітэктурю. 2) Дом **быў пабудаваны** (выказнік).

Практыкаванне 368. Зрабіце поўныя дзеепрыметнікі кароткімі і пастаньце іх пасля назоўнікаў.

У з о р. *Надрукаваныя кнігі. — Кнігі надрукаваны.*

1) Прывезеныя сшыткі. 2) Змолатае збожжа. 3) Пасеянае жыта. 4) Сплецены кошык. 5) Узараная цаліна. 6) Намалёваная карціна. 7) Забіты воўк. 8) Прачытаная кніга. 9) Скошаная трава. 10) Выкананы план.

Практыкаванне 369. Перабудуйце сказы па ўзору, замяняючы дзеясловы кароткімі дзеепрыметнікамі залежнага стану.

У з о р. *Заданне выканана вучнямі.*

1) Вучні выканалі заданне. 2) Карціну намалёваў мастак. 3) Трактарысты паднялі цаліну. 4) Калгаснікі пасадзілі бульбу квадратна-гнездавым спосабам. 5) Рабочыя нашага завода датэрмінова выканалі план. 6) Рыбакі злавілі вялікага сома. 7) Снег заваяў усе сцёжкі. 8) Вучні падрыхтавалі п'есу. 9) Касцы скасілі канюшыну. 10) Рабочыя пабудавалі новы дом.

§ 103. Скланенне дзеепрыметнікаў.

Поўныя дзеепрыметнікі ва ўсіх склонах маюць такія ж канчаткі, як і прыметнікі. Кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану змяняюцца толькі па родах і ліках, але не скланяюцца.

Табліца скланення дзеепрыметнікаў.

Склон	Адзіночны лік	
	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род
Н.	<i>пабудаваны дом, пабудаванае памяшканне</i>	<i>пабудаваная хата</i>
Р.	<i>пабудаванага дома, памяшкання</i>	<i>пабудаванай хаты</i>
Д.	<i>пабудаванаму дому, памяшканню</i>	<i>пабудаванай хаце</i>
В.	<i>пабудаваны дом, пабудаванае памяшканне</i>	<i>пабудаваную хату</i>
Т.	<i>пабудаваным домам, памяшканнем</i>	<i>пабудаванай (-аю) хатай</i>
М.	<i>(аб) пабудаваным доме, памяшканні</i>	<i>(аб) пабудаванай хаце</i>

Н.	<i>пабудаваныя</i> дамы, памяшканні, хаты
Р.	<i>пабудаваных</i> дамоў, памяшканняў, хат
Д.	<i>пабудаваным</i> дамам, памяшканням, хатам
В.	<i>пабудаваныя</i> дамы, памяшканні, хаты
Т.	<i>пабудаванымі</i> дамамі, памяшканнямі, хатамі
М.	<i>(аб) пабудаваных</i> дамах, памяшканнях, хатах

Практыкаванне 370. Праскланяйце дзеепрыметнікі з назоўнікамі.

Выкананая работа, засеянае поле, скошаны луг, павалены дуб, злоўленая рыба, адчыненае акно.

§ 104. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі і назоўнікі.

У некаторых дзеепрыметнікаў страчаны рысы падабенства з дзеясловамі і ўзмацніліся рысы падабенства з прыметнікамі. Такія дзеепрыметнікі ператварыліся ў звычайныя прыметнікі, напрыклад: *вісячы* замок, *ляжачы* камень, *сыпучы* пясок. Дзеепрыметнікі, як і прыметнікі, могуць ужывацца ў значэнні назоўнікаў, напрыклад: 1) *Раненаму* зрабілі аперацыю. 2) *Добра завучанае* не забываецца. 3) *Прыехаўшых* размясцілі ў двух пакоях.

Практыкаванне 371. Складзіце сказы, ужываючы наступныя словазлучэнні:

стаячая вада, гарачае жалеза, скрыпучае дрэва, бягучае пытанне, дрэмучы лес, вісячы замок, пахучая кветка.

§ 105. Правапіс *не (ня)* з дзеепрыметнікамі.

Адмоўная часціца *не (ня)* з поўнымі дзеепрыметнікамі пішацца разам і асобна.

Разам з поўнымі дзеепрыметнікамі *не (ня)* пішацца тады, калі дзеепрыметнік не мае пры сабе паясняючых яго слоў, напрыклад: *непрасохшая трава, неправетранае памяшканне, незакончаная работа.*

Асобна часціца *не* з поўнымі дзеепрыметнікамі пішацца тады, калі дзеепрыметнік мае пры сабе паясняючых яго словы, напрыклад: *не прасохшая ад расы трава, не праветранае нікім памяшканне, не закончаная імі работа.*

Асобна з поўнымі дзеепрыметнікамі часціца *не* пішацца і тады, калі ў сказе ёсць проціпаставленне, напрыклад: *не прачытаная, а толькі прагледжаная кніга.*

З кароткімі дзеепрыметнікамі часціца *не* пішацца заўсёды асобна, напрыклад: *работа не закончана, песня не спета, луг не скошан.*

Практыкаванне 372. Спішыце практыкаванне, устаўляючы паясняючыя словы да дзеепрыметнікаў і аддзяляючы ад дзеепрыметнікаў часціцу *не*.

У з о р. *Няскончаная карціна. — Не скончаная мастаком карціна*

1) Ненапісанае ізлажэнне. 2) Незакончаная праца. 3) Непрачытаныя кнігі. 4) Недапісанае пісьмо. 5) Недаследаваная мясцовасць. 6) Няскошаная трава. 7) Незацярушаныя сцэжкі. 8) Неабсохшае лісце. 9) Нераспусціўшыся кветкі. 10) Ненавостраная каса. 11) Незамярзаючы ручай. 12) Непрасохшая дарога.

Практыкаванне 373. Перабудуйце сказы, ператвараючы поўныя дзеепрыметнікі ў кароткія.

У з о р. *Непадмеценныя дарожкі. — Дарожкі не падмеценны.*

1) Непарушаны спакой. 2) Непабеленыя сцены. 3) Няскончаная мадэль. 4) Няскошаная канюшына. 5) Незачыненыя вокны. 6) Неабклееная столь. 7) Неправетранае памяшканне. 8) Нявыструганая дошка. 9) Нявыкананая работа. 10) Няспетая песня. 11) Нязмолатае збожжа.

Практыкаванне 374. Складзіце сказы з наступнымі дзеепрыметнікамі:

незапісаныя, не запісаныя, не запісаны; неадпраўленае, не адпраўленае, не адпраўлена; неразгледжаныя, не разгледжаныя, не разгледжаны; незапрэжаны, не запрэжаны, не запрэжан.

Практыкаванне 375. Спішыце сказы. Часціцу *не (ня)* пішыце са словамі разам ці асобна. Замест кропак устаўце прапушчаныя літары.

1) Зіма стаіць у самай сіле. Яе (*не*) ўмятыя снягі, як леб...-дзіных стадаў кры...і, ляглі на стрэхі, на стагі. (*К-с.*) 2) З (*не*) забітага ліса шубы не шыюць. (*Прк.*) 3) (*Не*) супакоіўшаеся мора яшчэ доўга хвал...валася. 4) (*Не*) забыўным урокам стаў дзень дзевятага студзеня. (*Д. Б.*) 5) Адэса — (*не*) замярзаючы порт на Чорным моры. 6) Кожны спад ці прыбыль вады ў Нёмане не праходзілі (*не*) заўважанымі для с...лян. (*К-с.*) 7) (*Не*) даследаваная нікім мясцовасць прыцягвала ўвагу экспедыцыі. 8) Луг шырока ра...сцілаўся, пакрыты зялёнай (*не*) скошанай травой. 9) Аранжавыя (*не*) мігаючыя вочы птушкі пільна глядзелі на хлопцаў. (*Ст.*) 10) Сцены хаты былі атынкаваны, але (*не*) пабелены. 11) Хлопцы ўбачылі (*не*) заліты вадою астравок. 12) Сонечны прамень іграў кол...рамі радугі на (*не*) абсохшых ад расы лісцях дрэў. 13) (*Не*) даплецены кош...к з лазы ляжаў на траве. 14) Буйныя шаўкавіста-мяккія каласы, яшчэ (*не*) налітыя зернем, ледзь гайдаліся ад подых...ветру. (*Шапш.*)

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 376. Спішыце сказы, утвараючы ад неазначальнай формы дзеясловаў, якія стаяць у дужках, дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу; дужкі апусціце. Устаўце прапушчаныя літары

1) На (ўзараць) і шчодра (ўгнаіць) ц...ліне закаласілася ж...та, проса, авёс, ячмень. (В.) 2) Перад намі ра...кінулася (заліць) св...тлом мес...ца мора. 3) (Акружыць) з...л...ніаю траў, ралля ляжала, як в...лізарнае (разгарнуць) ва ўсю ш...рыню палотнішча чорнага аксаміту. (Шам.) 4) На...сцяж ракі чудоўнымі дыванамі ра...сцілаліся (расквеціць) ў тыс...чы кол...раў залі...ныя лугі. 5) Пасля цёплага дажджу заз...л...нела (засеяць) збо...ам поле. 6) У густа (заваліць) бураломам старым лесе было ціха. 7) (Скасіць) трава л...жала ў пракосах. 8) Сон...чны прамень іграў кол...рамі радугі на (пакрыць) расой лісцях дрэў.

Практыкаванне 377. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя суфіксы.

1) Скруч...ы, зверч...ы, а па хаце скача. (Венік.) 2) Ліпы зве-сілі галіны, абцяжар...ыя срэбным лісцем. 3) Васіль прагна ўдыхнуў напо...ае азомам паветра і радасна ўсміхнуўся. (Шам.) 4) Навокал мяне расцілаліся панурыя пустыні, перасеч...ыя ўзгоркамі і ярамі. (П-н.) 5) Да зямлі пацягнуліся доўгія, косыя ніткі дажджу, асветл...ыя праменьнямі сонца. (Шам.) 6) Вецер абвяваў раллю, мякка выбаранав...ую. (К. Ч.) 7) Забалоч...ая паляна, акруж...ая з усіх бакоў цёмнай сцяной лесу, млела ад гарачыні. (Бяд.) 8) Жытняя рунь нагадвала цёмна-зялёныя аксаміт, разасл...ы на вялізным абшары поля. (Хадк.) 9) На зямлі ляжалі камлі павал...ых лясных волатаў-дрэў. 10) Вытапт...ая сцэжка была вільготная ад начнога туману. (К. Ч.) 11) Па-над зямлёй успыхнулі сцягі, аве...ыя славаю нязгаснай. (Астр.) 12) Аберагаў Саламака гонар сваёй брыгады, першыństwo, заваяв...ае штодзённай працай. (Пасл.)

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ.

§ 106. Агульнае паняцце аб дзеепрыслоўі.

Дзеепрыслоўем называецца нязменная форма дзеяслова, якая паясняе выказнік і абазначае дадатковае дзеянне, напрыклад: *Па полі пабеглі палахлівыя цені, змяняючы і блытаючы колеры.* (Хадк.) У гэтым сказе дзеепрыслоўі змяняючы і блытаючы паясняюць выказнік *пабеглі* і абазначаюць дадатковае дзеянне.

У сказе дзеепрыслоўе бывае акалічнасцю і адказвае на пытанні *як? калі? пры якой умове? чаму?*, напрыклад: *1) Вучань ішоў (як?) спяшаючыся. 2) Яны накіраваліся далей, (калі?) пакупаўшыся. 3) Не хадзіце далёка ў лес,*

(пры якой умове?) **не ведаючы дарог і сцежак у ім.** 4) Вучні падрыхтавалі іпакоўні, (чаму?) **жадаючы добра сустраць птушак.**

Дзеепрыслоўі, як і дзеясловы, ад якіх яны ўтвораны, бываюць закончанага і незакончанага трывання, напрыклад: *напісаўшы, прачытаўшы, праехаўшы* (закончанае трыванне); *пішучы, чытаючы, едучы* (незакончанае трыванне).

Дзеепрыслоўі, утвораныя ад зваротных дзеясловаў, маюць на канцы часціцу **-ся**, напрыклад: *пакупаўшыся, спыніўшыся.*

Адмоўе **не** з дзеепрыслоўямі, як і з дзеясловамі, пішацца раздзельна: **не гавораць, не пагаварыўшы, не раіўшы.**

Практыкаванне 378. Спішыце сказы, падкрэсліце дзеепрыслоўі і абазначце зверху адной літарай іх трыванне (з, н.). Заўважце, як пішацца **не** з дзеепрыслоўямі.

1) Ішла па зямлі восень у пярэстым убранны, рассыпаючы ў прыродзе ціхі смутак аддзітання. (*Хадк.*) 2) Не шукаючы, не знойдзеш. (*Прк.*) 3) Рака, спяшаючыся, бегла ўдаль, гучна плёскалася аб бераг. (*М. Г.*) 4) Алеся сядзела за сталом, аблажыўшыся кніжкамі, падпёршы кулакамі шчокі. (*Шам.*) 5) Не разбіўшы гаршка, не будзеш есці кашкі. (*Арэх.*) 6) Са свістам, прарэзваючы паветра, праносяцца качкі над вадаёмамі і жыруюць, рыхтуючыся да выраю. 7) Дух шэрага пачуўшы забіякі, заходзяцца ў хлявах і рвуцца ў бой сабакі. (*Крл.*) 8) Пераканаўшыся ў цішыні і бяспецы, бабёр, не спяшаючыся, асцярожна вылазіць з вады на бераг. (*В.*) 9) Хлапчукі моўчкі любуюцца птушкамі, не адрываючы ад іх вачэй. (*М. Г.*) 10) Вясною барсукі наведваюць часам агароды, спажываючы моркву і буракі. Адкарміўшыся летам, яны пачынаюць у верасні рыхтавацца да халоднай зімы. 11) Астap раскурваў люльку і доўга стаяў на адным месцы, прыхіліўшыся плячамі да шурпатай хвоі. (*Лыньк.*) 12) Ярka ўсміхалася чыстае неба, пасылаючы на зямлю нясцерпную спёку, спакойна слухаючы мяцежны шум мутных хваль. (*М. Г.*) 13) Туман над жытам то гусцеў месцамі, набіраючы колер хмары, то радзеў, растопліваючыся ў сонечным святле. (*Хадк.*)

§ 107. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання; пры гэтым канчаткі дзеясловаў першага спражэння трэцяй асобы множнага ліку **-уць (-юць)** замяняюцца суфіксамі **-учы (-ючы)**, а канчаткі дзеясловаў другога спражэння множнага ліку **-аць (-яць)** замяняюцца суфіксамі **-ачы (-ячы)**, напрыклад: *весці — вядуць — ведучы, пісаць — пішучь — пішучы, гаварыць — гавораць — гаворачы, касіць — косяць — косячы.*

Практикаванне 379. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі незакончанага трывання. Суфіксы дзеепрыслоўяў падкрэсліце.

У з о р. *Лавіць — ловаць — ловачы, трымацца — трымаюцца — трымаючыся.*

Гаварыць, карміцца, пісаць, сустракацца, малоць, сачыць, веяць, рысаваць, касіць, глядзець, бараніць, бараніцца, перамагаць, сядзець, чытаць, палоць, шчабятаць, падыходзіць.

Практикаванне 380. Спішыце прыклады. Дзеясловы, што стаяць у дужках, замяніце дзеепрыслоўямі незакончанага трывання. Дужкі апусціце.

1) Приемна ляжаць уверх тварам, (*сачыць*), як разгараюцца зоркі, бясконца паглыбляючы неба. (М. Г.) 2) Завяя вухала, свістала, шыпела, (*узнімаць*) гурбы калючага снегу. (Лыньк.) 3) Ішлі яны (*не спяшацца*), (*не закранаць*) кустоў і дрэўцаў. 4) Стары паляўнічы ішоў сваёй звычайнай лёгкай хадою, пільна (*ўглядацца*) ў сляды. (С.) 5) Унізе, пад зрывістым пясчаным берагам, струменіўся быстры Нёман, (*праносіць*) па чыстым жолабе веснавыя воды і (*падразаць*) высокі свой бераг. (К-с.) 6) Воўк ноччу, (*думаць*) залезці ў аўчарню, папаў на псярню. (Крл.) 7) Шпарка імчыцца паравоз, (*грукатаць*) коламі. 8) Спакойна стаяць дрэвы, не (*варушыць*) галінамі. 9) Сонца, (*падымацца*) над лесам, асвятляла шырокія прасторы. 10) Весела пелі жаваранкі ў вышыні, (*славіць*) сонечны дзень. 11) (*Ныраць і выплываць*), бегла ўдалечыню дарога. (А. Г.) 12) Са свістам (*рэзаць*) паветра, праносіліся ў высі чароды качак. (С.) 13) (*Абліваць*) халоднай вадой босыя ногі, хлапчукі імчаліся ў двор, вылівалі вадз у ведроў у дубовую бочку і, не (*затрымлівацца*), беглі назад да калодзежа. (А. Г.)

§ 108. Утварэнне дзеепрыслоўяў закончанага трывання.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў закончанага трывання; пры гэтым дзеяслоў неабходна паставіць у прошлым часе адзіночнага ліку мужчынскага роду і дадаць суфікс **-шы**, напрыклад: *напісаць — напісаў — напісаўшы, прывезці — прывёз — прывёзшы, прачытаць — прачытаў — прачытаўшы.*

Практикаванне 381. Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі закончанага трывання. Суфіксы дзеепрыслоўяў падкрэсліце.

У з о р. *Сказаць — сказаў — сказаўшы.*

Прачытаць, пасадзіць, сабрацца, вывучыць, засыпаць, вымыцца, расхвальяцца, выгадаваць, заклеіць, напісаць, атрымаць, расказаць, уважыць, унесці, затрымацца, вырасціць, пасадзіць, выказацца.

Практикаванне 382. Спішыце прыклады. Дзеясловы, што стаяць у дужках, замяніце дзеепрыслоўямі закончанага трывання. Дужкі апусціце.

1) Па каменнях, бы тая змейка, вілася шумная Вілейка і, (закруціцца) дугою, знікала зараз пад гарою. (К-с.) 2) Асцярожна, (адкінуць) армяк і (разаслаць) салому, паставіў ён (Герасім) малако на ложкак. (Трг.) 3) Нерухома стаяў густы амярцвелы лес, шчыльна (прытуліць) верхавіны да верхавін, (пераплесці) галіны. (К-с.) 4) Новыя хаты стаяць абাপал шырокай вуліцы, прасторна (аддзяліцца) адна ад адной прысядзібнымі агародамі. (Я. Б.) 5) (Прачынуцца) раніцою даволі позна, я ўбачыў, што бура сціхла. (П-н.) 6) (Схіліцца), каб не трывожыць квецце на дрэвах, па садзе ішоў чалавек з лейкай у руцэ. (С.) 7) (Наставіць) каўнер кажуха, Астап пайшоў уперадзе групы людзей. (Лыньк.) 8) Сонца, (падняцца) над лесам, паслала шырокім прасторам свой бляск і цяпло. 9) (Паспрачацца), хлопцы згадзіліся з тым, што сазан Іліко крыху большы. (С.) 10) (Напаяць) тугія свае плаўнікі, хвастамі ад прагнасці б'юць шчупакі. (Гл.)

§ 109. Адрозненне дзеепрыслоўяў ад падобных да іх па форме дзеепрыметнікаў.

Каб адрозніць дзеепрыслоўі ад падобных да іх па форме дзеепрыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку, неабходна кіравацца наступным:

а) дзеепрыслоўі ў сказе паясняюць дзеяслоў і адказваюць на пытанні акалічнасці, напрыклад: *Вяў ветрык*, (як?) **хвалючы злёгка жыта**. Слова *хвалючы* паясняе дзеяслоў *вяў*, адказвае на пытанне акалічнасці і з'яўляецца дзеепрыслоўем;

б) дзеепрыметнікі ў сказе паясняюць назоўнікі і адказваюць на пытанні азначэння (які? якая? якое?), напрыклад: *Голас спевака, прыемны і (які?) хвалючы, напоўніў залу*. У гэтым сказе слова *хвалючы* паясняе назоўнік *голос*, адказвае на пытанне азначэння і з'яўляецца дзеепрыметнікам.

Практикаванне 383. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і дапісваючы канчаткі. Дзеепрыметнікі падкрэсліце адной рыскай, а дзеепрыслоўі — дзвіма.

1) Белая воблачка паплыло ў сінняй вышын..., кідаючы на зямлю свой лёгкі, празрысты цень. (С.) 2) Маўчала бя...крайняе поле, залітае бляклымі фарбамі захаду. 3) Лабановіч прымаціўся на лаўц... каля акна і пазіраў на ўсё новыя і новыя малюнкi, напісаныя шчодрою прыродаю на кожным кавалачк... зямлі, а таксама і змайстраваныя рукамі чалавека. (К-с.) 4) Здалёк, са стэпу, злітага з небам, узнімаліся хмары і ціха плылі над ім, закр...ваючы месяц і кідаючы на з...млю густыя цені. (М. Г.) 5) Л...жыць перад намі ўмыты агнямі чароўны,

бя...крайні разлог. (К-с.) 6) У неб... сп...ваў жаваран.... Людзі, пачуўшы гэты дзіўны спеў, спыняліся і, задраўшы галовы, ссу-нуўшы зімовыя шапкі на патыліцу, намагаліся а...шукаць яго ў яркім вясновым блакіце. (Шам.) 7) Зноў перад вачыма ў...ды-маліся горы, асветленыя сонцам, якое заходзіла. (Л. Т.) 8) Аб-рысы дрэў, апырсканых дажджом і ўсхвал...ваных ветрам, пачы-налі выступаць са змроку. (Трг.)

ПРЫСЛОЎЕ.

§ 110. Агульнае паняцце аб прыслоўях.

Прыслоўямі называюцца нязменныя словы, якія паясня-юць дзеясловы і прыметнікі і абазначаюць розныя акаліч-насці, напрыклад: *спявалі* (дзе?) *недалёка* (месца дзеяння), *прыйдзем* (калі?) *увечары* (час дзеяння), *пойдзем* (як?) *хутка* (спосаб дзеяння), (у якой ступені?) *надта пры-гожы малюнак* (ступень якасці).

Прыслоўі могуць паясняць прыслоўі, абазначаючы звычайна ступень выражанай імі прыметы, напрыклад: *Вельмі добра спявае. Надта цёпла*. Рэдка прыслоўі паясняюць назоўнікі, паказваючы прымету прадмета, напрыклад: *чытанне ўголас, язда верхам*.

Практыкаванне 384. Спішыце сказы, падкрэсліце прыслоўі адной рыс-кай, а тыя словы, да якіх яны адносяцца,— дзвюма. Пастаўце да прыслоўяў пытанні (вусна).

1) Звонка песню заспяваем, дружна стрэнем, весялей пер-шы дзень вясёлы мая, свята светлае дзяцей! («*Першамайская песня*».) 2) Сягоння майскі дзень. Кругом сцягі святочна палым-неюць. (М. Т.) 3) Насустрэч ляцела начная дарога. (Лыньк.) 4) Дзянёк патрошку прыбывае, прыветна сонейка бліскае. (К-с.) 5) Здалёк даносіліся глухія перакаты грывотаў. Зрэдку пацяг-ваў вецер. (С.) 6) Сонца ўзыходзіла ціха, туман разрываўся па-волі. Жоўты лісток упаў уначы з клёна і ляжаў на вытаптанай траве. 7) Стала раптам вельмі ціха. Вецер прашумеў у верша-лінах дрэў. (С.)

§ 111. Разрады прыслоўяў па значэнню.

Па значэнню прыслоўі падзяляюцца на наступныя разрады:

1. Прыслоўі часу, якія абазначаюць час дзеяння і адказ-ваюць на пытанне *калі?* — *цяпер, сягоння, учора, улетку, зараз, некалі, рана, позна, пасля, летась, сёлета* і інш.

2. Прыслоўі прычыны, якія абазначаюць прычыну дзеян-ня і адказваюць на пытанні *чаму? па якой прычыне?* — *згара-ча, сослепу, здуру, спрасонку* і інш.

3. Прыслоўі месца, якія абазначаюць месца дзеяння і ад-казваюць на пытанні *дзе? куды? адкуль?* — *там, тут, туды, адтуль, спераду, злева, справа, зверху, знізу* і інш.

4. Прислоўі мэты, якія абазначаюць мэту дзеяння і адказваюць на пытанні з якой мэтай? дзеля чаго? — *знарок, наўмысна, напаказ і інш.*

5. Прислоўі спосабу дзеяння, якія абазначаюць спосаб дзеяння і адказваюць на пытанні як? якім чынам? — *ціха, хутка, добра, смела, рашуча, бясконца, пляшом, нечакана, сапраўды, па-руску, па-беларуску і інш.*

6. Прислоўі меры і ступені, якія адказваюць на пытанні колькі? як часта? у якой ступені? — *многа, удвая, двойчы, вельмі, надта, надзвычайна і інш.*

Практыкаванне 385. Спішыце сказы, падкрэсліце прислоўі і вусна вызначце, да якога разраду адносіцца кожнае з іх.

1) Як весела і міла тут пчолка ў вуллях гаманіла! І як прыемна пахла мёдам! (К-с.) 2) Далёка-далёка за Нёманам яркай палоскай крамянага жару спакойна і велічна тлела зара. (Я. Б.) 3) Старыя хвоі і яліны, далёка кінуўшы галіны, глядзелі хораша, любоўна. (К-с.) 4) Нездзе ў лесе азваўся крумкач. (Лыньк.) 5) Вельмі прыемна бывае раніцаю ў лесе. 6) Днём нячутная, уранку рэчка ціхенька цурчыць. (Тв.) 7) Нібы наперакор людзям, пачаліся рана маразы. 8) Дрэнна аб'езджаная дарога глуха скрыпела свежым мёрзлым снегам пад палазамі. (К. Ч.) 9) Спрасонку дзесьці ў гушчары пракрычала птушка. 10) Ніколі не трэба рабіць наперакор. 11) Яго выразнае чытанне вельмі спадабалася нам. 12) Дарога чуць-чуць бялела наперадзе шэранню яснага падсохлага ўзгорка. (К. Ч.) 13) Вясна шпарка ішла наперад. (Я. М.)

Практыкаванне 386. Спішыце, замяняючы выдзеленыя словы прыслоўямі.

У зор. Вучыцца з *ахвотай*. — Вучыцца *ахвотна*.

1) Сустрэлі нас з радасцю. 2) Чытаць без памылак. 3) Працаваць з натхненнем. 4) Разведчыкі ішлі без шуму. 5) Знікнуць без следу. 6) Ехалі без перапынку. 7) Дзеці жылі без клопату. 8) Вораг загінуў без славы.

Практыкаванне 387. Спісваючы прыклады, да прыметнікаў дадайце прыслоўі ступені, а калі гэта зрабіць немагчыма, укажыце ў дужках.

У зор. 1) Цікавае апавяданне. — *Вельмі* цікавае апавяданне. 2) Фарфарава пасуда (дадаць прыслоўе ступені немагчыма).

1) Жалезны прут. 2) Высокае дрэва. 3) Прыемнае падарожжа. 4) Широкая рака. 5) Правільны адказ. 6) Кніжная паліца. 7) Смачныя грушы. 8) Вясёлая гульня. 9) Чарназёмная глеба. 10) Цікавая задача. 11) Чыгунная пліта. 12) Востры нож. 13) Прыемны голас. 14) Школьны будынак. 15) Спелыя вішні. 16) Гарадскі сад.

Прыслоўі для даведак: *вельмі, надта, зусім, надзвычайна, даволі, дастаткова.*

Практыкаванне 388. Выберыце па аднаму прыслоўю з кожнага разраду і складзіце з імі сказы.

§ 112. Утварэнне прыслоўяў.

Прыслоўі ўтвараюцца ад розных зменных часцін мовы.

1. Асабліва многа прыслоўяў утворана ад якасных прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў **-а** і **-о**: *хуткі — хутка, высокі — высока, дайні — дайно*.

2. Пры дапамозе прыстаўкі **па-** і канчаткаў давальнага склону **-аму, -яму** ўтвораны прыслоўі ад некаторых якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў, напрыклад: *новы — па-новаму, ваенны — па-ваеннаму, асенні — па-асенняму, арліны — па-арлінаму, воўчы — па-воўчаму*.

3. Ад адносных прыметнікаў на **-скі, -цкі** ўтвараюцца прыслоўі пры дапамозе суфіксаў **-у** і прыстаўкі **па-**, напрыклад: *беларускі — па-беларуску, сяброўскі — па-сяброўску, казацкі — па-казацку*.

4. Пры дапамозе прыставак утвораны прыслоўі ад розных склонаў прыметнікаў, напрыклад: *памалу, паасобна, змоладу, здайна, набеда, управа* і інш.

5. Многа прыслоўяў утворана ад назоўнікаў ускосных склонаў без прыназоўнікаў і з прыназоўнікамі, якія, увайшоўшы ў склад прыслоўяў, зрабіліся прыстаўкамі, напрыклад: *пяшком, верхам, бясконца, спачатку, зверху, наверх, угору, уверсе* і інш.

6. Ад займеннікаў прыслоўі ўтвараюцца пры дапамозе прыставак, напрыклад: *потым, зусім, заўсёды, усюды, па-мойму, па-нашаму* і інш.

7. Пры дапамозе прыставак і без іх прыслоўі ўтвараюцца ад лічэбнікаў, напрыклад: *заадно, удвух, утрох, двойчы, тройчы, аднойчы, перш-наперш, па-першае, па-другое* і інш.

8. Некаторыя прыслоўі ўтварыліся ад другіх прыслоўяў, напрыклад: *учора — пазаўчора, летась — пазалетась*.

9. Ад кароткай формы дзеепрыметнікаў паходзяць прыслоўі *здавальняюча, рашуча, кіпуча, балюча* і інш.

10. Сустракаюцца прыслоўі, якія ўтвораны са спалучэння слоў, напрыклад: *сягоння* (гэтага дня), *штодзень* (што дзень — кожны дзень), *сёлета* (гэта лета).

Практыкаванне 389. Уважліва прачытайце тэкст, знайдзіце прыслоўі і адкажыце, ад якой часціны мовы яны ўтвораны. Практыкаванне спішыце, прыслоўі падкрэсліце.

Я ехаў з палявання вечарам адзін, на бегавых джогках. Да дому было яшчэ вёрст з восем; мая добрая рысістая кабыла бадзёра бегла па пыльнай дарозе, зрэдку пахрапваючы і паводзячы вушамі; змораны сабака, нібы прывязаны, ні на крок не

адставаў ад задніх колаў. Навальніца набліжалася. Наперадзе велізарная ліловая хмара павольна падымалася з-за лесу; нада мною і насустрач мне несліся доўгія шэрыя воблакі; ракеты трывожна варушыліся і шалясцелі. Душная спякота раптам змянілася вільготным холадам; хутка пачало цямнець. Я ўдарыў лейцамі па кані, спусціўся ў яр, перабраўся цераз ручай, што ўвесь зарос хмызняком, падняўся ўгору і ўехаў у лес. Дарога перада мною ішла завілінамі між густых кустоў арэшніку, ужо залітых змрокам; я з цяжкасцю прасоўваўся наперад.

(І. С. Тургенеў.)

Практыкаванне 390. Спішыце, утвараючы ад дадзеных прыметнікаў прыслоўі. З утворанымі прыслоўямі вусна складзіце сказы.

Мяккі — **мякка**, цікавы, правільны, сур'ёзны, глыбокі, хуткі, акуратны, прыветлівы, экстраны, старанны, сумленны, позні, радасны, шчаслівы.

Практыкаванне 391. Утварыце ад дадзеных слоў прыслоўі з прыстаўкай **на-**. Практыкаванне спішыце.

Беларускі — **на-беларуску**, рускі, братэрскі, савецкі, людскі, французскі, таварыскі, піянерскі, сяброўскі, новы, святочны, ваенны, арліны, баявы, наш, ваш, мядзведжы, воўчы, дзіцячы.

§ 113. Вышэйшая ступень прыслоўяў.

Прыслоўі, утвораныя ад ясных прыметнікаў, маюць вышэйшую ступень параўнання, напрыклад: **смела** — **смялей**, **хутка** — **хутчэй**, **звонка** — **званчэй**.

Вышэйшая ступень прыслоўяў, як і вышэйшая ступень прыметнікаў, утвараецца пры дапамозе суфіксаў **-ей (-эй)**, напрыклад: **смела** — **смялей**, **глыбока** — **глыбей**, **высока** — **вышэй**, **нізка** — **ніжэй**.

Каб адрозніць вышэйшую ступень прыслоўя ад вышэйшай ступені прыметніка, трэба кіравацца наступным: вышэйшая ступень прыслоўя адносіцца да дзеяслова і паясняе яго, а вышэйшая ступень прыметніка адносіцца да назоўніка, паясняючы яго, напрыклад: 1) *К поўдню сонца прыякала мацней*. (Тут слова *мацней* з'яўляецца вышэйшай ступенню прыслоўя, адносіцца да дзеяслова *прыякала* і паясняе яго.) 2) *Лей мацней за мядзведзя*. (Тут слова *мацней* з'яўляецца вышэйшай ступенню прыметніка, адносіцца да назоўніка *лей* і паясняе яго.)

Практыкаванне 392. Вусна ўкажыце, у якіх сказах выдзеленыя словы з'яўляюцца прыслоўямі, а ў якіх — прыметнікамі. Вызначце таксама словы, да якіх адносяцца прыслоўі і прыметнікі.

1) Вася чытаў **выразней** Валодзі. Гэтае чытанне **выразней** мінулага. 2) Дуб **цвярдзей** бярозы. Хлопчык пасля лячэння стаў **цвярдзей** на ногі. 3) Возера Байкал **глыбей** іншых азёр. Барсук

схаваўся глыбей у нару. 4) Новы будынак школы прыгажэй старога. Яна вышывала прыгажэй за сваіх таварышак. 5) Праўда святлей сонца. На дварэ стала святлей. 6) Ён смялей за свайго таварыша. Трэба ісці смялей наперад. 7) Месяц падняўся вышэй лесу. 8) Ідзе будаўніцтва, ідзе карчаванне ўсё далей, шырэй. (Куп.)

§ 114. Адрозненне прыслоўяў ад іншых часцін мовы.

Каб адрозніць прыслоўі з прыстаўкамі ад падобных да іх назоўнікаў, прыметнікаў і займеннікаў з прыназоўнікамі, патрэбна кіравацца наступнымі правіламі:

1. Назоўнік звычайна мае пры сабе паясняльнае слова, а прыслоўе не мае, напрыклад: 1) *Камень скаціўся з верху* (чаго?) *гары*. (З *верху* — назоўнік з прыназоўнікам, бо мае пры сабе паясняльнае слова *гары*.) 2) *Камень скаціўся* (адкуль?) *зверху*. (Слова *зверху* не мае пры сабе паясняльнага слова, яно з'яўляецца прыслоўем.)

2. Прыметнік, перад якім стаіць прыназоўнік, дапасуецца да назоўніка і адказвае на пытанне *які?*, а прыслоўе не можа дапасавання, адказвае на пытанне *як?* і адносіцца да дзеяслова, напрыклад: 1) *Мы працуем па новаму раскладу*. (Па новаму — прыметнік з прыназоўнікам, ён дапасаван да назоўніка і адказвае на пытанне *па якому?*) 2) *Мы працуем па-новаму*. (Па-новаму — прыслоўе, яно паясняе дзеяслоў і адказвае на пытанне *як?*)

Практыкаванне 393. Спішыце прыклады. Раствлумачце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1) Няхай і ўдзень і ўночы па-над светам усім голас міру гучыць. 2) У дзень марозны мы пайшлі на паляванне. 3) Унізе пад нагамі лашчылася да берага вада. (Шам.) 4) З пачатку мая ўстанавілася добрае надвор'е. 5) Спачатку сочныя суніцы заружавелі па лясках, за імі следам і чарніцы закрасавалі ў верасках (Гл.) 6) У ночы зімнія бываюць моцныя маразы. 7) Увосень ідуць дажджы. 8) У восень познюю дні бываюць кароткімі, а ночы доўгімі. 9) Па-вясенняму ўсё было зелена і прыбрана ў кветкі. 10) Па вясенняму небу плылі белыя воблачкі.

Практыкаванне 394. Спішыце, раскрываючы дужкі. Змяніце, дзе патрэбна, з на с.

1) (У) гары над хвойнікам зялёным снуюцца пчолкі з ціхім звонам. (К-с.) 2) (У) гары гэтай ёсць пяхора. 3) (У) восень жураўлі крык музычны роняць звонка над прасторами зямлі. (К-с.) 4) (У) восень цёплую добра растуць грыбы. 5) (3) пачатку вясны зацвілі пралескі. 6) (3) пачатку рашылі

задачи, а потым спісалі практыкаванне. 7) Недзе (з) боку ціха і пяшчотна булькала рэчка. (Шам.) 8) (З) боку лесу бліснула маланка. 9) Калі яны (ў) траіх прайшлі двор, тады адразу трапілі ў густы натоўп. (М. Г.) 10) (У) траіх вучняў былі вудачкі і сачкі.

Практыкаванне 395. Прыдумайце сказы з наступнымі словамі і словазлучэннямі:

спачатку, з пачатку ўрока; з усім, зусім; упустую, у пустую; на сілу, насілу; знізу, з нізу; да дому, дадому; учатырох, у чатырох; на ўдачу, наўдачу; па летняму, па-летняму.

§ 115. Правапіс прыслоўяў.

1. Прыстаўка **па-** пішацца праз злучок з прыслоўямі, якія маюць у канцы **-аму, -яму, -ску, -цку, -йму**, напрыклад: **па-новаму, па-нашаму, па-вясенням, па-руску, па-французску, па-казацку, па-мойму.**

З а ў в а г а. Неабходна запомніць правапіс прыслоўяў: *паасобку, паза-летась, папросту, папрошку, памалу, папраўдзе, пазаўчора, паблізу; паводле, падоўгу, паволі.*

2. Прыстаўка **па-** пішацца праз злучок у прыслоўях, якія ўтвораны ад парадкавых лічэбнікаў, напрыклад: **па-першае, па-другое, па-трэцяе** і г. д.

3. Праз злучок пішуцца прыслоўі з часціцамі **-небудзь, абы-**, напрыклад: **дзе-небудзь, куды-небудзь, абы-дзе, абы-як.**

4. З часціцай **-сьці** прыслоўі пішуцца разам, напрыклад: **дзесьці, кудысьці, калісьці** і г. д.

5. Праз злучок пішуцца прыслоўі, утвораныя паўтарэннем слоў або асноў, напрыклад: **дзе-нідзе, раз-пораз, калі-нікалі, ледзь-ледзь, чуць-чуць, даўным-даўно, сям-там, сяды-тады.**

6. З часціцамі **б (бы), ж (жа)** прыслоўі пішуцца раздзельна, напрыклад: **як бы, як жа, калі ж.**

Практыкаванне 396. Ад прыметнікаў утварыце прыслоўі з прыстаўкай **па-** і запішыце іх у шэраг. З утворанымі прыслоўямі складзіце вусна сказы.

У з о р. *Летні — па-летняму, англійскі — па-англійску.*

Асенні, зімні, суседскі, салдацкі, розны, бацькоўскі, польскі, нямецкі, дзіцячы, украінскі, вясенні, сапраўдны.

Практыкаванне 397. Ад дадзеных прыслоўяў утварыце прыслоўі з часціцамі і запішыце іх у шэраг. Вусна з утворанымі прыслоўямі складзіце сказы.

Куды — кудысьці, дзе, калі; куды — абы-куды, дзе, калі; як — як-небудзь, дзе, калі, адкуль.

Практыкаванне 398. Спішыце і растлумачце правапіс выдзеленых прыслоўяў.

1) Дзе-нідзе навокал міргалі **чуць-чуць** прыкметныя аганькі далёкіх вёсак. (К. Ч.) 2) Слабы вецер **ледзь-ледзь** цягнуў па верхавінах. (Трг.) 3) Кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так танюсенька гудуць, што **ледзьве-ледзьве** можна ўчуць. (К-с.) 4) Там-сям мільгалі белыя постаці людзей. (Шам.) 5) Граблі раз-пораз узяталі ў паветра, бліскалі нейкай металічнай часткай. (Шам.) 6) Калі-нікалі крык кнігаўкі ці звонкі гром перапёлкі разлягаецца ў стэпе. 7) **Мала-памалу** дрэвы пачалі радзець, і Уладзімір выехаў з лесу. (П-н.) 8) **Дзесьці** ў самым гушчарніку загукала сава. (Лыньк.) 9) Праз густыя шаты высокіх ялін, убранных снегам, пачалі **ледзь-ледзь** прабівацца халодныя праменні сонца. (К-с.) 10) Дарогі лясныя зараслі імхамі, траваю, грыбамі. Карыстаўся ляснік імі зрэдку і ўзімку, і ўлетку. (К.) 11) Рукой маёй пасаджан клён, **ушыр** і **ўвысь** разросся ён. (Г.) 12) **Штолета** вулляў прыбывала, на пчолак вельмі шанцавала. Гул іх стаюў і ўдзень, і ўночы. (К-с.)

Практыкаванне 399. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1) (Па) веснавому молада і (на) святочнаму ўрачыста глядае сёння наш працавіты Мінск. (Я. Б.) 2) Маша размашыста, (на) мужчынскаму ацярэблівала толькі што паваленае дрэва. (Шам.) 3) Дзяўчынка (на) дзіцячаму глядзела на свет і на людзей. 4) Сонца (на) ранейшаму няспынна пасылае стрэлы па зямлі. (Бр.) 5) (Па) заўчора мы пасадзілі фруктовыя дрэвы ў школьным садзе. 6) (Па) залетась вучні нашай школы былі на экскурсіі ў Ленінградзе. 7) (Па) новаму восень палеткі абходзіць, глядзіць гаспадаркі. (Куп.) 8) (Па) летняму прыпякала сонца. 9) Шэры вясёлы верабей скача па гладкім асфальце тратуара і нешта (на) свайму гаворыць, чыркае. (Я. Б.) 10) У камуне школа, электрычнасць, яслі, дымныя лучыны (на) заўсёды згаслі. (Куп.) 11) У вільгаці зелянелася трава, бялела (на) перадзе жвірыстая дарога. (К. Ч.) 12) (У) перадзе новыя далі і болей шырокі разлог. (К-с.) 13) Будзем (на) мічурынску даглядаць расліны.

§ 116. Правапіс часціц **не (ня)**, **ні** з прыслоўямі.

Часціца **не (ня)** з прыслоўямі пішацца разам у наступных выпадках:

1. Калі прыслоўе без часціцы **не (ня)** не ўжываецца, напрыклад: **нельга, недарэчна, нехайна, неабходна, неспіхана, непахісна, няўхільна** і г. д.

2. Калі прыслоўе з часціцай **не (ня)** утварае новае слова, якое можа быць заменена другім словам, блізкім па значэнню, але без адмоўя, напрыклад: *нясмела — палахліва, нялёгка — цяжка, няправільна — памылкова.*

3. У наступных прыслоўях часціца **не** бывае пад націскам і пішацца заўсёды злітна: *нёяк, нёдзе, нёкуды, нёадкуль, нёкалі, нёхаця.*

Часціца **не** з прыслоўем пішацца раздзельна, калі яна служыць для адмаўлення таго, што абазначае прыслоўе. У гэтым выпадку ў сказе ёсць або падразумяваецца проціпастаўленне, напрыклад: 1) *Ён гаварыў не моцна, а ціха.* 2) *Школа была не далёка, а зусім блізка.* 3) *Сябры сустракаліся не часта* (падразумяваецца проціпастаўленне — *а рэдка*).

У наступных прыслоўях часціца **ні** бывае не пад націскам і пішацца злітна: *ніяк, нідзе, нікуды, ніколі, ніадкуль, нічуж, ніколькі.*

Практыкаванне 400. Складзіце сказы, у якіх бы дадзеныя прыслоўі пісаліся з **не** злітна і раздзельна.

Невысока, неасцярожна, нядрэнна, неглыбока, нялёгка, няма, няблізка, нябоязна.

Практыкаванне 401. Спішыце, замяняючы выдзеленыя прыслоўі блізкімі па значэнню з часціцаю **не (ня)**.

1) Нам мала прыйшлося адпачываць. 2) Мы часта наведвалі карцінную галерэю. 3) Многа баравікоў было знойдзена намі ў бары. 4) Блізка ад школы працякае рака. 5) Шпакі ляцелі нізка. 6) Яны ішлі павольна. 7) Раптоўна перад намі адкрылася прыгожая паляна. 8) Ціха ён гаварыў, але выразаў.

Словы для даведак: *нягучна, нярэдка, нямала, няпешна, невысока, недалёка, нечакана, нямамнога.*

Практыкаванне 402. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1) Аднаму і ў кашы (не) спорна. (Прк.) 2) Аднымі рукамі (не) многа зробіш. (Прк.) 3) У чыстым небе (не) рухома стаялі ахопленыя пажарам зары рэдкія кучаравыя воблачкі. (С.) 4) Яшчэ (ні) дзе не румянілася зара, але ўжо забялелася на ўсходзе. (Трг.) 5) Цёплы вясенні вечар (не) прыкметна апускаўся на зямлю. 6) Згубленае золата можна знайсці, згублены час — (ні) колі. (Прк.) 7) З нізінкі па гэты бок Нёмана зложна, (не) сціхана, аднатонна кракталі жабы. (К-с.) 8) Даждзы ў маі месяцы ішлі (не) рэдка, а часта. 9) Народныя думы і казкі давалі мне сілы (не) мала. (Куп.) 10) На небе (не) рухома стаяць пёрыстыя воблакі, падобныя на рассыпаны снег. (Ч.) 11) Залатое, (не) звычайна буйное пры жоўтым святле ліхтароў зерне сыпалася з прыёмніка ў мяшкі (не) спынна. (Шам.) 12) (Не) мала ўжо мінула год, як ты ўз'ядналася,

Україна, у ясны сонечны палёт імкнешся смела і (не) спына. (Усп.) 13) (Не) даўно, а толькі ў гэтым годзе мой брат скончыў інстытут. 14) У пакоі было (не) як асабліва добра. (М. Г.)

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 403. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Замест кропак устаўце прапушчаныя літары ці дапішыце канчаткі.

1) Унутранасць гаю, вільготнага ад даждж..., (не) спынна м...нялася ў залежнасці ад таго, св...ціла сонца або закрывалася ...облакам. (Трг.) 2) Росл... дрэвы стаялі (не) рухома, буйныя кроплі расы блішчалі на кустах. (С.) 3) У кустах засп...ваў салавей (с) пачатку (не) смела, потым звонка і з пералівамі. 4) (Не) далёка ад вёскі рос прыгожы б...розавы гай. 5) Н...колі і н...дзе мы так сябе добра (не) адчувалі, як у пі...нерскім лагер... . 6) Мы (у) трох рыхтаваліся да экзаменаў. 7) (Не) весела (ў) восень выглядаў лес. 8) (Над) вечар усхадзіўся вец...р і пад поўнач зах...л...дала. (К. Ч.) 9) (У) нізе пад нагамі лашчылася да бер...га вада, шамацеў п...сок. 10) (Па) святочнаму ўрачыста люд наш вольны пахаджае. (Куп.) 11) Шчабечуць птушкі, дзесьці далёка куку... з...юля. (Я. Б.) 12) Вец...рок прыдарожную грушу ледз...ве чутна варушыць, калыша. (Б-ч.) 13) З ракі пацягнула вільгаццю, дзе (ні) дзе ўзняліся над вадой першыя пасмачкі туман... . 14) (Не) далёка, а зусім блізка пачуліся дзіцячыя галасы. 15) Часцей у ...окны свеціць сонца, а (ў) дзень і капн... з капяжа. (К-с.) 16) У хвалях н...спыннага рух... ідзе-плыв... час (не) чутна для нашага слыху, (не) бачна для нас. (К-с.) 17) А бацька з стрэльбай за плячамі ішоў (да) дому хвайнякамі, ішоў (на) волі, (не) спяшаўся. (К-с.)

Практыкаванне 404. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Дапішыце канчаткі.

I. Навальніца насоўвалася (на) вольна, ды станоўча і настырна захад хмурнеў. Чорная сц...на хмар рабілася ўсё болей і болей шчыльнай. У (не) доўгі час усё (на) вокал зм...нілася. Сонца пацямнел... і ўсё глыбей уплывал... ў хмары. Цемра насоўвалася на з...млю. Далёкі глухі гром раз (по) раз чуўся мацней, бліжэй і магутней. І раптам ад цёмнай, сучэльнай заслоны хмар а...дзяліўся доўгі сіваваты вал, выгнуўшыся дугою і займаючы ўвесь кра...від, які шпарк... каціўся (на) перад. С...рэдзіна дугі якраз насоўвалася на станцыю, гон...чы перад сабою сціснуты ком навальнічнага ...облака. Бліснула маланка, нібы нейкая в...лічэзная агністая птушка ра...няла свае кры...і і асв...ціла ўсю хмару. Дзесь (з) усім блізк... грукнуў удар гром... . Дыхнуў свежы вец...р. Пасыпаліся буйн... кроплі даждж..., упала

(не) калькі галак град..., як бы не...кі жартаўнік сыпнуў жменью белых камен...чыкаў. А следам за гэтым паліў дождж, як з в...дра.

(Я. Колас.)

II. У чэрв...ні змаўкаюць птушыныя спевы. У большасці л...сных птушак ужо выв...ліся птушаняты. Клапатлівыя бац...кі б...зупынна лов...ць і н...суць у гнёзды чарв...коў, вус...няў, слімакоў, матыл...коў, мушак. (Не) лёгка ім накарміць сваіх дзетак. С...дзяць малыя ў гн...дзе, шырока разявіўшы рот, і (на) перабой прос...ць есці. Толькі давай і давай! Падл...ціць маці, кін... ў ра...крытую дзюбу чарв...ка і зноў а...лятае па здабычу. (На) працягу ўсяго доўгага летняга дня, ад зары да зары, цягнуць птушкі ў сва... гнёзды ўс...лякіх кузурак і корм...ць імі дз...цей. Гэтым яны прынос...ць в...лікую карысць садам, д...сам і агародам, бо знішчаюць в...лікую колькасць шкоднік... .

Практыкаванне 405. Спішыце сказы і там, дзе трэба, пастаўце знакі прыпынку.

1) Без рук без ног а вароты адчыняе. (Вецер.) 2) На ніве чутка дрэмле колас і ліст на дрэве не дрыжыць. (К-с.) 3) Жаўцела і пахла жывіцай свежае бярыенне. (Бр.) 4) Марозік крэпіць лёд таўшчэ і рэчка вольная няме. (К-с.) 5) Лета прайшло назаўсёды але на ўсім і ўсюды застаўся яшчэ яго радасны подых. (К. Ч.) 6) Весела патрэскаў касцёр і весела шугала полымя. (Як.) 7) Белы снежань мяккім пухам апрануў палі і луг. (Панч.)

ПРЫНАЗОЎНІК.

§ 117. Агульнае паняцце аб прыназоўніках.

Прыназоўнікамі называюцца нязменныя службовыя словы, якія звязваюць назоўнік ва ўскосных склонах з іншымі словамі.

Часцей за ўсё прыназоўнік звязвае назоўнік з дзеясловамі, напрыклад: *працаваць на заводзе, вучыцца ў школе, сесці за стол.*

Прыназоўнікі ўжываюцца не толькі пры назоўніках (*гаварылі аб занятках*), але і пры займенніках (*былі ў іх*), пры лічэбніках (*лічыць ад аднаго да ста*).

Адны прыназоўнікі ўжываюцца з адным якім-небудзь склонам, напрыклад: *да лесу* (родны склон), *к пачатку* (давальны склон), *пры дарозе* (месны склон); іншыя прыназоўнікі ўжываюцца з двума склонамі, напрыклад: *за парту* (вінавальны склон), *за школаю* (творны склон); і нават з трыма, напрыклад: *у настаўніка* (родны склон), *у вёску* (вінавальны склон), *у садзе* (месны склон).

Ёсць складаныя прыназоўнікі, яны злучаюцца парамі: *з-за, з-пад, па-над, па-за*. (*З-за хмары месяц выплываў. З-пад гары цякла крыніца. Па-над зямлёю слаўся туман.*)

Практыкаванне 406. Спішыце сказы, падкрэсліце прыназоўнікі разам з назоўнікамі, з якімі яны ўжываюцца. Вызначце вусна склон гэтых назоўнікаў.

1) Праз Мінск ідуць грузавікі, ідуць на ўсход, ідуць на захад, паміж учорашніх руін, між сённяшніх садоў і гмахаў. (М. Л.) 2) Узыходзіў з-за лесу месяц, няяркі, мутна-румяны. 3) За Нёманам мілагучна свіснула нейкая бяссонная птушка. 4) У паветры цішыня, толькі цыркае на беразе конік, ды недзе нясмела вароча горлінка. (Ч.) 5) На блакіце веснавога неба пабліскаваюць белыя крыллі галубоў. (Я. Б.) 6) Над галавой гонкія, у два абхваты сосны спляталіся кронамі пад небам. (П.) 7) За мір! — а гэта значыць: за нівы на палях, за шчыры спеў юначы, за кліч жыцця з Крамля! (М. Р.) 8) З-пад дрэваў цёк водар вечна маладога ядлоўцу. (К. Ч.) 9) За вуліцамі, за хатамі, над лясамі і полем узыходзіў месяц. 10) Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. (К-с.) 11) Свежы струмень прабег па маім твары. (Трг.)

Практыкаванне 407. Спішыце сказы, падкрэсліваючы прыназоўнікі разам з назоўнікамі і дапісваючы канчаткі назоўнікаў. Укажыце вусна склон і скланенне гэтых назоўнікаў.

1) Многія школьнікі пабывалі на Усесаюзнай выстаўц... . 2) Добра сядзець аднаму на кра... снежнага поля, слухаючы, як у хрустальнай цішын... марознага дня шчабечуць птушкі. (М. Г.) 3) На майскім свяц... ў Маскв... як быццам мора пеніцца. Праходзяць з песн... па Маскв... дружыны юных ленінцаў. (Марш.) 4) Над прастор... палёў ілююцца песень адгалоскі. (Трг.) 5) Лета на зім..., а зіма на лет... працуюць. (Прк.) 6) Малады ельнік згубіў цёмную зеляніну за паплаўною лук... . (К. Ч.) 7) Цякла тут з лес... невялічка, травой заросшая крынічка. (К-с.) 8) Шумелі вербы над вад..., з-за хмар... месяц выплываў. (Трг.) 9) Кіеў з Маскв... шляхамі стагоддзяў у дружб... вялікай жыве. (В.) 10) Чырвонае сонца выйшла на момант з-за хмар... і апошнімі праменнямі весела бліснула ўдоўж па рац..., па чаротах, на вышк... і на казак..., якія сабраліся ў гурт. (Л. Т.) 11) Зялёны домік дарожнага майстра стаіць каля самай шаш... . (Я. Б.) 12) Была восень. У лес... сцямнела рана. На мокрую трав..., мох і дубовае лісц... класціся пачаў змрок. (К. Ч.) 13) Мужна разам ішлі мы праз бур..., агн... за сваім старшым брат... — за рускім народ... . (Пр.)

§ 118. Прыназоўнікі, якія ўтварыліся ад іншых часцін мовы.

Прыназоўнікі *у, на, да, без, для, за, з, к, над, аб, ад, па, пад, пра, пры, праз, цераз* і інш. не ўтвораны ад іншых часцін мовы і называюцца першапачатковымі.

Некаторыя прыназоўнікі ўтварыліся ад іншых часцін мовы. Часцей за ўсё прыназоўнікі ўтвараюцца ад прыслоўяў (*міма,*

навокал, воддаль, пасля, кругом, супраць, пасярод, уперадзе, усцяж і інш.), напрыклад: 1) *Праехалі міма* (прыслоўе). 2) *Праехалі міма* (чаго?) *млына* (міма — прыназоўнік). 3) *Мы зойдзем пасля* (прыслоўе). 4) *Мы зойдзем пасля абеду* (пасля — прыназоўнік).

Да прыназоўнікаў, якія ўтвораны ад дзеепрыслоўяў, належаць: **дзякуючы, выключаючы, пачынаючы і інш.,** напрыклад: 1) *Мы, дзякуючы гаспадыні за начлег, выйшлі з дому.* (Тут дзякуючы з'яўляецца дзеепрыслоўем.) 2) *Дзякуючы (чаму?) упартай працы мы дабіліся добрых поспехаў.* (Тут дзякуючы — прыназоўнік.)

Прыназоўнікі **дзякуючы, адпаведна, насуперак** ужываюцца з давальным склонам, напрыклад: *дзякуючы (чаму?) добраму надвор'ю, адпаведна (чаму?) закону, насуперак (чаму?) чаканням.*

Практыкаванне 408. Спішыце сказы, падкрэсліце першапачатковыя прыназоўнікі адной рыскай, а прыназоўнікі, утвораныя ад іншых часцін мовы, — дзвяма.

1) Весела, прывольна жыць пад небам вольным, сярод ніў калгасных, сярод долі шчаснай, сярод працы дружнай ды сям'ёю дужай. (М. Т.) 2) Чэрвеня ветры густыя спускаюцца долу з-за хмар. (Іс.) 3) Выносіць сонца дзянёк новы скрозь гэты лес стары, хваёвы. (К-с.) 4) Над лугам з-пад самых воблакаў, пушыстых і белых, на зямлю струіўся срэбны звон. (Я. Б.) 5) Дзякуючы цёплым дажджам яравыя сталі хутка расці. 6) Па-над прасторамі ракі гудуць, прачнуўшыся, гудкі. (М. Т.) 7) Навокал калгаснай вёскі зелянеюць сады. 8) Быў ціхі час між днём і ноччу, маўчанне гор сходзіла на горад, лёгкі змрок блукаў у паветры. (С.) 9) Людзі дзякуючы кнігам хутка авалодваюць ведамі. 10) Сягоння я ізноў прыйшоў да гэтых волжскіх берагоў. (М. Г.)

§ 119. Правапіс прыназоўнікаў.

Прыназоўнікі пішуцца раздзельна з тымі словамі, перад якімі яны стаяць, напрыклад: **з таварышам, у нас, к пляці.**

Складаныя прыназоўнікі **з-за, з-пад, па-за, па-над** пішуцца праз злучок.

Калі прыназоўнікі **к, аб** стануць перад займеннікамі *мне, а* прыназоўнікі **перад, пад, над** стануць перад займеннікамі *мною*, то яны пішуцца з дадатковым **а**, напрыклад: **ка мне, аба мне, перада мною, пада мною, нада мною.**

Прыназоўнік **са** пішацца перад словамі, якія пачынаюцца са збегу зычных, першым з якіх з'яўляецца **з, с, ж, ш, м**, напрыклад: **са злосці, са страху, са жменю, са шклянкай, са мною.**

Перад словамі, якія пачынаюцца з **у**, прыназоўнік **у** пераходзіць у **ва**, напрыклад: **ва ўніверсітэце, ва ўладзе, ва ўсіх.**

Практыкаванне 409. Спішыце, раскрываючы дужкі. Складаныя прыназоўнікі напішыце праз злучок.

1) (З пад) Белага мора (на) скалы Паміра гамоняць заводы, калгасная шыр. 2) Нашы касцы прыйшлі (на) луг, калі (з за) лесу ледзь-ледзь паказвалася сонца. (К-с.) 3) Ляніва шаптаўся (са) старой вярбой вецер. 4) Тае змрок (на над) зямлёй. (Іс.) 5) (С) пачатку ехалі па вядомай дарозе (каля) парку. (По) тым дарожка звярнула (ў) права, у хваёвы лес, і пачала падымацца (ў) гору. (Чарн.) 6) (У) гары (над) хвойнікам зялёным снуюцца пчолкі з ціхім звонам. (К-с.) 7) Ты слухай, (на) слухай, таварыш і брат: (за) ўсёды (на) перад! (Ні) колі назад! (Куп.) 8) Спёпка (ў) першыню трапіў (на) такі ўрачысты піянерскі збор, і (для) яго было тут усё новым і цікавым. (Як.) 9) (С) прасоння певень недзе хлопнуў крыллем, (на) неба (ў) сходзіў месяц залаты. (Куп.) 10) (Пад) вечар (вы)білася (з за) хмар сонца, і зноў летнім тварам (за) радавалася зямля. (К. Ч.) 11) (Ка) мне (ў) госці (з) прывітаннем шчырым і (з) песнямі калгаснікі прыйшлі. (Куп.)

Практыкаванне 410. Ужывайце прыназоўнікі *аб, з, у, на, па* з ўскоснымі склонамі дадзеных ніжэй назоўнікаў і складзіце з імі сказы.

Узор. Мы былі ў Маскве (месны склон). Сястра пайшла ў школу (вінавальны склон).

Масква, школа, поле, лес, рака, возера, дошка, практыкаванне, трактар.

Практыкаванне 411. Напішыце невялікае апавяданне на адну з тэм: 1) Мой любімы занятак. 2) Вясенні дзень. 3) Лес зімою. 4) Ледаход. 5) Як я правёў летнія канікулы. Падкрэсліце ў апавяданні прыназоўнікі разам з назоўнікамі і вызначце склон назоўнікаў.

ЗЛУЧНІК.

§ 120. Агульнае паняцце аб злучніках.

Злучнікамі называюцца службовыя словы, якія ўжываюцца для сувязі членаў сказа і для сувязі цэлых сказаў, напрыклад:

1) *Горад упрыгожыўся, звёнеў песнямі і музыкай.* (К. Ч.) (Тут злучнік *і* злучае два дапаўненні: *песнямі і музыкай.*) 2) *Ветры хмары разганяюць, і зоркі дзе-нідзе мільгаюць.* (Лерм.) (Тут злучнік *і* злучае два сказы: а) *Ветры хмары разганяюць;* б) *Зоркі дзе-нідзе мільгаюць.*)

Злучнікі падзяляюцца на дзве асноўныя групы: злучальныя і падпарадкавальныя.

Злучальныя злучнікі (*і, а, але, ды, ці* і інш.) звязваюць паміж сабою асобныя члены сказа, а таксама і цэлыя сказы, напрыклад: 1) *Дзянёк кароткі, чуць заметны, але вясёлы і прыветны.* (К-с.) 2) *Прытульна і вольна скрыпеў снег пад нагамі, але была зімовая цеплыня і спакой.* (К. Ч.)

Падпарадкавальныя злучнікі (*што, калі, каб, дзе, таму* і інш.) звязваюць паміж сабою сказы, з якіх адзін залежыць ад другога, паясняе яго, напрыклад: 1) *Іліко здзівіла, што хмара ішла як бы супраць ветру.* (С.) 2) *Люблю глядзець, як бляск праменняў кранаецца вяршочкаў дрэў.* (Г.) 3) *Усе хвалілі трактар мінскі таму, што слаўна ён араў.* (М. Т.)

Практыкаванне 412. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх злучнікі: злучальныя — адной рыскай, падпарадкавальныя — дзвюма.

1) Шуміць і гамоніць Савецкае Палессе, і новыя акорды чуваць у гэтым шуме і ў гэтым гомане. (К-с.) 2) У травах гойсалі конікі, а паветра калыхалася празрыстымі хвалямі. (П. К.) 3) Наперад мы ідзем векапомна, як сонца па небе ў пагоду. (Куп.) 4) На захадзе, дзе яшчэ трымалася ноч, неба было цёмнае. 5) Руны на полі зелянее ўшыр і ўдоўж. (Бр.) 6) Толькі старыя бярозы ды маладыя дрэўцы прысад відаць былі абапал гасцінца. (Я. Б.) 7) Мы п'ём сёння песню, якой славім хлеб і святло нашых сёл і заводаў. (М. Г.) 8) Гулкі стрэл коціцца па Прыпяці і глухне ў прыбярэжных травах і чаротах. (К-с.) 9) Спакойна і павольна, як у зачараваным сне, утуліўшыся ў балоты, нясе Прыпяць сухадоламу Дняпру сваю багатую да ніну. (К-с.) 10) А як прыгожы ў час вясны бярозак першыя ўборы, калі яны на касагорах у сонцы мараць свае сны! (К-с.) 11) Кібітка паволі рухалася, то уз'язджаючы на сумёт, то перавальваючыся ў лагчыну і пераккульваючыся то на адзін, то на другі бок. (П-н.)

Практыкаванне 413. Спішыце сказы, замест кропак устаўце патрэбныя па сэнсу злучнікі. Адкажыце, да якой групы яны належаць.

1) Люблю я мясячык, ... зоры, ... сонца радасны ўсход. (Г.) 2) Павучкі наткалі павуціны ... развесілі на сонцы свае белыя красёнцы. (К-с.) 3) Сама сталёвая, ... хвост ільняны. (Іголка з ніткай.) 4) Сонца ўзышло ... адразу дружна ўзялося за рачныя туманы. (Лыньк.) 5) Сонца зайшло, ... ў лесе яшчэ відна. (Трг.) 6) Не месца ўпрыгожвае чалавека, ... чалавек месца. (Прк.) 7) Сонца яшчэ не ўсходзіла, ... мы выйшлі з косамі на луг. 8) Мартын бліжэй туліцца да чаротаў, ... спрытней падкрасціся да дзікіх качак. (К-с.) 9) Мы помнім, ... выйшаў са зброяй народ жыццё бараніць рэвалюцыі нашай. (12 н.) 10) Паморы ідзе-ідзе, ... да берага дойдзе — тут і прападзе. (Хваля.)

§ 121. Правапіс злучнікаў.

Злучнікі **затое, затым** трэба адрозніваць ад займеннікаў з прыназоўнікамі **за тое, за тым**.

Злучнікі **затое, затым** пішуцца злітна, яны не маюць самастойнага значэння і звязваюць словы або сказы, напрыклад: 1) *Жыта было невысокае, **затое** каласістае.* (Тут злучнік **затое** звязвае два словы: *невысокае* і *каласістае*.) 2) *Ён працуе*

старанна, **затое** і вучыцца паспяхова. (Тут злучнік **затое** звязвае два сказы.)

Займеннікі **тое**, **тым** замяняюць прыметнікі, назоўнікі або лічэбнікі і з прыназоўнікам **за** пішуцца раздзельна, напрыклад: 1) *Вазьміся **за тое** практыкаванне і выканай яго* (за якое практыкаванне? за каторае практыкаванне?). 2) *Юннатам аб'яўлена падзяка **за тое**, што яны сабралі выдатны ўраджай кукурузы* (за што аб'яўлена падзяка?). У гэтых сказах **за тое** з'яўляецца займеннікам з прыназоўнікам.

Практыкаванне 414. Складзіце сказы, ужываючы наступныя словы:

затое, за тое, затым, за тым.

Практыкаванне 415. Спішыце, выбіраючы падыходзячыя па сэнсу словы ў дужках. Дужкі апусціце.

1) Турысты спыніліся (*затым, за тым*) лесам. 2) Спачатку яны агледзелі мясцовасць, (*затым, за тым*) зрабілі прывал і расклалі вогнішча. 3) У нагах адчувалася стомленасць, (*затое, за тое*) кожны адчуваў сябе пераможцам. 4) Дырэктар аб'явіў вучням падзяку (*затое; за тое*), што яны ўзорна правялі турысцкі паход.

ЧАСЦІЦЫ.

§ 122. Агульнае паняцце аб часціцах.

Часціцамі называюцца службовыя словы, якія надаюць асобным членам сказа або сказам розныя сэнсавыя адценні.

Па значэнню часціцы дзеляцца на наступныя разрады:

1. Пытальныя: **ці, няўжо, хіба**. *Ці быў ты на Кайка-зе? Няўжо пойдзе дождж? Хіба ж не радасць наш час? (К-с.)*

2. Клічныя: **няхай (хай), што за, як. Хай** *мір жыве! Хай для людзей век сонца над зямлёю свеціць! (М.Т.) Няхай жыве доўгія годы краіна савецкіх народаў, любімы савецкі наш край! (К-с.) Як прыемна касіць раніцою! Што за кветкі!*

3. Узмацняльныя: **нават, вось, жа (ж), дык, ні**. *Нават у цяні было душына. Вось голас, дык голас! Прынясі ж абавязкова кнігу. Ні кроку назад!*

4. Абмежавальная: **толькі**. *Толькі Васіля не было на піянерскім зборы: ён быў хворы.*

5. Указальныя: **вось, вунь**. *Вось і возера. Вунь лес чарнеецца воддаль.*

6. Адмоўныя: **не, зусім не**. *Ён не адстане ў рабоце. Яны зусім не думалі аб ад'ездзе.*

Часціца **бы (б)**, далучаючыся да дзеясловаў прошлага часу, утварае ўмоўны лад, напрыклад: *прывёз — прывёз бы, прывезла б; раскажаў — раскажаў бы, сказала б.*

Часціца **-ся**, далучаючыся да дзеяслова, надае яму значэнне зваротнасці, напрыклад: *адзяваю — адзяваюся, вучу — вучуся.*

Часціцы **-небудзь, -сьці, абь-** служаць для ўтварэння займеннікаў і прыслоўяў са значэннем неазначальнасці, напрыклад: *хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, дзе-небудзь, куды-небудзь, хтосьці, штосьці, абь-што, абь-дзе.*

Часціцы **не, ні** дапамагаюць утвараць новыя словы са значэннем неазначальнасці і адмоўнасці, напрыклад: *нехта, нешта, ніякі, ніхто, нішто, ніяк, нездароўе, неглыбокі, недалёка.*

Практыкаванне 416. Складзіце самастойна сказы з наступнымі часціцамі:

няўжо, няхай, нават, толькі, вось, зусім не.

§ 123. Правапіс часціц.

Часціцы **абь-, -небудзь** пішуцца праз злучок з тымі словамі, да якіх яны адносяцца, напрыклад: **абь-што, абь-дзе, які-небудзь, куды-небудзь.**

Часціцы **б (бы), ж (жа)** пішуцца са словамі асобна, напрыклад: *касіў бы, чытала б, касі ж, пачытаем жа.*

Пасля зычных і ў пішацца **бы, жа**: *прывёз бы, прывёз жа*; пасля галосных — **б, ж**: *ішла б, нясі ж.*

Часціца **-сьці** пішацца разам са словамі, з якімі яна ўжываецца: *штосьці, кагосьці, кудысьці, калісьці.*

Практыкаванне 417. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі; калі ў дужках дзве часціцы, падбярэце патрэбную.

1) Што (*бы, б*) ні рабіў ты за доўгія гады, адну ты мэта знай: гары, твары, каб маладым заўсёды быў родны край. (*Іс.*) 2) Калі (*жа, ж*) хлопчык любіць мыла, не лянуецца ўставаць, гэты хлопчык вельмі мілы, можна прыклад з яго браць. (*Маяк.*) 3) Месцамі (*жа, ж*) зелянела і сінела чырванаватая, кволая жытняя рунь. (*К. Ч.*) 4) І ўночы (*жа, ж*) трактар піша барозны на палях. (*Астр.*) 5) Хай (*жа, ж*) вам даражэй за ўсё на свеце будзе гонар нашай Радзімы! 6) Не ведаў падлетак Панаас, што яго асобай цікавяцца і не (*абь*) якія людзі. (*К-с.*) 7) Але ўсё (*жа, ж*) такі к абеду наша лодка праз край напоўнілася дзічынай. (*Трг.*) 8) Дзе (*небудзь*) на краі лесу нам патрэбна спыніцца і адпачыць. 9) Калі хто (*небудзь*) адставаў у вучобе, яму дапамагалі. 10) Ціха, глуха ў лесе, хоць (*бы, б*) гук адзін. (*К-с.*) 11) У вашым калгасе шырокае поле. Няхай (*жа, ж*) на шчасце цвіце ваша доля! 12) Красуй (*жа, ж*) ў радасці няспынный, краіна вольная Саветаў! (*Куп.*)

Практикаванне 418. Складзіце вусна сказы, ужываючы наступныя займеннікі і прыслоўі з часціцай **-сьці**:

штосьці, кагосьці, чыйсьці, якісьці, дзесьці, кудысьці, калісьці.

§ 124. Правапіс часціцы **не (ня)**.

Не з'яўляецца адмоўнай часціцай. У адных выпадках яна пішацца разам са словамі, а ў другіх — асобна.

Не (ня) пішацца разам:

1. З тымі словамі, якія без **не (ня)** не ўжываюцца, напрыклад: **незабудка, нянавісьць, няўхільны, неабходны, ненавідзец, нездаровіцца, неахайна, нельга.**

2. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі іх можна замяніць другімі словамі, блізкімі па значэнню, але без **не**, напрыклад: **нездароўе — хвароба, няшчасце — бяда, невысокі — нізкі, неглыбокі — мелкі, нялёгка — цяжка, недалёка — блізка.**

3. З поўнымі дзеепрыметнікамі, якія не маюць пры сабе паясняльных слоў, напрыклад: **неразданыя швыткі, незавешаныя вокны.**

4. З неазначальнымі займеннікамі і прыслоўямі, у якіх на **не** падае націск, напрыклад: **нёшта, нёхта, нёкуды, нёдзе, нёяк, але некаторы.**

Асобна адмоўе **не** пішацца:

1. З дзеясловамі, дзеепрыслоўямі і кароткімі дзеепрыметнікамі, напрыклад: **не забуду, не скажаш, не спыняючыся, не сустраўшы, не скошан, не прынесена.**

2. З поўнымі дзеепрыметнікамі, якія маюць пры сабе паясняльныя словы, напрыклад: **не прачытаная мною кніга, не прынесеныя ім швыткі.**

3. З назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі ёсць проціпаставленне або яно падразумяваецца, напрыклад: **не здароўе, а хвароба; не далёкі, а блізкі; не высока, а нізка; задача не цяжкая (а якая? — лёгкая).**

Практикаванне 419. Спішыце, раскрываючы дужкі.

1) На зямлі ляжалі (**не**) выразныя цені. (С.) 2) У (**не**) па-рушным яднанні ўрада і народа — (**не**) пераможнасць сацыялістычнай дзяржавы. 3) (**Ні**) дзе (**не**) было так многа баравікоў, як у мікуціцкіх баравінах. (К-с.) 4) Пазнаць (**не**) цяжка чалавека па ўсіх паводзінах яго — ці ён гультай, ці (**не**) дарэка, ці (**не**) стае яму чаго. (К-с.) 5) Нейкая начная птушка (**ні**) як (**не**) магла супакоіцца і ўсё адзывалася з кустоў вербалозу. (Чарн.) 6) З касою пагоды (**не**) чакаюць. (Прк.) 7) Калі Васяка выбраўся на сцэжку, на ёй (**ні**) кога (**не**) было. (А. Г.) 8) Віктар сядзеў (**не**) рухома, (**не**) зводзячы вачэй з агню. (Я. М.) 9) Без ног ён, і без крылляў ён, (**не**) бачна яго і (**не**)

чутна яго. Хутка ляціць — (не) дагоніш. (Час.) 10) З усіх бакоў (ні) чога (не) было відаць, апрача снегу. 11) (Не) стомна змагаўся і змагаецца Савецкі Саюз за мір. 12) Зямлі, людзей і родных хат (ні) кому (не) дамо ў палон. (Куп.) 13) На дварэ (не) чутна (ні) гуку, (ні) голасу. (Бр.) 14) Па баках дарогі маляўніча раскідаліся (не) высокія пагоркі, (не) вялікія ляскі і гаі. (К-с.) 15) У вёсцы рух, у вёсцы ўздам — упарта кліча сенажаць, і (ні) старым, (ні) маладым тут (не) калі ляжаць. (Кр.) 16) (Не) прачытаныя братам газеты ляжалі на сталі.

§ 125. Ужыванне і правапіс часціцы *ні*.

1. Часціца *ні* ўжываецца для ўзмацнення адмаўлення, а таксама ў значэнні злучніка і пры пералічэнні, калі выказнік мае адмоўную часціцу *не* або словы **няма, нельга**, напрыклад: 1) *Не было ні каплі вады.* 2) *Нельга траціць дарэмна ні минуты.* 3) *Няма ні канца, ні краю нашым імкненням.*

Выказнік з адмоўем можа быць і апушчан, напрыклад: *У доме ні гуку.*

2. Часціца *ні* ўжываецца для ўзмацнення сцвярджэння і абагульнення ў зваротах з адноснымі займеннікамі і з прыслоўямі: *хто б ні, што б ні, куды б ні, дзе б ні, адкуль бы ні, як ні і г. д.* Гэтыя злучэнні служаць для сувязі сказаў. Напрыклад: 1) *Куды ні глянь — усё бялютка.* (К-с.) 2) *Як ні ёне мороз, ні гладзіць, але нічога не парадзіць.* (К-с.)

Заўвага. Ад названых вышэй зваротаў неабходна адрозніваць клічныя сказы са словамі **толькі не**: *Дзе мы толькі не бывалі! Чога мы толькі не бачылі!*

Практыкаванне 420. Спішыце і растлумачце правапіс *не* і *ні* з дзеясловамі.

1) Нікому мы не пагражаем, і мэта ў нас — з людзьмі дружыць. (С. М.) 2) Куды ні глянь — налева і направа, — гараць агні, сталь плавіцца з руды. (Іс.) 3) Куды ні кінеш вокам — усюды руны. (Бяд.) 4) Дзе ні выйдзеш, дзе ні глянеш, сонца спежку спеле нам. 5) Шуміць, шуміць высокая пшаніца, і ёй канца і краю не відаць. (Іс.) 6) І па якіх дарогах ні паеду, і па якіх марах ні паплыву, і дзе ні прыпынюся, Радзіма-маці, ведай: тваім жыццём, табой адной живу. (Панч.) 7) Нёман так павіваўся, утвараў такія лукі, што ім нельга было не залюбавацца. (К-с.) 8) Шырока-шырока калгаснае поле, куды ні паглянеш — мяжы не відаць. (Бр.) 9) І не цячэ ён ані-ні, чаўнок, куды ні павярні. (К-с.)

Практыкаванне 421. Спішыце, раскрываючы дужкі і ставячы, дзе трэба, часціцу *не* або *ні*.

1) Як шчасце сваё, мы баронім Айчыну, і хто б (не, ні) асмеліўся нас зачэпіць, заўсёды знішчальным ударам адкінем варожую сілу ад нашых граніц. (М. Т.) 2) Малады і асцярожны за рулём шафёр сядзіць, і каго (не, ні) стрэне, кожны азірнец-

ца, паглядзіць. (Тв.) 3) А дождж усё мацнеў. За яго густой заслонай (не, ні) было відаць ужо (не, ні) сасонніку, (не, ні) дубоў каля рэчкі, (не, ні) вёскі. (Шам.) 4) Нас Расія-маці к сэрцу прыхіляла, у бядзе ніколі нас (не, ні) пакідала. (Р.) 5) Лясы, наддзвінскія лясы! (Не, ні) знаю большае красы, як ваш убор і гонкі стан, як ваш зялёны акіян! (Бр.) 6) Нашай Канстытуцыі слаўныя заветы (не, ні) памруць, жыць будуць праўдай векапомнай. (Куп.) 7) Дзівосен Днепр пры ціхім надвор'і, калі вольна і плаўна імчыць скрозь лясы і горы поўныя воды свае. (Не, ні) зварухнецца, (не, ні) прагрыміць. Глядзіш — і (не, ні) ведаеш, ідзе ці (не, ні) ідзе яго велічная шырыня. (Гог.) 8) (Не, ні) спіць, (не, ні) дрэмле старажытны бор: ён вартуе землі, даўні свой прастор. (К-с.)

ВЫКЛІЧНІК.

§ 126. Агульнае паняцце аб выклічніку.

Выклічнікамі называюцца словы, якія служаць для выражэння розных пачуццяў і пабуджэнняў, але не называюць іх, напрыклад: 1) *Раздолле ў лузе, эх, раздолле!* (К-с.) (Выклічнік *эх* выражае пачуццё захаплення.) 2) *Ой вы, гусі, паняслі вы за сабою лета!* (Выклічнік *ой* выражае пачуццё жалю.) 3) *Ну, давайце заспяваем!* (Выклічнік *ну* выражае пабуджэнне да дзеяння.)

Выклічнікі па свайму значэнню падзяляюцца на дзве групы:

1. Выклічнікі, якія служаць для выражэння розных пачуццяў: *а! о! эх! ах! ой! ай! ура!* і інш., напрыклад: 1) *О, як ты прыгожа, над Нёманам лета!* (Бр.) (пачуццё захаплення). 2) *Эх, не туды пайшоў!* (пачуццё прыкрасці). 3) *Ах ты, гультай!* (пачуццё дакору). 4) *Ой, як хутка прайшоў час!* (пачуццё здзіўлення).

2. Выклічнікі, якія служаць для выражэння загаду, пабуджэння да дзеяння: *ну! гайда! марш! прэч! гэй!* і інш.

Да выклічнікаў адносяцца гукапераймальныя словы, напрыклад: 1) *Та-та-та!* — гаварыў кулямёт. 2) *Ву-ву! ву-ву!* — загудзеў жук каля вуха смела. (Куп.) 3) *Цып-цып-цып!*

Практыкаванне 422. Спішыце, падкрэсліце выклічнікі і растлумачце іх значэнне.

1) Эх, шырокае прыволле, ты, празорыстая далы! (Тр.) 2) Ззынь-ззынь! ззынь-ззынь! — з мёдам з кветкі пчолка зазвінела. (Куп.) 3) Ой, ласы-бары ды лугі-разлогі! Цераз вас ідуць пуцінкі-дарогі. (Б-ч.) 4) Гэй! На змену байцу-камсамольцу, піянер, будзь заўсёды гатоў! (Тр.) 5) Го! тата! дзядзька! выйшлі пчолы! На вішні селі каля плота! (К-с.) 6) Ой, на рэчцы на Кубані хваля з хваляю бяжыць, залатымі каласамі за ракою стэп шуміць. (Іс.) 7) Цячэ цішком, плюскочацца і ўдаль бяжыць рака... Шу-шу, шу-шу! — шапочацца над ёю асака. (Г.)

§ 127. Знакі прыпынку пры выклічніках.

Выклічнік ад другіх слоў у сказе звычайна аддзяляецца коскай, а пры вымаўленні выклічніка з асаблівай сілай пасля яго ставіцца клічнік, напрыклад: 1) *Эх, слаўна ў лесе, слаўна, братцы!* (К-с.) 2) *Ура! — закрывай Сёмка і прышпорыў з адчаем каня.* (Лыньк.)

Выклічнікі, якія паўтараюцца, пішуцца праз злучок: *Дзінь-дзінь-дзінь! Біль-биль-биль! Ай-ай-ай!*

Практыкаванне 423. Спішыце сказы, падкрэсліваючы выклічнікі і ставячы пасля іх адпаведныя знакі.

Эх луг шырокі! Як жывы ты, травой мурожнаю пакрыты. (К-с.) 2) Ой з-за горкі, з-за гары сонца мые хаты. (Тр.) 3) О як пахнуць на лузе шаўкавістыя травы. (Бр.) 4) Ой лянок, лянок мой чысты, валакністы, залацісты! (Куп.) 5) О го го брат! — дзядзька кажа, — цяпер зіма напэўна ляжа. (К-с.) 6) Ку ку ку ку — неслася з бору. 7) Ну голубе, бывай здаровы і шчаслівы. 8) Ой брала вясна ў сонца ключы, адчыняла сырую зямельку. (Куп.) 9) Го го го каза, го го го шэрая! (Нар. тв.) 10) Трах трах — чуваць з высокага бору. (Бяд.) 11) А дзядзька, дзядзечка, саколік! Насып мне ягад у прыполік! (К-с.) 12) Ого — весела закрываў Ваню, калі яны з Іліко выйшлі на ганак. (С.) 3) Эй з-за лесу ды з-за гор сонца выплывае. (К-с.)

Практыкаванні для паўтарэння.

Практыкаванне 424. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары або дапісваючы канчаткі.

Прыгожа ў калгас... «З...лёны бераг», асабліва в...сною! Асабліва ў час, калі цвітуць сады, калі, глядзячы на вёску здалёку, здаецца, што яна ўся ахопл...на в...лікім белым зарывам. Салодкая м...довая парнасць, узнятая лёгкім под...хам ветр..., разносіцца па на...аколлю, ваб...чы да сябе руплівых пчол. Іх клапатлів... гудзенн... чуваць тады ад ранку да вечара. Каля абсыпа...ых цёплым пахучым іне...м вішан..., каля бэр, сапаяжак, антонавак стаіць н...сціханы і напружаны пчалі...ы гул. Калгасны пчаляр Міхал, н...паваротлівы ўзімку, адразу робіцца дабр...йшым і рухав...йшым. У гэты час яго не выцягн...ш з п...с...кі. Яму сюды прынос...ць і снеданн..., і полудзень, прынеслі б і в...чэру, каб нанач не сціхала руплівая праца пчол.

(Паводле М. Паслядовіча.)

Практыкаванне 425. Спішыце сказы, устаўляючы або дапісваючы прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

1) Масква — гэта сэрца Савецкай дз...ржавы, Масква — гэта шчасце тваё і маё! (З песні.) 2) Сельскагаспадарчая аві...цыя праводзіць угнойванне пасеваў з паветра. 3) Усе заказы сельск...гаспадаркі машын...будаўнікі выканалі ў т...рмін. 4) Мужнасць нараджа...цца ў барацьбе. (Астр.) 5) Горад быў упрыгожан па-святочнаму. Асенні вец...р калыхаў ч...рвоныя сцягі на фасадах дамоў. (Хадк.) 6) В...лікія вокны друкарні зусім зацягнуты вычварнымі ўзорамі Дзеда Мароза. За імі, над горад...м позняя ноч. А ў цэху — нязмоўклы гул машын, аднагучны, як гул марскога прыбо... . (Я. Б.) 7) Дзе-нідзе ў цен... л...жалі яшчэ астраўкі шэрага снег..., але на сонечных прасветлінах леташн...жорстка трава была сухая. (А. Г.) 8) Фырка..., рыка..., галіны лама..., пыл падыма..., цябе з ног збіва..., чу...ш яго, але не бач...ш яго. (Вецер.)

Практыкаванне 426. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Замест кропак устаўце прапушчаныя літары або дапішыце канчаткі.

Антарк...ка — самая суровая і пераменлівая па свайму надвор'ю частка свет... . Вечна шуміць і хвалю...цца б...змежныя акі...н. Неба тут заўсёды пакрыта ні...кімі свінцовымі хмарамі, а туманы бываюць так... густ..., што здаецца, быццам акі...н пакрыт ватай. Вадзіць судны ў Антарктыц... цяжка і (не) б...спечна. На шырокіх водных прасторах плава... многа л...дзяных гор — айсбергаў.

Але (ні) якія цяжкасці (не) могуць запалохаць саве...кіх маракоў. (Што) год накіроўва...цца ў Антаркт...ку для здабычы кітоў наша кіт...бойная флат...лія «Слава». Каб трапіць у антаркт...чн... воды, ёй трэба праплысці праз пяць мор... і два акі...ны, перасекчы тропікі, пераадолець саракавыя ш...роты з іх бе...перапыннымі штормамі. У час далёк...га плава...я маракі ні (ў) чым (не) адчуваюць н...стачы. На «Слав...» ёсць фабрыка-кухня, механізаваная хлеб...пякарня, пральня, працуюць паліклініка са шпітал...м, зуб...ўрачэбны кабінет. Ёсць у нас свой рады...вузел, біблі...тэка, часта д...манструюцца кін...фільмы, чытаю...а лекцыі, праводзяцца шахматна-шашачн... турніры і фізкультурн... спаборніцтвы. Выда...цца друкаваная газ...та «Саве...кі кітабо...ц».

(Н. Іваноў.)

З М Е С Т

ФАНЕТИКА

Стар.

§ 1. Гукі мовы	3
§ 2. Літары. Алфавіт	4
§ 3. Вялікія літары	6
§ 4. Склад	7
§ 5. Націск	8
§ 6. Гукі <i>й, ў</i>	9
§ 7. Правапіс <i>і — й, у — ў</i>	10
§ 8. Правапіс галосных <i>о, э</i>	12
§ 9. Правапіс галосных <i>ё, е, я</i>	14
§ 10. Правапіс злучэнняў <i>іё (ыё), ія (ыя), іе (ые)</i> у словах іншамоўнага паходжання	16
§ 11. Звонкія і глухія зычныя	17
§ 12. Цвёрдыя, мяккія і зацвярдзелыя зычныя	17
§ 13. Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных	18
§ 14. Правапіс галосных пасля зацвярдзелых зычных	19
§ 15. Правапіс мяккіх зычных	20
§ 16. Апостраф і раздзяляльны мяккі знак і іх правапіс	21
§ 17. Правапіс <i>д, т, дз, ц</i>	22
§ 18. Падоўжаныя зычныя і іх правапіс	24
§ 19. Правапіс некаторых злучэнняў зычных	—

МАРФАЛОГІЯ

Склад слова	26
§ 20. Аснова і канчатак	—
§ 21. Корань, суфікс, прыстаўка	27
§ 22. Чаргаванне зычных гукіў	29
§ 23. Чаргаванне галосных гукіў	31
§ 24. Беглыя галосныя	32
§ 25. Прыстаўныя гукі і іх правапіс	33
§ 26. Правапіс прыставак	34
§ 27. Літары <i>ы</i> і <i>й</i> пасля прыставак	36
§ 28. Складаныя словы	37
§ 29. Правапіс складаных слоў	38
§ 30. Складанаскарочаныя словы	40
§ 31. Правілы пераносу слоў	41
Практыкаванні для паўтарэння	42

§ 32. Паняцце аб часцінах мовы	43
--	----

Назоўнік.

§ 33. Агульнае паняцце аб назоўніку	44
§ 34. Назоўнікі, якія абазначаюць адушаўлёныя і неадушаўлёныя прадметы	45
§ 35. Род назоўнікаў	—
§ 36. Лік назоўнікаў	46
§ 37. Склоны назоўнікаў	48
§ 38. Нескланяльныя назоўнікі	49
§ 39. Асновы назоўнікаў	50
§ 40. Тры скланенні назоўнікаў	51
§ 41. Першае скланенне	—
§ 42. Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў першага скланення	53
§ 43. Другое скланенне	57
§ 44. Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў другога скланення	59
§ 45. Трэцяе скланенне	65
§ 46. Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў трэцяга скланення	66
§ 47. Рознаскланяльныя назоўнікі	67
§ 48. Утварэнне назоўнікаў	69
§ 49. Утварэнне назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў	—
§ 50. Правапіс памяншальна-ласкавых суфіксаў назоўнікаў	70
§ 51. Правапіс суфіксаў -чык , -шчык у назоўніках, якія абазначаюць назвы людзей	71
§ 52. Правапіс часціц не (ня) , ні з назоўнікамі	72
<i>Практыкаванні для паўтарэння</i>	73

Прыметнік.

§ 53. Агульнае паняцце аб прыметніку	76
§ 54. Прыметнікі якасныя, адносныя і прыналежныя	77
§ 55. Пераход адносных прыметнікаў у якасныя	78
§ 56. Прыметнікі поўныя і кароткія	—
§ 57. Ступені параўнання якасных прыметнікаў	79
§ 58. Утварэнне вышэйшай ступені	80
§ 59. Утварэнне найвышэйшай ступені	81
§ 60. Скланенне поўных прыметнікаў	82
§ 61. Правапіс склонавых канчаткаў поўных прыметнікаў	84
§ 62. Прыналежныя прыметнікі на -оў (-аў) , -ёў (-еў) , -ін (-ын) і іх скланенне	87
§ 63. Пераход прыметнікаў у назоўнікі	88
§ 64. Утварэнне прыметнікаў	89
§ 65. Суфіксы, якія ўтвараюць прыметнікі ад прыметнікаў	90
§ 66. Суфіксы, якія ўтвараюць прыметнікі ад іншых часцін мовы	91
§ 67. Правапіс -нн- у прыметніках	92
§ 68. Правапіс прыметнікаў з суфіксамі -ск- і -к-	—
§ 69. Правапіс складаных прыметнікаў	94
§ 70. Правапіс часціцы не (ня) з прыметнікамі	95
<i>Практыкаванні для паўтарэння</i>	96

Лічэбнік.

§ 71. Агульнае паняцце аб лічэбніках	98
§ 72. Групы лічэбнікаў па іх складу	—
§ 73. Колькасныя лічэбнікі	99
§ 74. Скланенне колькасных лічэбнікаў і іх правапіс	—
§ 75. Парадкавыя лічэбнікі	104

§ 76. Агульнае паняцце аб займенніках	106
§ 77. Разрады займеннікаў	—
§ 78. Скланенне займеннікаў	107
§ 79. Правапіс займеннікаў	111
§ 80. Правапіс займеннікаў з часціцамі <i>-небудзь, абь-, сьці</i>	112

Дзеяслоў.

§ 81. Агульнае паняцце аб дзеясловах	113
§ 82. Правапіс часціцы <i>не</i> з дзеясловамі	114
§ 83. Дзеясловы незначальнай формы	—
§ 84. Пераходныя і непераходныя дзеясловы	116
§ 85. Зваротныя дзеясловы	117
§ 86. Трыванні дзеясловаў	118
§ 87. Утварэнне трыванняў	120
§ 88. Абвесны лад. Часы дзеяслова	121
§ 89. Змяненне дзеясловаў у цяперашнім і будучым часе па асобах і ліках	122
§ 90. Асабовыя канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэння і іх правапіс	124
§ 91. Адрозненне дзеясловаў першага і другога спражэння	126
§ 92. Змяненне дзеясловаў у прошлым часе па родах і ліках	128
§ 93. Спражэнне рознаспрагальнага дзеяслова <i>бегчы</i> і дзеясловаў <i>есці, даць</i>	131
§ 94. Загадны лад дзеяслова і яго правапіс	132
§ 95. Умоўны лад дзеяслова і яго правапіс	134
§ 96. Безасабовыя дзеясловы	136
§ 97. Утварэнне дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў і прыставак	137
§ 98. Правапіс дзеяслоўных суфіксаў <i>-ава- (-ява-), -ва- (-іва-, -ыва-), -оўва- (-ёўва-)</i>	138
Практыкаванні для пайтарэння	140

Дзеепрыметнік.

§ 99. Агульнае паняцце аб дзеепрыметніку	142
§ 100. Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану	143
§ 101. Утварэнне дзеепрыметнікаў	—
§ 102. Кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану	146
§ 103. Скланенне дзеепрыметнікаў	—
§ 104. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі і назоўнікі	147
§ 105. Правапіс <i>не (ня)</i> з дзеепрыметнікамі	—
Практыкаванні для пайтарэння	149

Дзеепрыслоўе.

§ 106. Агульнае паняцце аб дзеепрыслоўі	149
§ 107. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання	150
§ 108. Утварэнне дзеепрыслоўяў закончанага трывання	151
§ 109. Адрозненне дзеепрыслоўяў ад падобных да іх па форме дзеепрыметнікаў	152

Прыслоўе.

§ 110. Агульнае паняцце аб прыслоўях	153
§ 111. Разрады прыслоўяў па значэнню	—
§ 112. Утварэнне прыслоўяў	155
§ 113. Вышэйшая ступень прыслоўяў	156

§ 114. Адрозненне прыслоўяў ад іншых часцін мовы	157
§ 115. Правапіс прыслоўяў	158
§ 116. Правапіс часціц не (ня) , ні з прыслоўямі	159
<i>Праптыкаванні для паўтарэння</i>	161

Прыназоўнік.

§ 117. Агульнае паняцце аб прыназоўніках	162
§ 118. Прыназоўнікі, якія ўтварыліся ад іншых часцін мовы	163
§ 119. Правапіс прыназоўнікаў	164

Злучнік.

§ 120. Агульнае паняцце аб злучніках	165
§ 121. Правапіс злучнікаў	166

Часціцы.

§ 122. Агульнае паняцце аб часціцах	167
§ 123. Правапіс часціц	168
§ 124. Правапіс часціцы не (ня)	169
§ 125. Ужыванне і правапіс часціцы ні	170

Выклічнік.

§ 126. Агульнае паняцце аб выклічніку	171
§ 127. Знакі прыпынку пры выклічніках	172
<i>Праптыкаванні для паўтарэння</i>	—

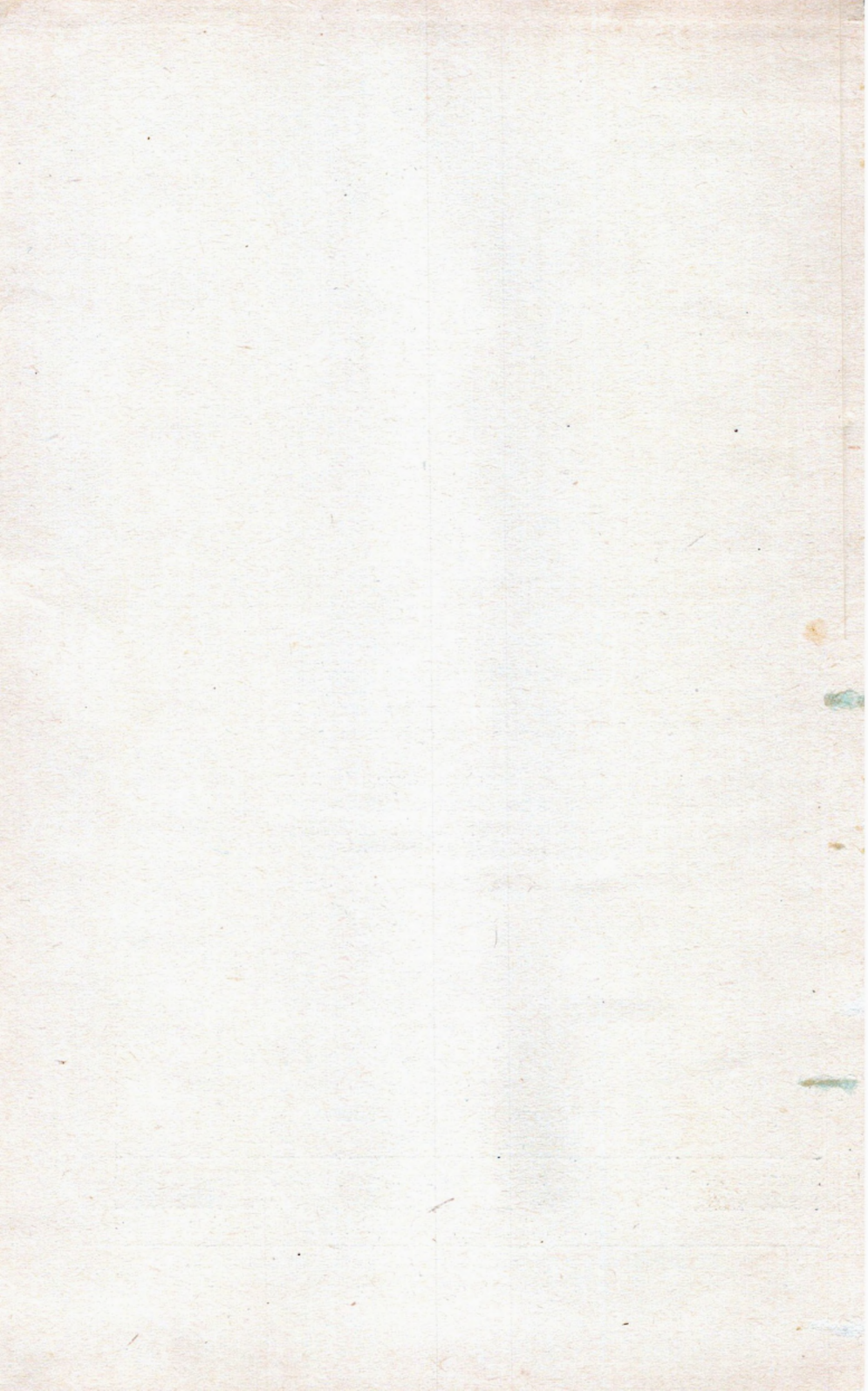
На беларусском языке
Михаил Иванович Жиркевич
Учебник белорусского языка, ч. I
Фонетика и морфология

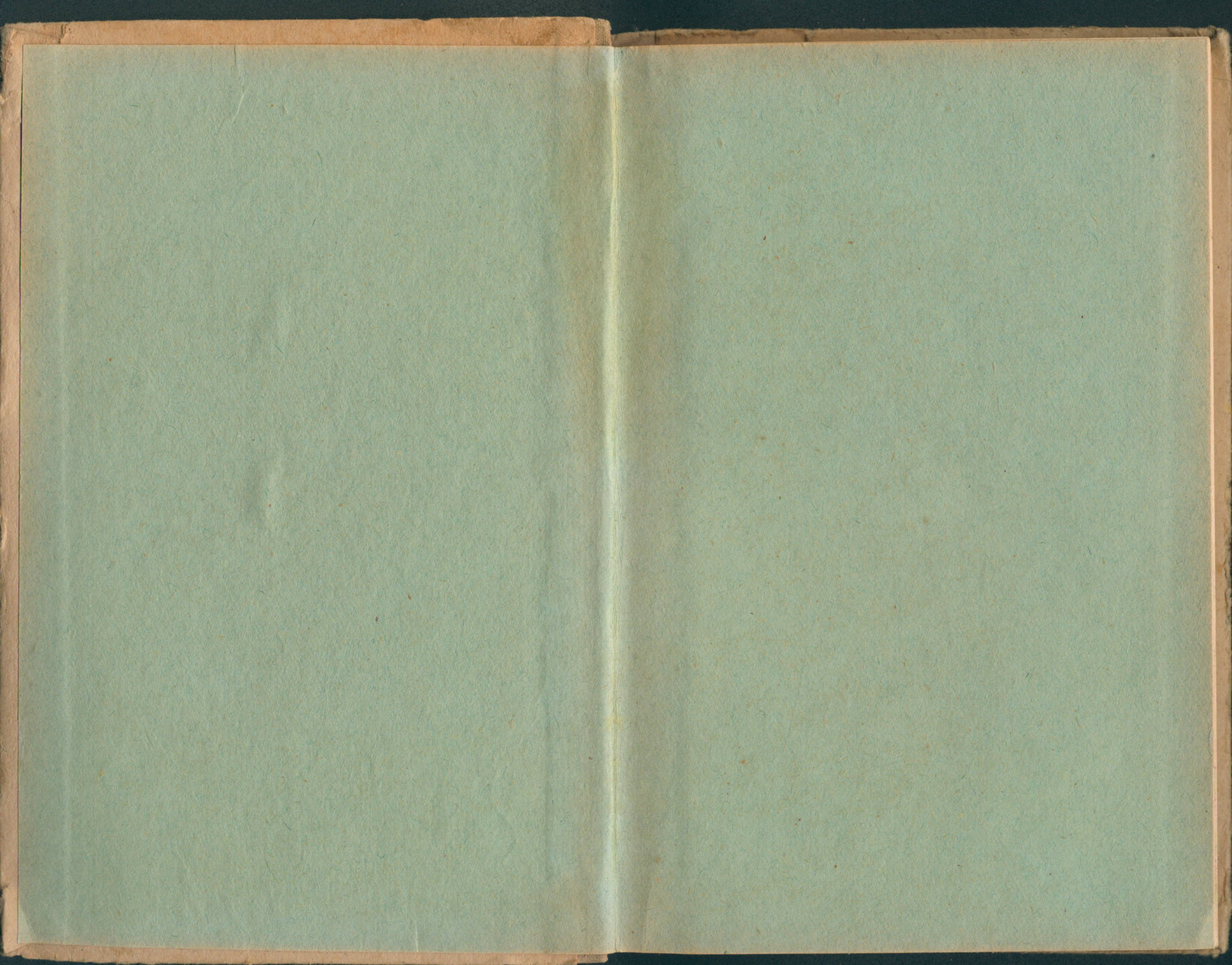
Государственное
учебно-педагогическое издательство
Министерства просвещения БССР
Минск, проспект им. Сталина, 83а

Рэдактар *С. М. Грабчыкаў*
Тэхрэдактар *А. І. Сасіновіч*
Карэктар *Р. Л. Мінец*

Здадзена ў набор 21/XI-1959 г. Падп. да друку з матрыц 29/XII-1960 г. Тыраж 173 000 экз. Папера 60×92¹/₁₆. Пап. арк. 5,625. Друк. арк. 11,25. Уч.-выд. арк. 11,85. Цана 23 кап. Зак. 1316.

Паліграфкампінат імя Я. Коласа, Мінск, Чырвоная, 23.

Цана 23 кап.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1000
CHICAGO, ILL.
60637
U.S.A.